

T. C.

**TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI**

**SAHİHAYN ÖZELİNDE
HADİSLERDE TOPLUMSAL SORUMLULUK**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA ARZU ARSLAN

Danışman: Doç. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR

TOKAT-2022

JÜRİ KABUL VE ONAY

Fatma Arzu ARSLAN tarafından hazırlanan “**Sahihayn Özelinde Hadislerde Toplumsal Sorumluluk**” adlı tez çalışmasının savunma sınavı 25/11/2022 tarihinde yapılmış olup aşağıda verilen Jüri tarafından Oy Birliği / Oy Çokluğu ile Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)İmzası

Üye (Başkan) : Doç. Dr. Yusuf AÇIKEL

Üye : Doç. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR.

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Serdar Murat GÜRSES

Üye :

Üye :

ONAY

...../...../.....

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Doç. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR danışmanlığında hazırlamış olduğum ‘Sahihayn Özelinde Hadislerde Toplumsal Sorumluluk’ adlı Yüksek Lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

.../.../...

Fatma Arzu ARSLAN

ÖNSÖZ

İnsan, yaratılışı gereği sosyal bir varlıktır, diğer insanlarla bir arada yaşamaya ihtiyaç duyan insanın pek çok sorumluluğu vardır. Bu sorumluluk, kişinin diğerlerine karşı yaklaşımı, paylaşımı ve görevlerini yerine getirmesini kapsamaktadır. Bu açıdan sosyal sorumluluk ya da diğer bir ifadeyle toplum hizmeti günümüzde dâhil olmak üzere her devirde toplumsal bir konu olarak güncelliğini hep korumuştur.

İslam insanı merkeze alırken onun hayatını tüm yönleriyle kuşatacak şekilde ilkeler koyar, insana yön çizer. Onu tek başına bir varlık olarak değil de varlıklar içinde en üst makama yerleştirdiği sosyal bir varlık olarak ele alır. Bu açıdan kişisel sorumluluklarının üzerine bina ettiği sosyal sorumluluklarıyla insanı mutlu etmeye çalışır. Dinimizde en fazla vurgulanan ve önem verilen bu konunun Kur'ân'da ve hadislerde ele alınışı çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Çalışmamız, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sosyal sorumluluğun kavramsal çerçevesi ile İslam'daki yeri ve önemini, şartlarını, esaslarını, ilgili kavramlarını, sorumluluk sahalarını ve sosyal sorumluluk kurumlarını ele aldığımız bölümdür.

İkinci bölüm, çalışmanın temel amacına yönelik olarak, *Sahih-i Müslim ve Sahih-i Buharî*'de yapılan incelemelerin sunulduğu bölümdür. Bu bölümde toplumsal sorumluluğa işaret eden hadisler; bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak konularına göre kategorize edilmiştir. İslam'ın sorumluluğa verdiği önem ve toplumsal sorumluluğun İslam'daki önemi hadislerle vurgulanarak bu çalışma ile bir kez daha ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Hz. Peygamberimiz'in (sas.) hadislerinde/sünnetinde ilgimizi çeken hususlardan biri de şüphesiz ki bizlere her alanda en güzel örnek/üsve-i hasene olan Hz. Muhammed (sas.)'in sosyal sorumluluk anlayışı olmuştur. Peygamber Efendimiz'in sosyal sorumluluk alanındaki örnekliğinin ve ilkelerinin günümüze taşınmasına katkıda bulunmak adına bu çalışmamızı çok değerli buluyoruz.

Fatma Arzu ARSLAN

Tokat-2022

TEŞEKKÜR

Tez konusunun seçiminden başlayıp bu çalışmada beni her yönüyle destekleyen, hadislerde toplumsal sorumluluk anlayışı üzerinde çalışmaya yönlendiren, fikri açıdan her zaman yardımlarını gördüğüm, geniş hoşgörüsü, verdiği manevi destek ve ilgiden dolayı tez danışmanım Sayın Doç. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR hocama, çalışmamda kıymetli görüş ve fikirleriyle ayrıca destek olan Doç. Dr. Yusuf AÇIKEL ve Dr.Öğr. Üyesi Serdar Murat GÜRSERES hocalarıma çok teşekkür ederim.

Gerek lisans gerekse yüksek lisans eğitimim süresince maddi manevi destek ve sabırlarından dolayı başta eşim Yavuz Arslan ve gözümün nuru evlatlarım Emir ve Hatice'ye, dualarını hep hissettiğim annem, babam ve kardeşlerime, bu çalışmada yardımlarını esirgemeyen önceki okul müdürüm Mustafa Bey ve her zaman yanımda olan can dostum Meryem Çakmak'a şükranlarımı sunarım.

Fatma Arzu ARSLAN
Tokat -2022

ÖZET

ARSLAN, Fatma Arzu. *Sahihayn Özelinde Hadislerde Toplumsal Sorumluluk*, (Yüksek Lisans Tezi), Tokat, 2022.

İslam'ın saadet çağında; yedinci yüzyılda yaşayan ve örnek ahlakı ile dünyanın seyrini değiştiren Hz. Muhammed (sas.)'in sosyal sorumluluk anlayışının günümüze kadar ulaştığı bilinen bir gerçektir. Bugün İslam toplumları da dahil gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde eğitim, yönetim, ekonomi, güvenlik gibi toplumsal alanlarda sosyal sorumluluk konusunda değerler eğitimi, toplum hizmeti vb. isimlendirmelerle çalışmalar yapılmaktadır. Günümüzde yapılan evrensel ve objektif sorumluluk tanımlarında Hz. Muhammed (sas.)'in sorumluluk anlayışının izlerini görmekteyiz.

Çalışmamızın ilk bölümünde sorumluluk teriminin tanımını ve kavramsal çerçevesini ortaya koymaya çalıştık. Sosyal sorumlulukla ilgili sorumluluk kavramlarını, sorumluluğun şartlarını, esaslarını, sahalarını ayetler ve hadisleri birlikte ele alarak ortaya koymaya gayret ettik. Kur'ân'da sosyal sorumlulukla ilgili kavramları hem bireysel hem de sosyal açıdan ele aldık. Bu bağlamda bireysel sorumluluklarla ilgili kavramlar ile sosyal sorumluluk örnekleri sonucunda ortaya çıkan yapıları ve kurumları inceledik.

İkinci bölümde ise Hz. Muhammed (sas.)'in sünnetinde ve hadislerinde sosyal sorumluluk alanlarını ortak özellik taşıyan toplum kesimlerini kategorize ederek konu başlıklarına ayırdık. Konuyla ilgili hadisleri bir başlık altında toplayarak Peygamberimiz'in (sas.) hadisi söylediği zamanı ve o günkü toplumsal yapıyı da dikkate alarak günümüz açısından bütüncül bir bakış açısıyla analiz etmeye çalıştık.

Biz bu çalışmamızda ağırlıklı olarak Buhârî ve Müslim'de yer alan sosyal sorumlulukla ilgili hadisleri merkeze almakla birlikte konuyla ilgili diğer hadisleri de inceleyerek yorum yapmaya çalıştık. Her yönü ile insanlık tarihine yön veren Hz. Muhammed (sas.)'in hadislerinden hareketle, sosyal sorumluluk anlayışını anlamaya ve bu alanda yapılacak çalışmalara katkıda bulunmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, Hadis, Sorumluluk, Sosyal Sorumluluk, Toplum Hizmeti.

ABSTRACT

ARSLAN, Fatma Arzu. *Social Responsibility in Hadiths Specific to Sahihayn (Master Thesis)*, Tokat, 2022.

In the age of bliss of Islam; it is a well-known fact that the understanding of social responsibility of Hz. Muhammad (saw), who lived in the 7th century and changed the course of the world with his exemplary morality, has reached the present day. Today, in developed and developing countries, including Islamic societies, studies are carried out in social areas such as education, management, economy, security, and social responsibility, with names such as values education and community service etc. We see the traces of Hz. Muhammad's sense of responsibility in the universal and objective definitions of social responsibility today.

In the first part of our study, we tried to reveal the definition and conceptual framework of the term responsibility. We tried to reveal the concepts of responsibility related to social responsibility, the conditions, principles and fields of responsibility, together with verses and hadiths. While doing this, we examined the field of social responsibility by considering the verses and hadiths related to the notions together. We discussed the concepts of Social Responsibility in the Qur'an both individually and socially. In this context, we examined the notions related to individual responsibilities and the structures and institutions that emerged as a result of social responsibility examples.

In the second part, we divided the social responsibility areas in the sunnah and hadiths of Hz. Muhammed (saw) by categorizing the segments of society that have common features. We tried to analyze the hadiths related to the subject with a holistic view in terms of today by collecting them under one heading and taking into account the time when the Prophet (saw) said the hadiths and the social structure of that day.

In this study, we tried to make comments by mainly focusing on the hadiths related to social responsibility in Bukhari and Muslim and analyzing the other related hadiths we could find. With reference to the hadiths of Hz. Muhammad who steered the history of humanity in every aspect, we tried to comprehend his sense of social responsibility and contribute to the work to be done in this area.

Key Words: Sunnah, Hadith, Responsibility, Social Responsibility, Community Service.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI	i
ÖNSÖZ	ii
TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SORUMLULUĞUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. SORUMLULUĞUN TANIMI	7
1.2. SORUMLULUĞUN ŞARTLARI	9
1.3. SORUMLULUĞUN TEMELİ	11
1.3.1. Halifelik	11
1.3.2. Emanet	13
1.4. SORUMLULUK SAHASI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR	14
1.4.1. Birr	14
1.4.2. Sadaka	15
1.4.3. İhsan	17
1.4.4. İnfak	19
1.4.5. İsâr	21
1.4.6. Tesanüt	22
1.4.7. Karz-ı Hasen	23
1.4.8. İn'âm	24
1.4.9. İkrâm	25
1.4.10. Cömertlik	26
1.4.11. Teberra/Bağış	27
1.4.12. Teâvün	28
1.5. SOSYAL SORUMLULUK SİSTEMLERİ	29
1.5.1. Bazı Sosyal Sorumluluk Kurumları	30
1.5.1.1. Zekât	30
1.5.1.2. Fıtır Sadakası	32
1.5.1.3. Kurban	33

1.5.1.4. Vakıf	36
1.5.1.5. Hıfı'ı Fudûl ve Sivil Toplum Kuruluşları	38
1.5.2. Sosyal Sorumluluk ve Eğitim	40
1.5.3. Sosyal Sorumluluk ve Yönetim	42
1.6. SORUMLULUK SAHALARI	43
1.6.1. İnsan ve Toplum	44
1.6.2. Bireysel Sorumluluk	46
1.6.3. Sosyal Sorumluluk	49
BÖLÜM 2	
HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE/SÜNNETİNDE TOPLUMSAL SORUMLULUK	
2.1. TOPLUMSAL GRUPLAR	56
2.1.1. Fakir ve Yoksullar	57
2.1.2. Dul, Yetim ve Kimsesizler	64
2.1.3. Engelliler	68
2.1.4. Hastalar	74
2.1.5. Mazlumlar	77
2.1.6. Akrabalar	83
2.1.7. Komşular	91
2.1.8. Konuklar	96
2.1.9. Dargınlar	98
2.1.10. Alıcı ve Satıcılar	103
2.1.11. Alacaklı ve Borçlular	109
2.1.12. Muhacirler, Göçmenler	112
2.1.13. Mülteciler, Sığınmacılar	119
2.1.14. Esirler	122
2.1.15. Köle ve Cariyeler	126
2.1.16. Gayr-i Müslimler	131
2.2. DİĞER CANLILAR	136
SONUÇ	143
KAYNAKÇA	146
ÖZGEÇMİŞ	155

KISALTMALAR

b.	Bin
Bkz.	Bakınız
by.	Basım yeri yok.
C.	Cilt
(c.c.)	Celle Celaluhu
Çev.	Çeviren
DİA.	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB.	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
Haz.	Hazırlayan
Hız.	Hazreti
İFAV	İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAV	İslami İlimler Araştırma Vakfı
(ra.)	Radıyallahüanhü, anha, anhüm
S.	Sayı
Sad.	Sadeleştiren
(sas.)	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Şerh:	Şerh eden
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	Terceme eden
thk.	Tahkik
vd.	Ve diğerleri
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

İnsan doğumundan itibaren sosyal bir ortam içerisinde yaşam sürer. İslam hayatın her alanında nimet-külfet ve güç, imkân-yetki dengesi içinde insanı sorumluluklarla donatmıştır.¹ Bu dengenin sağlanmaması durumunda adaletsizlikler ve haksızlıklar oluşur.² İnsan bu dengede hayatının tüm sahalarında bireysel ve toplumsal roller edinir ve bu rolleri kapsamında sorumluluklarını yerine getirmekle yükümlüdür.

Sorumluluk insanın Allah'a kulluk göreviyle mükellef olduğundan hareketle İslam anlayışının temeline yerleştirilmiştir. İnsan her şeyden önce kendisine, ailesine, topluma ve Rabb'ine karşı sorumludur. Tezimizin kapsamı da insanın topluma karşı sorumluluklarını içermektedir.

İslam, toplumun bir ferdi olarak sosyal hayatta varlığını sürdüren insana en uygun dindir, yani fitrat dinidir.³ O insanı tek başına bir varlık olarak değil, sosyal bir varlık olarak değerlendirir.⁴ O yüzden İslam insanı varlıkların en şerefli⁵ olarak varlık âleminin merkezine aldığından onun asıl amacı insanın nitelikli ve mutlu bir hayat sürmesi aynı zamanda insanı âhiret âleminde de sonsuz mutluluğa ulaştırmasıdır.⁶ Bu amaç için İslam, insan hayatının tümünü kuşatan bir yapı arz eder ve toplumun sorunlarına çözüm önerileri barındırır.⁷ İslam, kolaylık dinidir ve yaşamı kolaylaştırmayı emreder. Toplumsal sorumluluğun temelinde İslam'ın emrettiği bu kolaylaştırma yatmaktadır.⁸

Kur'ân'ın hayata aktarılmış örneğini ortaya koyması açısından hadisler yaşamın tüm alanlarına yönelik yol göstericilik arz eder.⁹ Bu yapı hiç kuşkusuz insana emanet edilen varlıklar ve bu varlıklarla ilgili prensipler içerir. Bu prensiplerden biri de insanın üstün vasıflar kazanabilmesi için fitratına uygun yaşaması ve toplumsal sahalarda var

¹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004, 1/79.

² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/270.

³ Bkz. Rum 30/30.

⁴ Hucurat 49/13, Tevbe 6/71.

⁵ Bkz. İsrâ 17/70.

⁶ Nakîb el-Attâs, "İslam'da Mutluluğun Anlamı ve Tecrübesi", çev. Şaban Ali Düzgün, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2011, 9/2, 219, 221; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008, 78.

⁷ Yusuf el-Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2017, 118.

⁸ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 124.

⁹ Muhammed Ali es-Sâbunî, *Nebevî Sünnet*, çev. Muammer Bayraktutar, Yasin Yayınevi, İstanbul 2012, 44-45.

olan imkânlarını kullanarak görevlerini yerine getirme yükümlülüğüdür.¹⁰ Bu yüzden insanın mükellefiyeti kapsamında ayet ve hadislerde yer verilen toplumsal sorumluluklar çalışmamızın konusunu teşkil etmiştir.

Hiz. Muhammed (sas.) “*ibadet, ahlak, cihad muamelede yeryüzünü değıştiren ve bambaşka bir medeniyet getiren canlı bir Kur’an’dır.*”¹¹ Kur’an ile onun yaşantısı, Kur’an ile onun sözleri tam bir bütünlük arz eder.¹² Bu açıdan vahiyde müşerref olduktan sonra vahyin öngördüğü şekilde yaşayan biri olarak vahyi canlandırmış¹³ ve insanlık tarihine “Asr-ı Saadet/mutluluk çağı” damgasını vurmayı başarmıştır. Allah’ın kulu (abd) ve elçisi (rasul) olan Peygamberimiz varlıklarının ve imkânlarının farkında olarak sorumluluklarını tam anlamıyla yerine getirmesinin sonucunda üstün ahlaki vasıflarla nitelendirilmiştir.

İslam’ın iki kaynağı olan Kur’an ve Sünnet birbirini bütünlükte, İslami ilimlerin ana kaynakları olmuştur.¹⁴ Bu açıdan hadisler Müslümanın sosyal yaşamında mihenk taşı niteliği taşımaktadır. Hadisler, imkânlar ve sorumluluk dengesinde, bir nimetin kullanılması ve bu nimetle ilgili sorumluluğun uygulama zeminine göre, insanı doğumundan ölümüne kadar kapsayan¹⁵ büyük bir resmin küçük küçük parçaları gibi hayatın her alanında tamamlayıcılık arz etmektedir.

Biz bu çalışmamızda Hiz. Muhammed’in (sas.) sorumluluk anlayışını geniş bir perspektif ile toplumsal sahalara dikkate alarak yansıtmaya gayret ettik. Birbirleriyle ortak özellik taşıyan toplumsal kesimlerini uygun başlıklar altında kategorize ederek, sosyal sorumlulukları konu edinen hadis verileriyle insanın sosyal sorumluluklarını ortaya koymaya çalıştık. Bu açıdan hadisleri ele alırken günümüzün toplumsal sorunlarına çözüm niteliği taşıması açısından da değerlendirme yapmaya çalıştık.

¹⁰ Zariyat 51/56.

¹¹ Muhammed Gazali, *Nebevî Sünnet*, çev. Ali Özek, Ekin Yayınları, İstanbul 2016, 248.

¹² Ahmed b. Muhammed Fukeyr, “Hadisleri Anlamada Bütüncül Yaklaşım”, çev. Muammer Bayraktutar, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 2/ 287.

¹³ Şeref el-Kudat, *Yeni Bir Yöntemle Hadis İlimleri ve Usulü*, çev. Halil İbrahim Doğan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018, 25-26.

¹⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İSAV Yayınları, İstanbul 1982, 29.

¹⁵ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 120.

1. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE AMACI

İslam, diğer konularda olduğu gibi sosyal sorumluluk anlayışını Kur'ân ve Sünnet ile ortaya koymaktadır. Kur'ân-ı Kerim'in Rasûlullah'a itaate davet etmesi¹⁶ ve sünnetin yolunda gitmemizi öğütler.¹⁷ Allah'ın “*Kim Peygambere itaat ederse Allah'a itaat etmiştir.*”¹⁸ ilkesi gereği ayetler ele alınırken sünnetten/hadislerden bağımsız, hadisleri ele alırken de ayetlerden bağımsız bir düşünce ve model oluşturamayacağımız anlamını taşımaktadır.¹⁹ Buradan hareketle çalışmamız bu prensip üzerine kurulmuş olup İslam'da böylesine önem verilen sosyal sorumluluk konusunun Kur'ân'da ve hadislerde ele alınışı çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Ayrıca Peygamberimiz'in (sas.) örnekliği üzerine yapılan birçok çalışmada seçilen hadislerin tamamına yakını insana sorumluluklarını hatırlatmaktadır. Rasulullullah'ın (sas.) hadislerinin hemen hemen tamamında hadis hangi konuyla ilgiliyse o konuyla ilgili insana sorumluluklarını hissettiren birçok yönün var olması çalışmamızda bizi zorlayan husus olmuştur.

Hadisler Peygamberimiz ve arkadaşlarının yaşanmış gerçekliklerinin naklen bize anlatımını sağlamaktadır. Raviler Peygamberimizden gördükleri ve algıladıkları her gerçeği bize rivayet etmişlerdir.²⁰ Bu açıdan bir hadis birçok alanla ilgili sorumluluklar barındırabilmektedir. Biz de bu yüzden bir hadisi birçok sorumluluk alanında kullanma durumunda kaldık. Bir hadisi birkaç farklı başlık altında ele aldığımız durumda, sosyal sorumluluk alanını merkeze alarak hadisin sadece o alanla ilgili bölümünü vermeyi uygun gördük.

İnsanlığa son din olarak gönderilen İslam'ın insanın mutluluğunu esas alan gayesini gerçekleştirmeye yönelik olarak ortaya koyduğu toplumsal bakış açısı günümüz toplumlarının da gündemini oluşturmaktadır. Bunun nedeni İslam'ın sorumluluk anlayışının evrensel olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁶ Maide 5/92; Haşr 59/7; Enfal 8/20, 24; Muhammed 40/33; Nur 24/54 vd.

¹⁷ Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstilahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, İFAV Yayınları, İstanbul 2016, 237.

¹⁸ Nisa 4/80.

¹⁹ Selman Başaran, M. Ali Sönmez, *Hadis Usulü ve Tarihi*, Emin Yayınları, Bursa 2010, 23-24.

²⁰ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İSAV Yayınları, İstanbul 1982, 127-128.

Çalışmamızda sosyal sorumluluk, “*Üsve-i Hasene*”²¹ olan Peygamberimiz’in (sas.) bakış açısıyla hadis merkezli incelenecektir. İslam dininin sosyal hayatta uygulanmasında kurucu ve örnek bir görev üstlenen, peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed’in (sas.) hadisleri sosyal sorumluluk açısından ele alınacaktır. Bu inceleme esnasında hem hadis metinlerinde hem de Kur’ân’da kullanılan bazı temel kavramlara ve bu kavramlara yüklenilen ortak anlamlara yer verilecektir.

Sosyal sorumluluk konusuna ülkemizde de eğitim müfredatında özel bir yer verilmektedir.²² Çalışmamız toplum hizmeti çalışmalarının yapılandırılmasına, değerler eğitimi ve bu alanda yapılacak diğer çalışmalara katkıda bulunacaktır. Bu nedenle Hz. Muhammed’in (sas.) hadisleri ve bu hadislerden hareketle İslam’ın sosyal sorumluluk anlayışını günümüze taşıması açısından konumuz önem arz etmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Çalışmanın yöntemi belgesel tarama olup, sosyal sorumluluk sahasıyla ilgili diğer çalışmalar, ansiklopediler, kavramlarla ilgili ıstılah sözlükleri ve Sahihayn’da toplumsal sorumluluğa ilişkin hadisler taranmış ve ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışmamızın esaslı olan sosyal sorumluluk konusunun temel kaynaklarını Kur’ân-ı Kerim ve hadis kaynaklarımızdan *Sahih-i Buhârî* ve *Sahih-i Müslim (Sahihayn)* ile ilgili literatür, oluşturmaktadır. Literal tarama, açıklama ve özellikle analiz yapma yöntemleri kullanılmıştır.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. Birinci kavramsal çerçeveyi ortaya koyarak sorumluluk alanlarındaki temel kavramları ele aldık. Sosyal sorumluluğun şartlarını, esaslarını, sahalarını ayetler ve hadisleri birlikte ele alarak ortaya koymaya gayret ettik. Kur’ân’da ve hadislerde sosyal sorumlulukla ilgili kavramları hem bireysel hem de sosyal açıdan ele aldık. Bu bağlamda bireysel sorumluluklarla ilgili kavramlar ile sosyal sorumluluk örnekleri sonucunda ortaya çıkan yapıları ve kurumları inceledik.

İkinci bölümde ise Peygamberimiz (sas)’in sünnetinde ve hadislerinde sosyal sorumluluk alanlarını ortak özellik taşıyan toplum kesimlerini kategorize ederek konu

²¹ Ahzab 33/21.

²² Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Milli Eğitim Bakanlığı, Müfredât Yenileme Çalışmaları”, *Basın Açıklaması*, Ankara Temmuz 2007, [18160003 basın aciklamasi-program.pdf](http://18160003.basın.aciklamasi-program.pdf) (meb.gov.tr) Erişim Tarihi: 07/08/2022/18:15).8.; Ayrıca: Bkz. *Meslek Etiği ve Değerler Eğitimi* (meb.gov.tr) (Erişim Tarihi: 07/08/2022/19:06).

başlıklarına ayırdık. Konuyla ilgili hadisleri bir başlık altında toplayarak Peygamberimiz'in (sas.) hadisi söylediği zamandaki toplumsal yapıyı da dikkate alarak günümüz açısından bütüncül bir bakış açısıyla analiz etmeye çalıştık.

Toplumsal sorumluluk konusunun ilmi sahasının genişliğini de dikkate alarak bu alanda İslam Hukuku, Tefsir vb. çeşitli akademik alanlarda yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Biz, kavramsal çerçevenin çizilmesinde, sözlük olarak İbni Manzur, Ferahidi'nin Arapça lügatlerinden, *TDV İslam Ansiklopedisi*'nden, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı *Dini Kavramlar Sözlüğü*'nden, Ragıp el-İsfehani'nin *el-Müfredat/Kur'an Kavramları Sözlüğü*'nden, faydalandık. Tefsir alanında *Elmalılı Hamdi Yazır'ın Hak Dini Kur'an Dili* isimli eserine daha çok başvurduk. Fıkıh alanında Ömer Nasuhi Bilmen'in *İlmihal*'i ve Vehbe Zuhayli'nin *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*'nden faydalanmayı tercih ettik. Konumuzun toplumsal yönü bulunması nedeniyle sosyoloji biliminin sahasına giren insan ve sorumluluklarını İbni Haldun'un *Mukaddime* isimli eserinden ortaya koymaya çalıştık. Sosyoloji biliminin sahasında bulunan kavramları ve tanımlarını ortaya koyarken Ünver Günay'ın *Din Sosyolojisi*, Fazhurrahman'ın *İnsan ve Toplum* isimli eserine başvurduk. Peygamberimizin hayatı ve İslam tarihi alanında Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi* isimli çalışmasına baktık. Çalışmamızda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın *İslam Ansiklopedisi*'nden konumuzla ilgili maddelerinden kaynak olarak yararlandık.

Bizim çalışmamız hadis alanıyla ilgili olduğundan hadis/sünnet merkezli toplumsal sorumluluk konusunu işleyen, diğer çalışmaları da gerek online taramalar, gerekse kütüphanelere giderek tespit etmeye ve incelemeye çalıştık. Bu konuda konumuzun sahasına giren birçok kitap, makale ve özellikle bizim çalışma alanımızda yapılmış tezleri inceledik. Bunlardan Yüksek Lisans tezi olarak Abdülkerim Ersan'ın "Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından Hepiniz Çobansınız Hadisi Tahriç ve Değerlendirme" isimli çalışmasından ve Sümeyra Bayramoğlu'nun "Sosyal Sorumluluk Bağlamında Karz-ı Hasen" adlı tezlerinin yapılarından tezimizi kurgularken faydalandık.

Çalışmaların büyük çoğunluğunun sosyoloji ve fıkıh alanında yapılmış toplum kesimlerini bütünüyle değil de mesela yetimler, akrabalar, kadınlar vb. özel anlamda ele

aldığını gördük. Hadisleri merkeze alarak toplumun tüm kesimlerine yönelik sorumlulukların tamamını konu edinen bir çalışma tespit edemedik.

Biz yukarda da belirttiğimiz gibi çalışmamızda hadislerde yer alan sosyal sorumluluk anlayışlarını Sahihayn merkezinde ele alırken, hadislerin şerhlerine de başvurduk. Bu konuda Buhârî ve Müslim'in Sahihleri özelinde klasik hadis kaynaklarını inceledik. Sahihi Buhârî özelinde yapılan terceme ve şerhlerden Zebidi'nin Muhtasarı, Adevi'nin Muhtasar Fethu'l Bari isimli eserlerinden; Sahihi Müslim özelinde de İmam Nevevi'nin, Sahihi Müslim Şerhi el Minhac ve Riyazu's-Salihin terceme ve şerhlerinden yararlandık. Hadis alanında fikri yapıyı ortaya koyarken hadis ıstılahları sözlüklerinden de faydalanmayı tercih ettik. Hadis alanında yapılmış birçok usûl çalışmasını inceledik, yararlandıklarımızı kaynakçada gösterdik.

BİRİNCİ BÖLÜM

SORUMLULUĞUN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bir konunun kavramları tam olarak anlaşılmadan o konunun kavranılması mümkün olmadığından bu bölümde sorumluluğun kavramsal çerçevesini inceleyecek ve sorumluluk tanımlarına yer vereceğiz. Bunu yaparken sorumluluk kavramını hukuki yönden detaylı incelemek yerine çalışma sahamız olan hadis ıstılahındaki kullanımı ve getirdiği sosyal yükümlülüklerle nispetle ele alacağız.

Burada İslam'ın insanı toplumsal hayatın merkezine yerleştirmesi nedeniyle sorumluluk kavramını önce bireysel açıdan ele alacak sonra toplumsal yönüyle sosyal sorumluluk tanımını ortaya koymaya çalışacağız.

1.1. SORUMLULUĞUN TANIMI

Türkçe sözlükte “sorumluluk” kelimesi, kişinin eylemlerinin ve yetkilerinin sonucunda ortaya çıkan durumu üstlenmesi manasında mesuliyet ve yükümlülük kelimeleriyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.²³

Arapça’da; sorumluluk, “k-l-f” kökünden yapması gereken (tutkun olduğu) bir işi vermek anlamında teklif ve mükellef kavramıyla karşılanmakta olup, bazen “kellefe”, “ceza”, “cünah”, “sebil”, “vebal”, kavramlarıyla²⁴ da eş anlamlı kullanıldığı görülmektedir.²⁵ “Allah kimseye gücünün üstünde yük yüklemes...” mealindeki ayette geçen “La yukellifullahu” ifadesi buna örnek gösterilebilir.²⁶ Kur’ân’da ayrıca insanın sorumluluğunu ifade etmek amacıyla “mesuliyet”²⁷ kavramı kullanılmıştır.

Peygamberimiz’in arkadaşları, “...İçinizdekini açıklasanız da gizleseniz de Allah sizi onunla ilgili hesaba çeker (sorumlu tutar)...”²⁸ mealindeki ayet nazil olunca kendisine gelerek, “Ya Rasulallah, ... gücümüz yeten amellerle mükellef kıldık

²³ Türk Dil Kurumu, *Sözlük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, 722.

²⁴ Muhammed b.Mükerrem b. Manzur, “k-l-f”, *Lisanu'l-Arab*, Dâru's-Sâdır, Beyrut 2005, 13/100; “c-n-h/cünah”, 3/212; “s-b-l/sebil”, 7/116; “v-b-l/vebal”, 15/144.

²⁵ Bkz. Yasin 36/54; Neml 27/90; Teğabün 64/5; Şura 42/41; Tevbe 9/91.

²⁶ Râgıb el-İsfahânî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü/Müfredât-ü Elfâzi'l-Kur'ân*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007, 1296-1297.

²⁷ Saffat 37/24.

²⁸ Bakara 2/284, Mü'minun 23/62.

(*küllifnâ*).²⁹ demişlerdi. Rasûlullah (sas.)'ın hadisleri tasnif edilirken mükellef olma hadis eserlerinde bölümlere başlık/bab olarak verilmiştir. Örneğin Müslim'in *Sahih*'inde "Allah Teala'nın Takat Getirilemeyecek Şeyleri Teklif Etmediği" bab başlığı altında sorumluluklarla ilgili hadisler nakledilmiştir.³⁰

İslam literatüründe "teklif" kelimesinin mastarı olan "mükellef" kavramı Allah (cc.) tarafından kulun gücünün yetmeyeceği bir şey ile yükümlü tutulmaması açısından ele alınmakta olup, "*emanet*" kavramlarıyla da ilişkilendirilmiştir.³¹ Hem Kur'ân'da³² hem de Sünnette bireyin en yakınından en uzağına kadar sorumluluk alanlarına sahip olduğu ifade edilmekte olup, hadiste insanlar için çoban benzetmesi yapılmaktadır.³³

Bireyin sorumlu olma durumu, bir insana meşakkatli ve zahmetli olmasına rağmen sorumluluk/külfet yüklenmesi ve sorumlu olması manasında "*mükellef*" kelimesiyle de karşılanmaktadır. Mükellefiyet akıl, irade, özgürlük vb. belirli şartlara sahip olan insanın yetkilerini ve bu yetkilerin ortaya çıkardığı yükümlülüğü ifade etmektedir.³⁴

Mükellef demek, akıl baliğ olma ön şartıyla birlikte Allah'ın peygamberler aracılığı ile insanlara bildirdiği emir, yasak ve tavsiyelere uymakla sorumlu olan kişi demektir. Bu sorumluluk sonucunda ortaya çıkan eylemine göre hakkında şeri hüküm terettüb etmiş kişi demektir.³⁵

Biz burada çalışmamızın sahası gereği Kelam ve Fıkıh ilimleri açısından sorumluluğun kısa tanımını vermekle yetiniyoruz. Sorumluluk kavramını çalışmamız ekseninde özetleyecek olursak bireysel ve sosyal anlamda Müslüman'ın kendisine, toplumuna ve Rabbine karşı üstlendiği görevlerini içermektedir.

²⁹ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccac el-Kuşeyri, *el-Câmiu's-sahih*, thk. M. Fuad Abdulbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, "İman" 199.

³⁰ Muhyiddin en-Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, çev. Beşir Eryarsoy, Karınca ve Polen Yayınları, İstanbul 2020, 2/105.

³¹ Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1988, 220.

³² Tahrir 66/6; Nisa 4/3, 24 vd.

³³ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahih*, haz. Bedrettin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, "İstikraz", 20; "Cum'a", 11; "Vesâyâ", 9; "Nikâh", 81, 90; "Ahkâm", 1; "İtk", 19.

³⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, İpek Yayınları, İstanbul, 1998, 49.

³⁵ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini İtaat İbadet Ahlak*, DİB Yayınları, Ankara 1976, 105.

1.2. SORUMLULUĞUN ŞARTLARI

İslâm Dininde sorumluluğun oluşması için gereken durumlar ve insanın sorumluluklarını hangi şartlarda nasıl yerine getireceğine dair açıklamalar getirilerek bu konuda belli başlı ilkeler konulmuştur. İnsanın mükellef sayılabilmesi için gerekli olan ölçüler, öncelikle akıl, güç yetirebilme, hür irade ve bilgi sahibi olma şeklinde özetlenebilir.³⁶

Allah insanı akıl ve irade sahibi bir varlık olarak yeterli ve yetkin kılmıştır. *“Allah Teala’nın akıl ve irade sahibi kullarına yüklediği sorumluluklar ancak onların güçlerinin yettiği kadardır”*³⁷ Bu açıdan Kur’ân’da kendi hür iradesi olmadığı ve gücünün yetmeyeceği durumlarda mükellef olmayacağı belirtilmiştir. *“Allah, benim için, ümmetimin hata ile, unutarak veya baskı ve tehdid altında işlemiş olduğu günahları bağışlamıştır.”*³⁸

Kur’ân; *“İnsan tarihte adı anılır bir şey değilken, biz onu bir nutfeden yarattık sonra onu imtihan edelim diye işiten ve gören bir varlık haline getirdik, sonra da ona iki yol gösterdik, isterse şükreder, isterse nankörlük eder.”*³⁹ ve *“...Rabbimiz her şeye yaratılış özelliğini veren ve sonra da ona uygun yolu gösterendir...”*⁴⁰ vb. birçok ayette diğer varlıklar da dahil olmak üzere özellikle insana ihtiyaç duyduğu bütün gereksinimlerinin Allah (cc.) tarafından verildiğini ortaya koyar.⁴¹ Ancak sünnettullah çerçevesince imtihandan geçirilen⁴² ve birbirlerinden farklı donatılan insanların sorumluluk düzeyleri Allah’ın adaleti gereği kişilerin şartlarına göre değişim göstermektedir.⁴³

İnsana bir sorumluluk yüklendiğinde veya kendisi o sorumluluğu üstlendiğinde artık tercih yapma durumu ortadan kalktığı için gücü yettiğinde bu sorumluluğun gereklerini yerine getirme zorunluluğu bulunmaktadır. Ancak bu durum her insanın

³⁶ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 49.

³⁷ Saffet Köse, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ferde Mesûliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, İSAV Yayınları, İstanbul 2006, 150.

³⁸ İbn-i Mâce, “Talak”, 16, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Daru'r-Risaleti1-Âlemiyye, Dimeşk, 2009.

³⁹ İnsan 76/1-3; ayrıca bkz. Bakara 2/29 vd.

⁴⁰ Taha 20/50.

⁴¹ Köse, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ferde Mesûliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler”, 80.

⁴² Ankebut 29/2, İnsan 76/2; Mülk 67/2 vd.

⁴³ Abdülkerim Ersan, *Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından ‘Hepiniz Çobansınız’ Hadisi (Tahric ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, 262.

kayıtsız şartsız sorumlu sayılacağı anlamına gelmemektedir. Adalet ve hakkaniyet gereği bazı şartları taşımayan insanlar sorumluluktan kısmen ya da tamamen muaf tutulabilmektedir.⁴⁴

İnsan; düşünce, bilgi, inanç, ahlâkî şuur ve iradesinin dayanağı olarak ifade edilen akıl yönünden noksan olduğunda, doğru tercihte bulunma kudretine sahip olamamaktadır. Bu nedenle hem akıl hem de ruhsal yönden olgunlaşmayan insanların ahlâkî emirlerin muhatabı olamadıkları ve bu emirlerden sorumlu tutulmadıkları bildirilmektedir.⁴⁵

Bir insanın sorumlu olabilmesi için hayat, idrak ve temyiz güçlerine sahip olarak kendi iradesi ile hareket edebilmesi gerekmektedir. Yani çocuğun,⁴⁶ muhtar,⁴⁷ mükreh⁴⁸ ve mecnunun sorumluluğundan söz edilememektedir.⁴⁹ Bu durumu Hz. Peygamber (sas.); “*Şu üç kimseden kalem kaldırılmıştır (Sorumlulukları yoktur): Uyanıncaya kadar uykuda olandan, şifa buluncaya kadar mecnundan, büyüyünceye kadar çocuktan.*”⁵⁰ şeklinde ifade etmiştir. Aynı zamanda bir bireyin teklife ehil sayılabilmesi, yani yükümlü tutulabilmesi için sorumluluk konusu olan hükümlerle kendisine yönelen hitabı anlayabilecek ve bunun gereğini yapabilecek güce (kudrete) sahip olması gerekmektedir.⁵¹

İslam’a göre sorumluluğun oluşması için kişi veya topluma yükümlülüklerinin bildirilmiş olması gerekmektedir.⁵² Bu hususta ayette, “*Rabbin, ülkelerin merkezi yerlerine, kendilerine âyetlerimizi okuyan bir peygamber göndermedikçe oraları helâk edici değildir...*”⁵³ ve “*Biz bir resul (elçi) göndermedikçe azap da etmeyiz.*”⁵⁴ buyurulmuştur. Bu çerçevede sadece akıl ve irade açısından ele alındığında insanın mükellefiyeti oldukça sınırlandırılmış olacağından mükellefiyetin oluşumu için aklın

⁴⁴ Mustafa Çağrı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2000, 151.

⁴⁵ Çağrı, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, 152.

⁴⁶ Nur 24/59: “Çocuklarınız ergenlik çağına gelince, onlardan önceki ergenler nasıl izin alıyorsa onlar da öyle izin alsınlar. Allah âyetlerini işte size böyle açıklıyor; O her şeyi bilir, yerli yerinde yapar.”

⁴⁷ Bakara 2/173: “...biri zorda kalırsa...”

⁴⁸ Nahl 16/106: “... Baskı altında kalanın durumu müstesna...”

⁴⁹ Murat Sülün, “Kur’ân’da Mesuliyetin Kavramsal Çerçevesi”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, İSAV Yayınları, İstanbul 2006, 24.

⁵⁰ Buhârî, “Hudûd”, 22.

⁵¹ Mustafa Sinanoğlu, “Teklif”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, 40/385.

⁵² DİB, *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, 3/100.

⁵³ Kasas 28/59.

⁵⁴ İsra 17/15.

yanı sıra vahye de ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Bu yüzden “İlahi hikmet, peygamberlerin bulunmasını gerektirmiştir.”⁵⁵ İslam insanı sadece akıl gibi fitraten verilen varlıklar ve imkânlar açısından sorumlu tutmayıp onu sorumluluk sahasında tam yetkinlikle donatmak için risalet yoluyla da destekleyerek vahiyle müşerref kılmıştır.⁵⁶

Sonuç olarak, bir insanın sorumlu tutulabilmesi için farklı yollar sunulması, kolay bir şekilde araştırma ve düşünme, mukayese ve üretme yeteneğiyle donatılması⁵⁷, irade özgürlüğüne sahip olması, yapmakla yükümlü olduklarını yapabilecek gücünün bulunması gibi donanımlar yer almaktadır. Bu donanımlar, akıl, hür irade, kudret, ehliyet ve bilme şeklinde özetlenebilir.

1.3. SORUMLULUĞUN TEMELİ

Allah’ın evrende kurduğu sistemin en değerli unsuru olan insan ve onun yaratılış amacı olan kulluk görevi⁵⁸ sorumluluğun esasıdır.⁵⁹ Bu görev kapsamında insan tüm ihtiyaçlarını karşılayabilecek donanım ile yeryüzü onun hizmetine verilerek⁶⁰ orada “halife”⁶¹ olarak görevlendirilmiş ve bu görev kapsamına giren tüm varlıklar “emanet”⁶² olarak nitelendirilmiştir. Bu açıdan İslam anlayışına göre insanın bir arada bulunduğu hemcinslerinin ve diğerleri karşısında duyarsız kalması yaratılış amacına aykırı olduğundan insan sadece kendisi ile ilgili değil, kendisinin irtibatla bulunduğu tüm varlıklarla ilgili mükellef kılınmıştır.⁶³

1.3.1. Halifelik

Hilafet sözcüğü “h-l-f” kökünden türetilmiş olup, sonradan gelen, geride kalan, yerine geçen, selefin yerini alan, emrini/işini icrâ eden anlamında kullanılmaktadır. Aynı kökten ahit, sözleşme, anlaşma, misak anlamlarında “Hılf” sözcüğü de türetilmiştir. Halife kelimesinin mastarı olan “hilafet” sözcüğü ise başkasının yerine

⁵⁵ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Yayınları, 1/127.

⁵⁶ Hayri Doğruel, *Kur’ân’da Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993, 18.

⁵⁷ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/75.

⁵⁸ Zariyat 51/56.

⁵⁹ Abdülkerim Ersan, *Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından Hepiniz Çobansınız Hadisi (Tahric ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

⁶⁰ Bakara 2/29.

⁶¹ Yunus 10/14, 73; Araf 7/74, Fatır 35/19; Neml 27/62; Bakara 2/30, vd.

⁶² Mearic 70/32, Ahzab 33/72, En’am 6/98.

⁶³ Ahmet Hamdi Akseki, *İslam Dini İtikad, İbadet ve Ahlak*, 110.

vekâlet etmek⁶⁴ olarak tanımlanmaktadır.⁶⁵ Bu kapsamda insanın yeryüzüne halife olarak gönderildiğine; “*Sizi yeryüzünün halifeleri yapan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi imtihan etmek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur. Şüphesiz Rabbin cezası çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan, merhamet edendir.*”⁶⁶ ayeti işaret etmektedir. Bu çerçevede Allah’ın kendisinden insana verdiği birtakım yetkilerle Allah’ın hükümlerini yeryüzünde gerçekleştirme görevi kulluk, Allah adına bu işi yürütme görevi ise halifelik olarak tanımlanabilir.⁶⁷

İnsanlar toplumsal dayanışma ve işbirliği içinde huzurlu bir sosyal yaşam için Rabbinin kendine sunduğu hayatı yine O’nun razı olacağı şekilde imar etmek ve yönetmekle görevlidir.⁶⁸ Dolayısıyla insanın halife olması, Allah’tan aldığı yetkiyle kulluk görevini yerine getirmesi demektir. Bu görev ona emanet olarak verilmiştir. Yeryüzündeki en şerefli varlığın insan oluşu da buradan gelmektedir.⁶⁹

Allah’ın insana verdiği konum, eşyanın kullanımı, yeryüzüne sahiplik etme, yaşanmakta olan hayatı yüceltme, uygarlıklarını geliştirme ve eylemlerinin sorumluluğunu üstlenme yeteneğinin verilmesi bakımından her insanın halife olduğu ifade edilmektedir. Bu halifelik görevinin karşılığı dünyada yaşama gayesi ve ihtiyaçların gerektirdiği maslahatlara göre yaşamak demektir.⁷⁰

Söz konusu görev ve sorumluluk bilincini kaybetmeyen insanların oluşturduğu ve varlığını sürdürebilen toplum ise “halife toplum” olarak nitelendirilmektedir. Bunun gerçekleştirilebilmesi için bireysel ve toplumsal insanın halifelik sorumluluğunu nitelikli bir şekilde yerine getirmesi gerekmekte⁷¹ ve örnek bir toplum oluşturma görevi Müslümanların yükümlülükleri arasındadır.⁷²

⁶⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 429.

⁶⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, Azim Yayınları, İstanbul 1992, 1/259.

⁶⁶ Enam 6/165.

⁶⁷ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 1/259.

⁶⁸ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/106.

⁶⁹ Ali Bardakoğlu, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, ed. İbrahim Kafi Dönmez, İFAV Yayınları, İstanbul 2006, 2/793.

⁷⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/80.

⁷¹ Erdoğan Pazarbaşı, “Mesuliyetin Kur’ân’dan Dayanağı”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, İSAV Yayınları, İstanbul 2006, 51-52.

⁷² DİB, *Hadislerle İslam*, 3/106.

1.3.2. Emanet

Emanet, “e’mene” fiilinin mastarıdır. “Emene” ruhun mutmain olması ve korkunun zıddı, güven anlamına gelen bir sözcüktür.⁷³ Bu kavramın geçtiği Ahzâb Suresindeki bir ayetin meali şöyledir: “Biz, emâneti göklere, yere, dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zâlim, çok cahildir.”⁷⁴ Kur’an’da geçtiği şekliyle “Emanet”,⁷⁵ benlik, duyma, davranma, düşünme gibi Allah’ın insana verdikleri ile Allah adına hilafeti yüklenmenin bir sonucu olarak yeryüzünde düzen sağlama görevidir.

Kur’ân-ı Kerim’de ise emanetin ehline verilmesi emredilmiştir.⁷⁶ Bu ayet çerçevesince Rasûlullah (sas.) da “... İş, ehil olmayana verilince kıyameti bekle.”⁷⁷ buyurarak toplum açısından emanetin ehil olmayana verilmesinin hüsrana yol açacağı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra Rasûlullah (sas.), emanete riayet etmeyen kimselerin gerçek Müslüman olamayacağını ve emanete riayet etmemenin münafıklığın alâmeti olduğunu buyurmuştur.⁷⁸

Yeryüzünde insan Allah’ın halifesi ve vekili olmak gibi bir emanet yüklenmiştir. İnsanın ilk yaratılışında verilen fitri özelliklerin tamamı emanet kapsamındadır. Bunların en başında kişiye neyi yapıp neye yapmayacağını söyleyen akıl gelir. Yine kişinin emanetlerine sahip çıkma ve bunlarla ilgili görevlerini yerine getirme duygusu da ona ilk verilen emanetlerdendir.⁷⁹

Özetle, insanın tüm varlıklara karşı sorumluluklarının tümü “Emanet” olarak nitelendirilmektedir. Bu kapsamda, peygamberler aracılığı ile insanlara bildirilen İlahi emirlerin tamamı, insanın fiziksel ve ruhi özellikleri ile kendisine verilen benliği, doğup büyüdüğü ailesi ile içinde bulunduğu toplum ve topluma karşı yükümlülükler (sosyal sorumluluklar) emanettir.⁸⁰

⁷³ İsfahânî, *Müfredât*, 48.

⁷⁴ Ahzab 33/72.

⁷⁵ Ahzab 33/72; Bakara 2/283; Nisâ 4/58; Enfâl 8/27.

⁷⁶ Nisa 4/58.

⁷⁷ Buharî, “İlim”, 2.

⁷⁸ Buharî, “İman”, 24.

⁷⁹ Hüseyin Çelik, “Kur’an Nazarında İnsan-Emanet İlişkisi (Ahzab Suresi 72-73. Ayetleri Bağlamında Bir Tahlil)”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 15/2/89.

⁸⁰ Hamza Aktan, “Emanet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/83-84.

1.4. SORUMLULUK SAHASI İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

Bu bölümde hem bireysel hem de sosyal sorumlulukla ilgili olması açısından sorumluluk sahasıyla ilgili bazı kavramların önce sözlük anlamlarını, daha sonra terim anlamlarını ortaya koymaya çalıştık.

İnsanlığın hizmeti için gönderilen ve son din olan İslam beşeriyetin kullandığı dildeki kavramları almış, onları yeniden anlamlandırarak insanlığın hizmetine sunmuştur. İlahi mesajın aktarımında peygamberin konuştuğu dili ve onun içerdiği anlamları bilmek ilahi mesajın yani dinin doğru anlaşılması için olmazsa olmaz gerekliliktir.⁸¹ Bir çalışmada kullanılan kavramların doğru anlamıyla verilmesi ve doğru anlaşılması, çalışmanın güvenilirliği ve bilgi sistemi açısından konumuzun genişliği de dikkate alınacak olursa, bu alanda gerek fertlere bireysel anlamda gerekse toplumsal anlamda sorumluluk yükleyen ve bu sorumluluk kapsamında ona yapması veya yapmaması gerekenleri bildiren hadislerdeki ifadelerde kullanılan kavramların ele alınması çalışmamızın yapılandırması açısından doğru bir yaklaşım olacaktır.

1.4.1. Birr

“Birr” sözcüğü “sıdk, itaat, salâh, hayr, sıla, cennet, ihsanda/iyilikte bolluk, kara parçası, yakınlarına çokça iyilik etmek” anlamlarında kullanılmaktadır.⁸² Kur’ân-ı Kerim’de kök itibarıyla otuziki yerde geçmektedir.⁸³ Râzî (ö. 606/1210), “birr” kavramını, “*bütün itaat çeşitlerini ve insanı Allah’a yaklaştıran hayırlı işleri içine alan bir kelime*” olarak tanımlamıştır.⁸⁴

“Birr” kavramı, Kur’ân-ı Kerim indirilmeden önce, türetildiği "berr" sözcüğü ile birlikte, özellikle cahiliye dönemindeki şiirlerde insan-insan ilişkilerine yani dünyevi ilişkilere yönelik itaati, akrabaya sadakati, esenliği ve bağlılığı kapsayan bir sözcük olarak ifade edilmektedir. Kur’ân’ın vahyi ile kavram, anlam alanında eskisinden daha katı hale gelmekte, gerçekten ilahi ve manevi bir boyut eklemekte ve dikey düzlemde

⁸¹ Bkz. Hacı Önen, “Kur’ân’da Lisan Kavramı ve Lisanın Kökeni”, *International Journal of Social Science (Jasss)/Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2018, 65, 294.

⁸² Ebu’t-Tahir Mecmüddin Muhammed b. Yakûb b. Muhammed el-Firuzabâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1993, 444; İbn Manzûr, “b-r-r”, *Lisânü’l Arab*, 2/58-59; Halil b. Ahmed el-Ferahidî, *Kitabu’l-Ayn*, Dâru Mektebeti Hilal, Beyrut 2003, 8/259.

⁸³ Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-Müfheṣṣat li-Elfâzi’lil-Kur’âni’l-Kerim*, Dâru’l Hadis, Kahire 1991, 143.

⁸⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtiḥu’l-Gayb*, Dâru’l Fikr, Beyrut 1981, 5/41.

Allah-insan ilişkisinde merkezi bir yer işgal etmektedir. Böylece kavram ilahi hitabın en temel kavramlarından birine dönüşmüştür.⁸⁵

"Birr" kelimesi bazı ayetlerde "takva" olarak da anılmakta, günah ve düşmanlık, haset kavramlarının zıt anlamlarında kullanılmakta olup infak ile birr'e ulaşılabileceği ifade edilmektedir.⁸⁶ Öte yandan Kur'ân-ı Kerim'de birr kavramı takva, sıdk, ihsan ve infak kavramlarıyla yakından ilişkilidir.⁸⁷ Nitekim aşağıdaki ayet de bu ifadeyi doğrulamaktadır.

"Gerçek iyilik/birr, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin iyiliğidir ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Allah rızası için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilencilere ve kölelere mal verir, namazı kılar, zekâtı verir. Ahitleştiklerinde, ahitlerini yerine getirirler. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabrederler. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakiler ancak onlardır."⁸⁸

Dolayısıyla birr, insanlığın faydasına olan ve salih amel olarak nitelendirilen toplum hizmetine yönelik tutum ve davranışları, iman ve ahlakın tüm faziletlerini içeren en kapsamlı sosyal sorumluluktur.

1.4.2. Sadaka

S-d-k, kökünden türeyen sadaka, sözünü doğrulamak, tasdik etmek, sadık kalmak⁸⁹ anlamlarına gelir. Sadaka, "Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmak için Allah'a verilen söze "sadık kalmak" karşılık beklemeden yardım etme, iyilik ve ihsanda bulunma anlamındadır.⁹⁰ Sadaka, zorunlu olan zekât vermeyi ve gönüllü olarak yapılan bütün iyilik, ihsan ve yardımları da kapsayan tüm iyiliklerin genel adıdır.⁹¹ Sadaka, özel anlamda, "*kişinin kendi isteğiyle gönüllü olarak veya dini bir vecibeyi yerine getirmek için ihtiyaç sahiplerine yaptığı maddi yardım.*"⁹² olarak da tanımlanmaktadır.

⁸⁵ Mesut Okumuş, "Kur'ân'da Birr Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2002, 14, 114-115.

⁸⁶ Maide 5/2; Al-i İmran 3/92.

⁸⁷ Firuzabâdî, *el-Ğâmûsü'l-Muĥîṭ*, 444.

⁸⁸ Bakara 2/177.

⁸⁹ Firuzabâdî, *el-Ğâmûsü'l-Muĥîṭ*, 1161.

⁹⁰ İsfahânî, *Müfredât*, 847.

⁹¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/220-221.

⁹² Ali Duman, "Sadaka", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 35/383.

Kur’ân-ı Kerim’de sadaka; “Allah’tan daha doğru sözlü kim olabilir.”⁹³ “Kitap’ta İsmail’i de an, çünkü o cidden vaadinde sâdık idi.”⁹⁴ ayetlerinde olduğu gibi sözüne sadık kalma anlamının yanı sıra hem zorunlu olan zekât anlamında hem de bireyin gönül rızasıyla vermiş olduğu nafîle olan sadakaları⁹⁵ kapsayan ve bütün yardımları mahiyetinde barındıran bir kavram olarak yer alır.⁹⁶

Peygamberimiz (sas.) maddi yardımda bulunmayı, güzel söz söylemeyi, adalet üzere olmayı, gülümsemeyi, “iyiliği emretme kötülüğü engelleme” eylemini, yol tarif etmeyi, engellilere yardım etmeyi, yoldan insanlara zarar verici şeyleri kaldırma gibi iyilik içeren tüm davranışları sadaka olarak nitelemiştir.⁹⁷ Sadakanın esas amacı Allah’ın rızasını kazanmak için sosyal yardımlaşma mekanizmasını işlevsel hale getirmektir. Bunun için İslam’da yapılan en küçük bir iyilik, bir kardeşine gülümsemek bile sadaka kapsamında yer alır. Biz zekât konusunu bir hayır müessesesi olarak, fitır sadakasını da toplumsal yardımlaşma mekanizması olarak ilerde incelemeye çalışacağımızdan burada kısaca değinmekle yetinmek durumundayız. İslam sadaka sistemini toplum içerisinde işlevsel ve verimli hale getirilmesi için, sadakanın samimi olarak yapılması, kişilerin onurunun zedelenmemesi ve kurumsallaşması açısından bazı ilkeler koyduğunu söyleyebiliriz.

Kur’ân-ı Kerim’de sadakanın gösteriştan uzak, insanın kendi isteğiyle, gizli veya açık bir şekilde verilmesi gerektiği buyrulmuştur. Ayrıca toplumsal önemi nedeniyle başa kakmak gibi davranışlarla insanların incitilerek sadakanın boşa çıkarılmaması hususunda insanlara özel uyarılar yer almaktadır.⁹⁸ Sonuç olarak Allah’a ve insanlara karşı verdikleri sözü tuttukları ve emanetlerine sahip çıktıkları için üstün ahlaklı insanlara “sıddîk” vasfı verilmiş ve bunların yaptıkları zorunlu ve gönüllü rastgele tüm iyilikler sadaka kapsamında değerlendirilmiştir. Müslümanın yükümlülüklerini yerine getirebilmesi için sadıklardan olması bireysel sorumluluğu ihtiyacı durumunda bu bireysel yükümlülüğünü yerine getirebilmesi içinde her zaman sadaka ya yani başkalarından gelecek iyilik ve desteğe ihtiyacı bulunmaktadır.

⁹³ Nisa 4/87, 122.

⁹⁴ Meryem 19/54.

⁹⁵ Bkz. Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, çev. Beşir Eryarsoy, Risale Yayınları, İstanbul 1994, 3/395-402.

⁹⁶ Tevbe 9/58-60; İsfahânî, *Müfredât*, 847.

⁹⁷ İbrahim Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz, DİB Yayınları, Ankara Eylül 2007, 568.

⁹⁸ Bakara 2/26, 264, 273; Tevbe 9/79; Buhârî, “Ezan”, 36; “Zekât”, 16; Müslim, “Zekât”, 91.

1.4.3. İhsan

İnsanı sosyal bir varlık olarak kulluk bilinci ile emanet anlayışı içerisinde toplumun merkezine alan İslam'ın sosyal sorumluluk anlamında kullandığı en önemli kavramlardan biri “İhsan”dır.

İhsan, iyilik yapmak manasında “*hasüne*” fiilinden türetilen bir kavram olup “*isâe/kötülük yapmak*” kavramı ile zıt anlamlı bir sözcüktür.⁹⁹ Bunun yanı sıra ihsan; doğru/iyi yapmak, vakıf olmak, güzel/münasip olmak, salih amel işlemek, güzelleştirmek, iyilik yapmak, iyileştirmek ve sevdirmek¹⁰⁰ vb. olarak ifade edilmektedir.

İhsan kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de iki farklı anlamda kullanılmaktadır. Bunlardan ilki, sahip olunan nimetlerden başkasına karşılıksız ikramda bulunmak¹⁰¹ ve iyilik yapmak;¹⁰² ikincisi ise kişinin kendi davranışlarında ihsandır¹⁰³ yani bireyin işini güzel bir şekilde yapmasıdır.¹⁰⁴ İhsan kelimesi için, “*insanın, insanlara ve bütün mahlûkata karşılıksız olarak iyilik etmesinden ibaret bir fazilettir.*” ifadeleri kullanılmıştır.¹⁰⁵

İhsan’da esas olan husus, insanı yaşama gayesine ulaştıracak davranışlarını, içine kibir riya gibi nefsanî kirler karıştırmadan salih bir niyet ve temiz bir akıl ile kişinin yaptığı işleri nitelikli yapmasıdır.¹⁰⁶

Peygamberimiz (sas.), “...zayıf kimseler gibi olmayın, bilakis iyilik yaptıklarında insanlara iyilikle karşılık vermeyi, kötülük yaptıklarında ise onlara zulmetmemeyi alışkanlık haline getirin.”¹⁰⁷ hadisinde ihsan, karşılık beklemezsizin toplumsal görevlerimiz kapsamında iyilik yapmayı, yani bir anlamda sosyal sorumluluk olarak çıkarıcı olmadan iyilik anlayışına sahip olmayı ve gereğini getirmeyi ifade eder.

⁹⁹ İbn Manzur, “h-s-n”, *Lisânü’l-Arab*, 2/ 877.

¹⁰⁰ Firuzabâdî, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, 1535.

¹⁰¹ Bkz. Secde 32/7; Kasas 28/77.

¹⁰² Bkz. Nahl 16/90.

¹⁰³ Bkz. Nahl 16/30; Nisa 4/125; Bakara 2/195.

¹⁰⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 399.

¹⁰⁵ Metin Ocak, *Kur’ân’da İhsan ve Muhsin Kavramları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999, 18.

¹⁰⁶ Dihlevî, *Hüccetullâhi’l-Bâliğa*, 2/185.

¹⁰⁷ Ebu İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünenü’t-Tirmizî*, thk. M. Faud Abdulbakî, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, “Birr”, 63.

Kur'an'da *"Allah sana nasıl ihsan ettiyse, sen de başkalarına ihsan et. Yeryüzünde bozgunculuk yapmaya kalkma. Çünkü Allah bozguncuları sevmez."*¹⁰⁸ ayetinde geçen ihsan kelimesi çalışmamızın kapsamında yer alan kavram içeriğini tam olarak ifade etmektedir. Allah'ın insana ihsan etmesi, karşılıksız olması açısından önemlidir.

Kur'an-ı Kerim'de de iyilik yapma tavsiyesinin öncelikle yakınlarından başladığı ve daha sonra insanlığın tamamına ve canlılara iyilik ve merhamet emredildiği görülmektedir. Bu konuya yönelik birçok ayet-i kerime bulunmaktadır.¹⁰⁹

"Allah'ın sana verdiği (servet ve zenginlik gibi) şeylerde ahiret yurdunu ara. (Onları insanların yararına harcayarak ahirette seni mutlu kılacak mükâfatı elde etmeğe çalış). Dünyadan da nasibini unutma. (Bu imkânlardan ölçülü bir şekilde kendin de yararlan.) Allah'ın sana ihsan ettiği gibi sen de ihsan/iyilik yap ve yeryüzünde bozgunculuk isteme. Çünkü Allah, bozguncuları sevmez."¹¹⁰

Söz konusu ayet-i kerimede açıkça görüldüğü üzere Allah Teâlâ, bireylere, ihsan ettiği şeylerden, onların da ihsanda bulunmasını emretmektedir. Çünkü iyiliğe iyilik ile karşılık vermek, her zaman verilen nimetlerin bilincinde olmak ve Allah'a şükretmek olarak ifade edilmektedir. Bu ayetin devamında, böyle bir emre uymayanlar, "fesat" çıkarmakla itham edilir ve kıskançlık zihniyetiyle hareket etmesi, sadece dünyanın nimetlerinden istifade etmesi, toplumun sorunlarına duyarsız kalması, kötülük yapması anlamına gelmektedir.¹¹¹

Sonuç olarak ihsan kavramı, İslam'ın karşılık beklemeक्सizin dayanışma ve iyilik yapma ruhu olarak birçok ahlaki erdemi içinde barındırmaktadır. Zira toplumsal sorumluluk olarak Müslümanların birbirlerini düşünmesi ve koruması gerekmeikle birlikte içinde yaşadıkları toplumun tüm fertlerinin bireysel ve toplumsal menfaatlerini koruma sorumlulukları da bulunmaktadır. Bu açıdan ihsan sorumluluğu, toplumun her alanında çıkar gözetmeden iyilik yapmayı ve toplumun tüm bireyelerine karşı sorumlu olması yönüyle sosyal alanda önemli bir sorumluluktur.

¹⁰⁸ Kasas 28/77.

¹⁰⁹ İsra 17/23, 17/7; Bakara 2/83; Ahkaf 46/15; Enam 6/151; Nisa 4/36; Nahl 16/90.

¹¹⁰ Kasas 28/77.

¹¹¹ Seyyid Kutub, *Fi Zilâl'il-Kur'an*, çev. Bekir Karlığa vd., Hikmet Yayınevi, İstanbul 1979, 11/300.

1.4.4. İnfak

Peygamberler aracılığı ile insanlara iletilen vahiy, daha ilk ayetlerinden itibaren onlara sorumluluklarını hatırlatır. Müslümanlara yüklenen en önemli sosyal sorumluluklardan biri olan infak; kişinin, malı veya tüm varlıklarından zorunlu veya gönüllü olarak Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak amacıyla kişi ve toplum yararına harcamalarda bulunması olarak tanımlanmaktadır.¹¹² Kur'ân-ı Kerim'de karşılıksız yardımlarda bulunan kişiler övülmüştür.¹¹³

“N-f-g” kökünden türetilen “infak”ın kaybetmek, fakirleşmek, muhtaç düşmek anlamları da bulunmaktadır. Aynı zamanda sarp alanlarda bulunan dar yollar, tünel, delik, geçit, in gibi anlamları da kapsayan¹¹⁴ n-f-g, ifadesi kişiyi bu yollardan geçirme anlamını da taşımaktadır.¹¹⁵ Aynı zamanda kişinin kendisinin ve aile bireylerinin dünyada rahat geçinmelerini temin etmeye “nafaka” denilmiştir. Yine darda kalanı zordan kurtarma anlamında “infak”ın emredilmesi sosyal sorumluluğumuzdur.

Kur'ân'da, “*Sana neyi infak edeceklerini soruyorlar, de ki: Hayırdan infak edeceğiniz şey; anaya, babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlardır. Hayır olarak yaptığınız şeyleri, Allah şüphesiz en iyi bilendir.*”¹¹⁶ buyurularak hayır adına harcama yapmak olarak tanımlanan infakın çerçevesi yakınlık derecesine göre yakından uzağa geniş bir sosyal kesimi kapsayacak şekilde çizilir.¹¹⁷

Kur'ân, insanın toplumun sorunları karşısında duyarsız kalamayacağını açıkça ifade etmektedir. Kişinin sadece kendi aile fertleri için değil, başta yetimler ve fakirler olmak üzere toplumun tüm kesimleri için yekvücut olarak kenetlenmesini öngörmektedir. Onların korunması ve zor durumlarının giderilmesi adına hiçbir karşılık beklemeden malını, kendisine rızık olarak verileni elden çıkarmasını, kişiye özel olan malı toplumun genelinin hizmetine gönüllü olarak vermesini kimi zaman zorunlu, kimi zaman gönüllü olarak yapmasını ister.¹¹⁸

¹¹² Mehmet Canbulat, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz, DİB Yayınları, Ankara 2007, 317.

¹¹³ İnsan 76/8-9; Bakara 2/261.

¹¹⁴ Firuzabâdî, *el-Kâmûsü'l-Muḥîṭ*, 1195-1196.

¹¹⁵ İsfahâni, *Müfredât*, 1475.

¹¹⁶ Bakara 2/215.

¹¹⁷ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/180-181.

¹¹⁸ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 1/82.

İslam âlimlerinden, Gazzâlî sermaye konusunu ele alırken infak'ı, “*Allah yolunda sarf etme*” paranın piyasaya sürülerek toplum için harcanması olarak nitelendirilmiş, parayı piyasadan çekenleri ve harcamayanları eleştirmiştir.¹¹⁹

Kendilerine infak edilecek sınıfları, Kur'ân ilk ayetlerden itibaren belirlemiştir. Duha suresinde de “yetim” kavramından sonra isteyen anlamında “sâil” kavramı vurgulanmıştır.¹²⁰ Sail, bir ihtiyacının karşılanması için “maddî ve manevî açıdan zor durumda olup bu sebepten dolayı yardım talep eden kimse” olarak ifade edilmektedir.¹²¹ Bu çerçevede infak kavramının finansal boyutu yanı sıra manevî bir boyutunun da bulunduğu görülmektedir. İnfak, genellikle bir karşılık ve çıkar gözetmeksizin yapılan harcamaya dayalı yardımlardır. Çünkü infak Allah'ın rızasını elde etmek amacıyla yapılan finansal harcamaların Allah'a verilmiş olan bir borç olarak ifade edilmesi, mutlaka bir mükâfat olarak geri döneceğinin bilinmesi olarak ifade edilmektedir.¹²²

İnfak, genellikle, vatandaşlara ödünç/karz verilmesi, yasal işletmelere yatırım yaparak yoksullara istihdam sağlanması, muhtaç insanlara kefil olma, toplumsal uyumun sağlanması gibi, gerekli harcamaların yapılması gibi konuları da kapsamaktadır. Bu açıdan zorunlu ve gönüllü yönü bulunmaktadır.¹²³

Sonuç olarak, Kur'an'ı Kerim'de mü'minlerin namaz kılma vasıflarından hemen sonra emredilen infak Mü'min bir kişinin, bollukta ve darlıkta,¹²⁴ gece ve gündüz, gizli veya açıktan¹²⁵ Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla sahip olunan tüm varlıklardan başkalarının acil ihtiyaçları için harcama yapmasıdır. Bu açıdan Allah tarafından Müslümanlara özellikle emredilen infak, insanların gerektiğinde sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için toplumsal sahada önemli bir vesile olup¹²⁶ Müslümana yüklenilen en önemli sosyal sorumluluklardan biridir.

¹¹⁹ Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. el-Gazâlî, *İhyâ-i Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayıncılık, İstanbul 1975, 3/525.

¹²⁰ Duha, 93/9-10.

¹²¹ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Ahmet Ertürk, Cahit Koytak, İşaret Yayınları, İstanbul 1999, 3/1279.

¹²² Bakara 2/219, 245; Tevbe 9/34-35; Tegabün 64/17; Hadid 57/11; Muhammed 47/38, vd.

¹²³ Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 1/180-181.

¹²⁴ Ali İmran 3/134,

¹²⁵ Bakara 2/274, Ayrıca bkz. Rad 13/22; İbrahim 14/31; Nahl 16/75.

¹²⁶ Mustansır Mir, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, İnkılap Yayınları, İstanbul 1996, 100.

1.4.5. Îsâr

Sosyal sorumluluk bireysel açıdan tek yönlü bazı yükümlülükler gerektirdiği gibi birlikte yaşamaktan kaynaklı toplumsal yükümlülükler de gerektirir. Îsar kavramı da bu yükümlülükler kapsamında Müslümana yüklenilen sosyal sorumluluklardan biridir.

Sözlük anlamı “*eser, iz, nişan, alamet*” olan “e-ş-r” fiilinin ifâl babının mastarı halinde¹²⁷ “îşâr” terimi; “*tercih etmek, seçmek; yeğlemek, diğergamlık, özgecilik, üstün tutmak, öne geçirmek, fazl, üstünlük*” anlamında kullanılmış olup, “*Başkasını kendisine tercih etmek*” olarak ifade edilmektedir.¹²⁸ Kur’an’ı Kerim’de “*kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih edeler.*”¹²⁹ ayetinde başkalarını kendine tercih anlamında kullanılmıştır.

Îsâr kavramının zıt anlamlısı ise cimrilik ve enanîyet/bencilik bir kimsenin her zaman kendisini düşünmesi, sadece kendi menfaatlerine göre davranması demektir.¹³⁰

Îsâr, Kur’ân-ı Kerim’de dayanışma ve yardımlaşma ile ilgili en temel kavramlardan biri olarak ifade edilmiştir. Ayette “îsâr” kavramına, “*...Aksine kendileri zaruret içerisinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler/ kendilerinden önde tutarlar...*”¹³¹ şeklinde bir mana verilmiştir.

Rasûlullah (sas.) zamanında uygulamasını gördüğümüz isâr sorumluluğunun, kişinin kendi imkânlarını dikkate alarak yerine getirmesinden daha yüce bir davranış olarak başkalarının imkân ve ihtiyaç durumlarını dikkate alarak gerçekleştirdiği bir sosyal sorumluluk olduğunu söyleyebiliriz.

Müslüman alimler Îsar/başkalarını kendine tercih etme sorumluluğunu eserlerinde ayrıca ele alarak bu sosyal sorumluluğa özel bir yer vermişlerdir. Müslüman âlimlerden Cürcânî, “Îsâr” kelimesiyle ilgili “*fayda sağlama ve zararı defetme hususunda insanın başkasını kendisinden önde tutmasıdır ki bu, kardeşlikte son noktadır.*” şeklinde¹³² bir tanımlama yapmıştır. Hasan Basri Çantay da; “Îsâr, kişinin

¹²⁷ M. Serdar Mutçalı, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, 15-16.

¹²⁸ İsfahani, *Müfredat*, 98.

¹²⁹ Yusuf 12/91; Haşr 59/9.

¹³⁰ Durak Pasmaz, “Kur’ân’da Îsâr Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, 25, 82.

¹³¹ Haşr 59/9.

¹³² Ali b.Muhammed eş-Şerif Cürcani, *Kitabü't-Ta'rifat*, Matbaatu'l Hayriye, Mısır1889, 18.

kendisi muhtaç iken başkasının ihtiyacını daha önde görerek onun yardımına koşması demektir. Biz buna ‘ferâğat-ı nefis, diğergâmlık’ diyoruz.”,¹³³ şeklinde ortaya koymuştur.

“Îsâr” terimi, günümüzde diğergamlık olarak ahlaki değerler kapsamında ele alınan sorumluluk anlayışı, kendini başkalarının yerine koymak şeklinde toplumsal sorumluluklar kapsamında değerlendirilmektedir. İnsanın her zaman kendinden fedakarlık yaparak içinde bulunduğu toplumun diğer fertlerinin sorunlarına karşı duyarlı olması sosyal sorumluluğunun bir gereğidir.

1.4.6. Tesanüt

Îsâr’a nispetle “tesanüt” kavramı daha çok duygu yönü ağır basan karşılıksız yardım ve iyilik durumlarıyla ilgili olarak Müslümanların birbirine dayanak olması anlamında sosyal sorumluluklarımız arasında yer alır. Tesânüt, toplumsal birlik ve beraberliğin gerçekleşmesine, esenliğin hâkim olmasına, insanlar arasında sevgi ve saygının oluşturularak yardımlaşma sorumluluğunun gerçekleştirilmesine katkı sağlayan iyilik ve hayır duygularını kapsayan bir kavramdır. Bu sebeple Allah, toplumda sosyal dengeyi sağlamak için zekâtı, infakı, sadaka vermeyi ve maddi yönden takvalı olarak yardımlaşmayı¹³⁴ emretmektedir.¹³⁵ Bu sorumluluk anlayışı ile İslam, dengeli bir ekonomik sistem içerisinde zengin ile fakir, işveren ile çalışan arasındaki güvensizlik, kin ve düşmanlık gibi duyguları ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır.

İnfak sorumluluğuna nispetle tesanüt; kişinin içsel yönüyle alakalı olup, sevgiyle ve merhamet duygularıyla yardım edebilme yönünü ifade ederken, infak daha çok dışa dönük olarak başkalarına yardımı merkeze alır. Sonuç olarak en baştan beri ele aldığımız, birr, sadaka, infak, ihsan ve isar sorumluluklarının yerine getirilmesini sağlayan anlayışın tesanüt ruhu sayesinde gerçekleştiğini söyleyebiliriz. İlerde ayrı başlıklar altında ele alacağımız yetimler, kimsesizler, dullar, komşular, akrabalarla ilgili sorumluluklarımızın temeli tesanüt anlayışına dayanmaktadır. İnsanı zorunlu ya da gönüllü iyilik yapmaya sevk eden bu anlayışın insanın içindeki sevgi, merhamet duyguları sayesinde gerçekleşmesi de doğal bir sonuçtur.

¹³³ Hasan Basri Çantay, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meal-i Kerim*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1974, 3/1024.

¹³⁴ Maide 5/2.

¹³⁵ Osman Demir, “Tesanüd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/526.

1.4.7. Karz-ı Hasen

İslam'da “karz” terimiyle ifade edilen borç verme işlemi, bir çıkar sağlama düşüncesi olmaksızın borç verilmesi durumunu ifade etmek için, “hasen” (güzel) olarak nitelendirilmektedir. Kur’ân’da Allahu Teala’nın rızasına nail olabilmek amacıyla bir malın ödünç verilmesi anlamında kullanılmıştır. Bu nedenle menfaatsiz borç vermenin krediden farkının gösterilmesi amacıyla meşru olan borç verme işlemine “karz-ı hasen” denilmiştir.¹³⁶

Karz-ı hasen kavramı Kur’ân-ı Kerimde; yardımlaşmayı seven erkek ve kadınların yerine getirdikleri sosyal sorumluluk anlayışı “Allah’a güzel bir borç verme”¹³⁷ olarak nitelenmiş ve onlara büyük ödüller olduğu ifade edilmiştir.¹³⁸ “Kimdir Allah'a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. (Rızkı) Allah daraltır ve genişletir. Ancak O'na döndürüleceksiniz.”¹³⁹ ayetinde “güzel borç” anlamında karşılığı kat kat geri ödenmek üzere Allah’a borç vermek anlamında kullanılmıştır. Allah yolunda karşılık beklemeden yapılması karz-ı hasen sorumluluğu, toplumun normal, acil ve hususi gereksinimlerini karşılamak amacıyla yapılan harcamaları ve savaşların finanse edilmesinden yetimlerin ve kimsesizlerin bakımına kadar bütün toplumsal sorumlulukları kapsamaktadır.¹⁴⁰

Karz-ı hasen, kişilerin kendi imkânlarıyla maddi ihtiyaçlarını giderememeleri durumunda devreye giren nitelikli borç verme sorumluluğudur. Bu sorumluluğun zekât ve fitreden farkı belirli bir takvime bağlı olmaması ve geri ödenmek üzere verilmiş olmasıdır. Bu açıdan zaman yönünden en geniş sosyal yardımlaşma biçiminin ise “karz-ı hasen” olduğunu söyleyebiliriz.¹⁴¹

Karz-ı hasen anlayışıyla borç alışverişi gerçekleşen toplumda faiz/tefecilik ilişkisiyle borç verilen toplumların aksine sürekli olarak zenginleşen bir taraf ve almış olduğu borçların altında ezilen başka bir taraf olmak üzere iki uç sınıfın ortaya çıkmasını engellemektedir. Karz-ı hasen sorumluluğu gelir düzeyleri birbirine yaklaşmakta ve sosyal yardımlaşmanın amacı olan toplumsal çıkarlar gözetilmektedir.

¹³⁶ Yunus Apaydın, “Karz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, 24/520.

¹³⁷ Hadid 57/18.

¹³⁸ Müzemmil 73/20; Hadid 57/11, Tegabün 64/17 vd.

¹³⁹ Bakara 2/245.

¹⁴⁰ Mir, *Kur’ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, 110.

¹⁴¹ Veli Sırım, “İslam İktisadında Yatırımların Finansmanında Karz-ı Hasen Uygulaması”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019, Ek Sayı, 129, 138.

Kişilere böylece ekonomik alanda sosyal adalet sağlanması ile ilgili bir sorumluluk yüklenmektedir. Günümüzde borç ilişkilerinin büyük bir kısmının faizli olan banka sistemleri aracılığıyla yürütülmesinin temel sebeplerinden biri karz-ı hasen anlayışının olmaması ve faizle borçlanma prosedürünün kolaylaştırılmasıdır.¹⁴²

Sonuç olarak, karz-ı hasen anlayışıyla, alacaklının borçluyu baskı altına almaması, ödeme imkânının olmaması durumunda geri ödeme süresini uzatması, borçlunun da ödemesini geciktirerek maddi veya manevi zarara sebep olmaması, ödünç alınan ürünün veya paranın değerinin düşürülmemesi gibi borç veya ödünç verme işlemi iyilik içermesine nispetle “karz-ı hasen” olarak Müslümanlara sosyal sorumluluk yüklenmiştir.¹⁴³

1.4.8. İn’âm

Sosyal görevlerimiz arasında yapmak zorunda olduğumuz iyilik ve hayrı bir başka insana ulaştırmak olarak “in’âm” kavramı kullanılır. “N-a-m” kökünden türetilen bu kavram nimetin ulaştırıldığı varlığın akıl ve irade sahibi olmasını içerdiğinden ulaştırılan iyiliğin merkezine insanı yerleştirmesi açısından önemlidir. İn’am, “Darra’e/Zarar” kelimesinin zıddıdır. Kur’ân-ı Kerim’de;¹⁴⁴ azlık veya çokluk dikkate alınmaksızın nimetlerin, yaşanan güzelliklerin başkalarına ulaştırılmasıyla ilgilidir.¹⁴⁵

İN’ÂM kelimesi rahmet kelimesinin kapsam alanında bulunmaktadır. Rahmet ise, “rhm” kökünden türemekte ve nezaket, yumuşaklık, esirgeme, bağışlama, şefkat anlamına gelmektedir.¹⁴⁶ Rahmet, merhametli olana karşı şefkatten ibarettir. Bu kapsamda M. Vehbi, Razi’nin görüşünü aktararak ve rahmet kavramı şöyle tanımlamaktadır: “*Her türlü beladan ve musibetten korunmak, çeşitli hayırları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmak suretiyle ihsan ve in’âm etmek olarak ifade edilmektedir.*” Şüphesiz Allah (cc.) insana, ana rahminden, ölüm anına kadar sayısız ve tükenmez nimetler bahşetmektedir.¹⁴⁷

¹⁴² İshak Emin Aktepe ve Mustafa Dereci, “İslam Hukukunda Akit Teorisi ve Katılım Bankacılığında Akitler”, *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, TKKB, İstanbul 2019, 409.

¹⁴³ Ebu’l Âlâ el-Mevdûdi, *Meseleler ve Çözümleri*, çev. Yusuf Karaca, Risale Yayınları, İstanbul 1990, 89.

¹⁴⁴ Bakara 2/40; Fatiha 1/7, Ahzab 33/37; Ayrıca bkz. Nahl 16/18; Maide 5/3; Ali İmran 3/174 vd.

¹⁴⁵ İsfahânî, *Müfredât*, 1465.

¹⁴⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 607-608.

¹⁴⁷ Mehmet Vehbi Çelik, *Hulâsâtü’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Kurtulmuş Yayınevi, İstanbul 1947, 1/20.

Sonuç olarak Rabbimizin kullarına yaptığı şey tam olarak in'âm kavramıyla anlatılabilir. Rabbimiz insanı önceleyerek ona in'âm kapsamında lütufta bulunmuştur. Bu lütuf karşılıksız bir lütuf olup rahmetinin eseri olarak tecelli etmiştir. Öyle ki Allah'ın nimetlendirdiği peygamberler, şehitler, salihler ve siddikler¹⁴⁸ in'âm sosyal sorumluluğunu yerine getiren örnek toplumsal kesimlerdir. Bu açıdan insan, verilen nimetleri emanet olarak değerlendirerek şefkat ve merhamet duygularıyla gerek sıla-i rahim sorumluluğu kapsamında gerekse kardeşlik hukuku gereği kendisine verilen nimetleri karşılıksız paylaşarak gönülden görevini yerine getirmesi gerekmektedir.

1.4.9. İkrâm

Sosyal sorumluluk alanında bulunan kavramlardan biri de ikram terimidir. İkrâm sözcüğü “k-r-m” kökünden türetilmiştir. İkrâm sözlükte; şeref, saygınlık, itibar, konukseverlik, cömertlik ve bahşış anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁹

Küçük veya büyük bütün güzel davranışları anlamında bulunduran “Kerim” sözcüğü bu yönüyle üstünlük durumunu da ifade etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de İbrahim peygamberin gelen misafirlerine özel ikramda bulunması¹⁵⁰ nedeniyle “*Sana, İbrahim'in ikram edilen misafirlerinin kıssası geldi mi?*”¹⁵¹ mealindeki ayette misafirlere mükerremîn denilmesi, yine yazıcı meleklerin kiramen olarak nitelenmesi¹⁵² ikram etmenin faziletini göstermektedir. Yine yalnızca Rabbimizin bâki kalacağını ifade eden ayette¹⁵³ onun ismi celalinden “ve'l-ikrâm” olarak söz edilmesi, ikram kavramının “*kendisiyle beraber, gözüün kısılmasına ya da yere eğilmesine neden olacak bir zilletin kişiye erişmeyeceği bir faydayı ulaştırmak ya da ulaştırılacak şeyi şerefli yüce bir nesne haline getirmeyi*” ifade eder.¹⁵⁴

İkrâm, gizli davet döneminde nazil olan Fecr suresinde de yer almaktadır. Kur'ân, mümin ya da kafir diye sınırlandırmadan insanların tamamına ikram edildiğini söyler: “İnsana gelince, ne zaman Rabbi kendisini sınavıp ona ikramda bulunur onu nimete gark ederse: ‘Rabbim bana ikram etti, bana çok cömert davrandı.’ der, ama

¹⁴⁸ Nisa 4/69.

¹⁴⁹ Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, 790.

¹⁵⁰ Hud 11/69.

¹⁵¹ Zariyat 51/54.

¹⁵² İnfitar 82/11.

¹⁵³ Rahman 55/27.

¹⁵⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 1272.

Rabbi onu sinayıp rızkını daraltırsa: ‘Rabbim beni küçük düşürdü, alçalttı.’ der.”¹⁵⁵ Kur’ân’ın ikramın kesilmesini “küçük düşürülmek” olarak ifade etmesinden yola çıkarak, ikramda bulunmayı yüce bir davranış olarak değerlendirebiliriz.

Azamet ve yücelik anlamında zirvede olmayı ifade eden “Celâl” ile “İkrâm”ın esmâu’l hüsnâda da bir arada zikredilmesi, Allah’ın inayetiyle güç ve varlık sahibi kılınan insanın, yüce ve değerli olabilmesinin gereklerinden birinin de ikram edebilmek olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵⁶

1.4.10. Cömertlik

İkram kavramını yukarda ele aldıktan sonra ikram edebilir olmanın temelinde yatan cömertlik İslam literatüründe “sehâ”, “sehâvet” ve “cûd” terimleriyle cömert olma, bilgi, sermaye vb. her türlü varlığından başkasına ihsanda bulunma anlamında istilâh manası kazanmıştır.¹⁵⁷

Cûd/Cömertlik terimi, Allah’ın varlıklar âlemine, tüm insanlara, özel olarak da inananlara maddî ve manevî lütfunu ve cömertliğini ifade etmektedir.¹⁵⁸ Kur’an-ı Kerim’de cömertlik ifadesi olarak fadl kelimesi ve bu kökten türetilmiş olan diğer kelimelerin kullanıldığını da görmekteyiz. “*Fazl Allah’ın elindedir. Onu dilediğine verir.*”¹⁵⁹ “*Allah sana bir hayır dilerse O’nun fazlına engel olabilecek bir kimse yoktur.*”¹⁶⁰

Kur’ân-ı Kerimde ve hadislerde cimriler sürekli eleştirilmiş, cömertler hep övülmüştür.¹⁶¹ Şu halde ikram edecek bir şeyi bulunmayan Müslüman’ın elindekiyle yetinerek kanaatkâr olma sorumluluğu bulunduğu gibi varlıklı bir Müslüman’ın da hem cimrilikten kurtulması, dünyaya düşkünleşerek alçalmak yerine ikramda bulunarak yücelmesi sosyal sorumluluğudur.¹⁶²

¹⁵⁵ Fecr 89/15-16.

¹⁵⁶ Bekir Topaloğlu, “Zü’l-Celâl ve’l-İkrâm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/515.

¹⁵⁷ Çağrı, “Cömertlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 8/73.

¹⁵⁸ İbnî Sina, *Kitabu’s Şifa/Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, 113.

¹⁵⁹ Al-i İmran 3/73.

¹⁶⁰ Yunus 10/107.

¹⁶¹ Hümeze 104/1-9; Nisa 4/37, Ali İmran 3/180; Bakara 2/268; İsra 17/29; Buhârî, “Zekât”, 11; Müslim, “Fezâil”, 48, 50, vd.

¹⁶² Gazâlî, *İhyâ-i Ulûmi’d-Dîn*, 3/540.

Peygamberimizin vasıflarından biri olan cömertlik Yüce Allah'ı yakın olmak için bir vesile olup, cennete yakın olmayı da ifade eder. İnsanlar arasında yaşanacak tartışmaların ve düşmanlığın temelinde cimriliğin yattığı vurgulanan “*cimrilikten sakının çünkü cimrilik sizden öncekileri helak etmiştir. Onları aralarında kan dökmeye ve dokunulmazlıklarını çiğnemeye sürüklemiştir.*”¹⁶³ hadisi şerifinde de de beyan edilmiştir.

Cennetin sekiz kapısının bulunduğu ve bir kapının da cömertlere tahsis edildiği hadisi şerifte bildirilmiştir.¹⁶⁴ Peygamberimiz (sas.), cömertlik ile cimriliği kıyaslamıştır. Hadisi şerifinde; “*İnfak eden ile cimrilik edenin misali üzerlerinde demirden zırhlar bulunan ve elleri köprücük kemiklerine doğru sıkıştırılan iki adam gibidir. Cömert her sadaka verdikçe zırhı genişler, o derece ki parmak uçlarını bile kaplar izini örter. Cimri bir sadaka vermek istediğinde ise zırhı büzülür ve her halkası yerini alır.*”¹⁶⁵ buyurmuştur. Bu açıdan kötü duygulardan arınarak üstün ahlaki vasıflar kazanmak için cömert olmak gerekmektedir. Bu anlayış bir diğer hadisi şerifte, “*cömert bir cahil, cimri bir âlimden üstündür.*”¹⁶⁶ şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶⁷

Toplumun bir ferdi olarak Müslümanların sorumluluklarına baktığımız zaman, etrafındaki insanları görmezden gelme durumunu ortadan kaldıran infak, zekât, îsâr, sadaka, misafirperverlik, karz-ı hasen, ikram gibi birçok ahlaki niteliğin temelini cömertlik oluşturmaktadır. Bu açıdan Müslüman bir ferdin cömertlik ahlakını göstermesi kanaatimizce en önemli sosyal sorumluluklardan biridir.

1.4.11. Teberru/Bağış

Teberru, İslam hukukunda kişinin zorunlu olmadığı halde herhangi bir şeyi birine karşılıksız olarak vermesi, ona sahip olarak bir malı kazandırması veya vakfetmesi olarak değerlendirilmiştir. Öyle ki bir kişi teberruda bulunduğu hediye verdiği kişi malın gerçek sahibi olarak temlik hakkını elde etmiş olmaktadır.¹⁶⁸ Allah rızasını kazanmak amacıyla yapılan hibe, sadaka kapsamında; bir kişiyi memnun ve

¹⁶³ Müslim, “Birr” 56.

¹⁶⁴ Buhârî, “Savm”, 4.

¹⁶⁵ Buhârî, “Cihad” 89; Müslim, “Zekât”, 75.

¹⁶⁶ Tirmizî, “Birr”, 40.

¹⁶⁷ Dıhlevî, *Huccetullâhi'l Bâliğa*, 2/124.

¹⁶⁸ Bilal Aybakan, “Teberru”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/215.

mutlu etme merkezli verilen hibe hediye kapsamında değerlendirilmiştir. Bu kapsamda vasiyetler, sadakalar, vakıflar ve hediyeler teberru olarak ıstılahta yer almıştır.¹⁶⁹

Burada hibe sorumluluğunu yerine getirilirken Müslümanlara düşen yükümlülüklerden birisi de elindekilerin tümünü başkalarına vererek kendisini muhtaç ve hakir bir duruma düşürmemesidir.¹⁷⁰

Peygamber efendimiz (sas.), eşlerine hiçbir ayırım yapmaksızın, miktar gözetmeksizin ve yakınlık derecesine bakmaksızın akrabalara ve komşulara, irtibatta bulunan kimselere hediye verilmesini özellikle tavsiye etmiştir.¹⁷¹ Hatta gayr-i müslimlere de Müslümanlarla aralarında gönül bağı kurmak amacıyla ganimet mallarından itirazlara rağmen hediye vermiştir.¹⁷² Hadislerde hediyeleşmenin, kardeşlik ve komşuluk hukuku gereği bütün Müslümanlara tavsiye edilmesi¹⁷³ teberru/hibe kavramının sosyal sorumluluk açısından yeri ve önemini göstermektedir.

1.4.12. Teâvün

Teâvün, sözlükte “a-v-n” kökünden türetilmiş olup, birine her türlü maddi ve manevi yardım etme ve destekte bulunma anlamındadır.¹⁷⁴ Teavün genellikle “yardımlaşma”, başlığı çerçevesinde incelenmekte olup, toplumun veya bireyin “toplumsal planda bir amacın gerçekleşmesi için yapılan iş birliğinden doğan güç; tesanüt” olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁵

Kur’ân-ı Kerim’de kişinin gücünün yetmeyeceği konularda yardım istemesi olarak, “a-v-n” kökünden, “istiâne” tabiri kullanılmış olup, Fatiha Suresinde geçen, “Nesteîn”¹⁷⁶ kelimesi bu kavramla ilişkilidir. Ayrıca “Maûn”¹⁷⁷ suresinde en küçük iyilikler ve yardımlar anlamında da kullanılmıştır.

¹⁶⁹ Dıhlevî, *Huccetullahi'l Baliğa*, 2/294-299.

¹⁷⁰ Haşr 59/9; Furkan 25/67; İsrâ 17/29.

¹⁷¹ Müslim, “Zekât”, 90.

¹⁷² Buhârî, “Edeb”, 53; Müslim, “Zekât”, 145; İmam Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, , çev. M.Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, Erkam Yayınları, İstanbul 2001, 1/253-254.

¹⁷³ Buhârî, “Hibe”, 1; Müslim, “Zekât” 92.

¹⁷⁴ İsfahânî, *Müfredat*, 1070.

¹⁷⁵ Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2004, 56.

¹⁷⁶ Fatiha 1/5, Bakara 2/45.

¹⁷⁷ Maun 107/1-7.

İslami literatürde tesanüt kavramı ile teavün kavramının birbirlerinin yerine kullandıklarını görmekteyiz. Diyanet İslam Ansiklopedisinde de yardımlaşma ve tesanüt başlığı altında “Teâvün”¹⁷⁸ kavramı ele alınmıştır.

Sonuç olarak sosyal sorumluluk kavramlarının tamamını “teavün/yardımlaşma” kavramı kapsamında ele alabiliriz. Buradan hareketle tesanüt kavramını yardımlaşma duygusu olarak insanın içsel yönüyle ilişkilendirdikten sonra teavünü de yardımlaşma eylemi olarak insanın dışsal yönüyle ilişkilendirmeye çalıştık. Hadislerde yardımlaşmayla ilgili çok sayıda kavram geçmekte olup biz bunları sorumlulukla ilgili kavramları ele alırken farklı yönleriyle ortaya koymaya çalıştık.

Çalışmamızın bu kısmında bireysel sorumlulukların, toplumsal yönünün bulunmasından hareketle, sosyal sorumluluğa işlerlik kazandıran sosyal sorumluluk müesseselerini ayrıca ele almanın yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1.5. SOSYAL SORUMLULUK SİSTEMLERİ

İnsanların fitratlarının gereği olarak bir arada yaşamak zorunda oldukları hayat nizamında sorumlulukların yerine getirilmesi için hem siyasi hem de sosyal mekanizmalara ihtiyaç vardır.¹⁷⁹ Bu çerçevede tek başına tüm ihtiyaçlarını karşılamak yeterliliğinde olmayan insan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için küçük veya büyük gruplardan yararlanmak zorundadır. Toplumun büyük bir kesimi tarafından ortaklaşa oluşturulan yapılar, sosyal sorumluluklar çerçevesinde belirledikleri amaç doğrultusunda sosyal yapının kurumsal unsurlarını teşkil etmektedirler.¹⁸⁰

İnsanın yaşayabileceği her durumu dikkate alan İslam, hem teorisi hem de pratik uygulamaları ile sosyal sorumluluk sistemini kurumsallaştırarak sağlam bir zemine oturtmuş, Müslümanlara vadettiği mutlu yaşamın yapı taşlarını işlevsel hale getirmiştir.

Kur’ân ve Sünnette emir veya tavsiye kapsamında önerilen yardımlaşma ve paylaşmayla ilgili uygulamalar da esas gaye daha işlevsel olması için kurumsallaşmanın sağlanmasıdır. Bu yüzden İslam toplumlarında zekât, fitre, kurban, vakıf, dârülaceze, imarethane gibi hayır ve hasenât işleri bir sisteme bağlanarak hayır ve hasenât

¹⁷⁸ Bkz. “Teâvün”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 40/526-527, 43/332-334.

¹⁷⁹ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/405.

¹⁸⁰ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, 19-20.

kurumlarına dönüşmüştür.¹⁸¹ Toplumsal kurumlar, İslam'ın sorumluluk yüklediği kişi ve kurumlara önerdiği bireysel ve sosyal sorumluluğun yerine getirilebilmesine işlerlik kazandırmaktadır.¹⁸²

Biz çalışmamızın bu kısmında toplumsal sorumlulukların yerine getirilebilmesi için oluşturulan zekât, kurban, fitır sadakası, vakıf, meslek kuruluşları gibi kurumsal mekanizmaları çalışmamızın alanı olan Kur'ân ve Sünnet/hadisi merkeze alarak ortaya koymaya çalışacağız.

1.5.1. Bazı Sosyal Sorumluluk Kurumları

1.5.1.1. Zekât

Zekât, Mü'min bir bireyin sosyal sorumlulukları arasında yerine getirmesi farz olan hem bireysel hem de kurumsal sosyal sorumluluk sistemidir.

“Z-k-y” kökünden türeyen “zekât” kavramı sözlüklerde zekât verilen ürünün artması ve zekât verenin malının bereketlenmesinden hareketle, büyümek, gelişmek, çoğalmak, iyi hal ve övgü, malın ve kişinin arınması anlamlarına gelir.¹⁸³ İslam hukukunda zekâtın farz ibadet olarak farklı tanımları yapılmış bazen sadaka ile zekât kelimeleri birbiri yerine kullanılmıştır.¹⁸⁴ Dini bir terim olarak zekât, “*belirli bir malın belli bir zamanda muayyen kişilere Allah rızası için verilmesi*”¹⁸⁵ şeklinde tanımlanmıştır.

Zekât Müslüman kişiliğin beş temel göstergesinden biri olup Kur'ân-ı Kerim'de namaz ile birlikte emredilmiş ve yan yana zikredilmiştir.¹⁸⁶ Müminlerin özelliklerinden bahsedilirken; “*Onlar ki (kendilerini temizlemek için) zekâtı yerine getirirler.*”¹⁸⁷ buyurulmuştur. Rasûlullah (sas.), “*İslâm beş temel üzerine bina edilmiştir; Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in (sas.) Allah'ın Rasûl'ü olduğuna şahitlik etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek, ramazan orucunu tutmak.*”¹⁸⁸ hadisinde, İslam'ın beş temel esasını sayarken zekâtın farziyetini de beyan etmiştir. İslam'ın temel

¹⁸¹ Çağrı, “Yardımlaşma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, 43/334.

¹⁸² Erkal, “Zekât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44/197.

¹⁸³ İsfahânî, *Müfredât*, 668-670,

¹⁸⁴ Zuhayli, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, 3/247-248.

¹⁸⁵ Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 711.

¹⁸⁶ Bakara 2/43, 83, 100, 177, 277; Nisa 4/77; Meryem 19/31, vd.

¹⁸⁷ Mü'minûn 23/4; Tevbe 9/71.

¹⁸⁸ Buharî, “İman”, 2.

esaslarıyla ilgili sorumluluklarını öğrenmek isteyen ve “Allah’a yemin ederim ki, farzları yaparım, daha fazlasını da yapmamam”¹⁸⁹ diyen bir kimseye Rasûlullah, zorunlu olan temel esasları yerine getirmesi durumunda kurtulacağını beyan etmesi¹⁹⁰ diğer farzlarla birlikte zekâtın toplumsal hayattaki önemini ortaya koymaktadır.

Kur’ân-ı Kerim’de “Onların mallarından sadaka al ki, bununla onları hem temizleyesin, hem de geliştiresin.”¹⁹¹ buyurulması zekât’ın; bireysel olarak zekât veren kişinin ve malının temizlenmesi (tezkiye edilmesi)¹⁹² yönünün, toplumsal olarak da “sadaka al” emrine nispetle sosyal sorumluluk yönünün olduğunu gösterir.

Zekât yükümlülüğü sosyal sorumluluk yönüyle toplumsal alanda kurumsal bir sistem olma özelliği taşımaktadır. Zekât verilecek kesimler; “fakirler, miskinler, zekât toplamakla görevli kişiler, kalpleri İslam’a ısındırılmak istenilenler, köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve yolda kalmışlar...”¹⁹³ şeklinde belirlenmiş ve uygulamada da bu kategori dikkate alınmıştır.¹⁹⁴ Kur’an’da zekât almanın emredilmesi nedeniyle zekat toplamakla görevli kişiler bu ayette zikredilmiştir.

Zekât verilecek zümrelerin müellefe-i kulüp gibi her birinin farklı bir sosyal grubu teşkil etmesi yönüyle¹⁹⁵ değerlendirildiğinde zekâtın aynı zamanda kurumsal olarak sosyal bir yardımlaşma görevi üstlendiği gözlenmektedir. Bu sorumluluğun yerine getirilmesi hem bireylerin zorunlu sosyal görevi hem de devletin ve devlet başkanının zorunlu görevidir.¹⁹⁶

İbni Abbas’tan (ra.) nakledilen bir hadiste, Hz. Peygamberimiz (sas.) Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken, “Eğer onlar zekâtın farz olduğunu kabul ederek sana itaat ederlerse, Allah’ın kendilerine zekâtı farz kıldığını, zenginlerinden alınarak fakirlere dağıtılacağını onlara bildir.”¹⁹⁷ talimatını vermiştir. Hz. Ebu Bekir (ra.)’nın

¹⁸⁹ Buhârî, “İman” 34, Müslim, “İman”, 7.

¹⁹⁰ Ebu Suayb Ahmed el-Adevî, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, çev. Komisyon, Karınca Polen Yayınları, İstanbul 2016, 1/138.

¹⁹¹ Tevbe 9/103.

¹⁹² Bkz. Şems 9, Meryem 18/13, vd.

¹⁹³ Tevbe 9/60.

¹⁹⁴ Bkz. Zekat verilecek yerler: Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 3/356-363.

¹⁹⁵ İbni Abidin, *Reddû’l Muhtar, Ale’d-Dürri’l-Muhtar/İbni Abidin Terceme ve Şerhi*, çev. Ahmed Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1988, 4/168.

¹⁹⁶ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 4/401.

¹⁹⁷ Buhârî, “Cihad”, 164.

zekât vermeyenlerle savaşıması,¹⁹⁸ Hulafâ-i Raşidîn'in ve sonraki yönetimlerin uygulamalarında¹⁹⁹ görüleceği üzere zenginlerin malında hakkı bulunan fakirlerin alacağını tahsil için zekât toplamak için memur görevlendirilmiştir.²⁰⁰ Tüm bu bilgilerden hareketle zekât verilmesinin bireysel ve sosyal işlevi yönüyle sosyal sorumluluk olduğunu ve kurumsal nitelik taşıdığını gösterdiğini söyleyebiliriz.

Zekât aynı zamanda bireysel olarak kişiyi ve toplumu cimrilikten ve mala düşkünlükten koruyarak nefsinin arındırmasını sağlar.²⁰¹ Paranın belli ellerde toplanarak işlevsiz bırakılması yerine ekonomik canlılık sağlanarak mali açıdan da toplum güçlenecektir. Zekât'ın işlevsel hale getirildiği toplumsal yapıda ahlakî, malî vb. birçok insanî değerlerin yücelmesi gerçekleşecek, cimrilik, fakirlik, hasetlik gibi toplumu zayıflatan kötü hasletler azalarak kardeşlik duyguları güçlenecektir.²⁰²

Zekât, insanlar arasında gelir dağılımını nedeniyle bulunan ekonomik uçurumların giderilmesi, gücü yetmeyenlere istihdam ve iş imkânının sağlanması ve sermaye oluşturulması, bireylerin ve ailelerin mali yönden zayıflamasının önüne geçilmesi vb. sayısız faydaları olan sosyal bir görevdir. İhtiyaç duyulduğu zamanlarda devletin de ordu hazırlama, sosyal hizmetlerde bulunma, savunma sanayii gibi hizmetlerini yerine getirebilmesi²⁰³ ve toplumsal yapının güçlendirilmesi açısından da kurumsal bir sosyal sorumluluk niteliği taşımaktadır.

1.5.1.2. Fıtır Sadakası

İslam'ın önerdiği sosyal yapıda en önemli husus toplumda sadece bir kesimin değil toplumun tüm unsurlarının mutlu yaşamalarını sağlamaktır. İslam, gelir dağılımından kaynaklanan mağduriyetleri gidermek için zekât gibi “fıtır sadakası” sistemini de oluşturmuştur.

Toplumda “fitre” olarak bilinen Fıtır Sadakası, Ramazan ayında uygulanan bir sosyal yardımlaşma sistemi olduğu için “sadaka” ile iftar açmadan hareketle “fıtır” kelimelerinden oluşturulmuş dini bir terimdir. Bir ramazan ayını tamamlayarak bayrama ulaşan mali durumu yerinde bir Müslümanın bakmakla yükümlü olmadığı fakirlere aile

¹⁹⁸ Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 3/251.

¹⁹⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. M.Said Mutlu, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972, 2/221.

²⁰⁰ Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 3/359.

²⁰¹ Gazalî, *İhyâ-u Ulûmu'd-Dîn*, 1/593.

²⁰² Erkal, “Zekât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44/197.

²⁰³ Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, 3/249.

fertlerinin sayısınca vermek zorunda oldukları sadakadır. Kur'ân-ı Kerimde “*Oruç tutmaya güç yetiremeyenler, bir fakir doyumu kadar fidye öder.*”²⁰⁴ ayetinden hareketle bir fidye miktarının bir fitre miktarı olduğu tespit edilmiştir. Ailede başı sağ her bireyin varlığından hareketle “başın bedeninin zekâtı” tabiri de kullanılmaktadır.²⁰⁵

İbni Ömer’in rivayet ettiğine göre Peygamber Efendimiz’in (sas.) köle ya da hür tüm Müslümanlara; “*Bir sâ’ (ölçek) hurma ve birsâ’ arpa olmak üzere köle, erkek, kadın, küçük ve büyüklere farz kılınmış ve insanlar (bayram) namazına çıkmadan önce...*”²⁰⁶ fitır sadakası uygulanması talimatını vermiştir. Çoğunluğa göre mali durumu yerinde olan erkek-kadın, küçük-büyük, hür-köle tüm Müslümanlara vaciptir.²⁰⁷

Fitrenin alışverişin canlanmasını sağlayan fitır sadakasının bayramlarda çocukların sevinmesinden ailelerin huzurlu bayram geçirmelerine katkısı kadar birçok bireysel ve toplumsal faydası bulunmaktadır. Fitır sadakası mali yönden en zayıf olanına kadar günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olan tüm Müslümanların yerine getirmek zorunda olduğu sosyal sorumluluk olduğundan, mali durumu zayıf olanlara da paylaşma alışkanlığı kazandırma yönüyle önem arz etmektedir.²⁰⁸

Piyasada dolaşan paranın toplumun en uç kesimleri olan mali açıdan güçsüzlere ve fakirlere kadar ulaşarak toplumun tüm kesimlere dağılması Fitır Sadakası sistemiyle gerçekleşmektedir ve bu sistem sadece İslam’ın sosyal sorumluluk anlayışına örnektir. İslam yılda bir kere verilmesi zorunlu olan zekât ile fitır sadakasını da Ramazan Ayına mahsus olmak üzere tüm zengin Müslümanlara zorunlu sosyal sorumluluk olarak yüklemiştir.

1.5.1.3.Kurban

Kurban ibadeti bireysel ve sosyal alanda “kurban kes”²⁰⁹ emrine muhatap olanlar açısından sosyal sorumluluktur. Biz burada ayrıca hacc zamanında toplu halde gerçekleştirilen bir ibadet olması yönüyle kurumsal bir nitelik taşımakta olduğundan kurumsal çerçevede “kurban” kavramını ele almayı uygun gördük.

²⁰⁴ Bakara 2/184.

²⁰⁵ DİB, *İlmihal*, Komisyon, TDV Yayınları, Ankara 2010, 1/201.

²⁰⁶ Buhârî, “Zekât” 76, Müslim, “Zekât”, 12.

²⁰⁷ Bkz. Zuhaylî, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 3/383-384.

²⁰⁸ Yunus Vehbi Yavuz, “Fitre”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1996, 13/160.

²⁰⁹ Kevser, 108/2.

Kurban, ayetlerde zekât ibadeti gibi namaz ibadeti ile yer almış,²¹⁰ Allah'ın tarih boyunca tüm insan topluluklarına gönderdiği bir ibadet olma özelliği²¹¹ taşımaktadır. Ayetlerde, Allah'a bağlılık anlamında güçlü ve sarsılmaz bir imanın göstergesi olarak İbrahim Peygamberin (as.) örneği verilmiş onun teslimiyeti kurban ile sembolize edilmiştir. Allah Müslümanların canlarına bir fidye²¹² olarak kurban ibadetini emretmiştir.²¹³

G-r-b kökünden yakınlaşmak manasında türetilen “Kurban” terimi, sözlükte, mekân, zaman, soy bağı, gözetip koruma, güç ve itibar yönünden yakın olmak, yakınlaşmak anlamına gelmektedir.²¹⁴ Arapça'da hedy, mensak, nüsûk, olarak da geçer. Istılahta “kişiyi Allah'a yaklaştıran şey” olarak tanımlanmıştır.²¹⁵ Kurban hukukta, belirli şartları taşıyan hayvanı, belirli bir zamanda Allah rızası için kesmek olarak tarif edilmiştir.²¹⁶

Kur'ân-ı Kerimde “kurba/yakınlaşma” manasından hareketle²¹⁷ Âdemin iki çocuğundan bahsederken Allah'a yaklaşmak amacıyla hediye sunma bağlamında yapılan ibadete²¹⁸ kurban ismi verilmiştir. Surede Allah'ın insana sayısız nimet vermesine nispetle kişinin şanınin yücelmesi ve neslinin devamı için namaz kılarak ve kurban keserek kulluğunu göstermesi emredilmiştir.²¹⁹

Kur'ân-ı Kerimde yine her toplum için kurban ibadeti belirlendiğine dikkat çekilmekte,²²⁰ bu sorumluluk yerine getirilirken esas olanın insanın Allah rızasını gözeterek samimi bir niyet ve ihlâslı bir şekilde takva yolunu tutması olduğu vurgulanmaktadır.²²¹ Yine kurban ibadetinin geçerli olabilmesi için gücü yetenin yerine getirme yükümlülüğü olduğu, kurbanın etinden ihtiyaç sahiplerine dağıtma, misafirlere ikram etme ve ailevi ihtiyaçlar kullanılması gerektiği sorumluluk olarak bildirilmiştir.

²¹⁰ En'am 6/162,

²¹¹ Hac 22/34.

²¹² Saffat 37/102-107, Bakara 2/216.

²¹³ Maide 5/1, En'am 143.

²¹⁴ İsfahânî, *Müfredât*, 1193.

²¹⁵ Mir, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, 123.

²¹⁶ İbni Abidin, *Reddû'l Muhtar*, 15/249.

²¹⁷ Bakara 2/35; Nisa 4/8; Araf 7/56; Kaf 50/16, Nahl 16/90 vd.

²¹⁸ Maide 5/27

²¹⁹ Kevser 108/2.

²²⁰ Hac 22/34

²²¹ Hac 22/35-37.

Hadislerde Peygamberimizin bizzat kendi eliyle kurban kestığı ve etlerini eşine dostuna yakınlarına ikram ettiği nakledilmiştir.²²² Sosyal sorumluluk açısından değerlendirdiğimizde kurban etinin üçte birlik kısmının ya da daha fazlasının aile dışındaki insanlarla paylaşılması en faziletli olanıdır.²²³

Hz. Peygamber (sas.), “*imkânı olduğu halde kurban kesmeyenler mescidimize yaklaşmasın.*”²²⁴ buyurarak, kurban ibadetinin bireysel sorumluluk olarak önemini ortaya koymuştur.

Kurban farz olarak kesildiği ibadetlerden biri de Hacc olup, bu hususta Rasûlullah’tan (sas.) şu hadis nakledilmiştir: “*Rasûlullah, ...kesilen her devenin etinden birer parça alınmasını emretti... Hz. Ali’ye develerin kalan etlerini ve derilerini fakirlere dağıtmasını emrettiler.*”²²⁵ Bu hadisten kurban etlerinin fakirlerle paylaşılmasının Müslümanlara sosyal bir sorumluluk olarak yüklendiği sonucunu çıkartabiliriz.

Peygamber efendimiz (sas.), emredildiği andan itibaren kurban ibadetini hiçbir zaman terk etmemiş,²²⁶ hatta yolculukta bile kurban kesmiştir.²²⁷ Kurban ibadetinde sorumluluklarımız arasında kurban etlerinin eşimiz, dostumuzu ve ihtiyaç sahipleriyle paylaşmak olduğu hadiste açıkça belirtilmiştir: “*Müstehap olan, kurbanı üçe taksim edip bir kısmını evde yemek, bir kısmını eşi dosta ikrâm etmek, bir kısmını da fukaraya dağıtmaktır.*”²²⁸

Toplumsal sorumluluk olarak Rasûlullah (sas.), kurban etlerinin saklanmayarak, bir an önce dağıtılarak infak edilmesini de emretmiştir. Bir defasında bayram günü hutbe irad ederken;

“–Sizden kim kurban keserse, bayramın üçüncü gününden sonra evinde kurban etinden birşey kalmasın.” buyurmuşlardı. Ertesi sene gelince sahabe: ‘–Ey Allah’ın Rasûlü, Bu sene de geçen sene yaptığımız gibi mi yapalım?’ diye sordu. Rasûlullah (sas.): ‘–Bu sene kendiniz yiyiniz, başkalarına yediniz ve daha sonra

²²² Buhârî, “ûdhiye” 7; Müslim, “ûdhiye”, 3.

²²³ Akseki, *İslam Dini İtikat İbadet ve Ahlak*, 221-222.

²²⁴ Ahmed b. Hanbel, II/321; İbn-i Mâce, “Edâhî”, 2.

²²⁵ Buhârî, “Hac”, 21, 70, 128; Müslim, “Hac”, 147-148.

²²⁶ Tirmizî, “Edahi”, 11/507.

²²⁷ Müslim, “Hac”, 7, Ebu Davud, “Edahi”, 10-11, Tirmizî, “Edahi”, 8.

²²⁸ Ebu Davud, “Edahi”, 9-10.

yemek için saklayınız. Geçen sene insanlar geçim sıkıntısı çekiyorlardı. Bu sebeble onlara bu hususta yardımcı olmanızı istemiştım.’ buyurdu”²²⁹

Yukarıdaki hadiste, kurban etlerinin ilk defasında saklanmaktan nehyedilmesi, toplumun maslahatı söz konusu olunca zorunlu ibadetlerde bile paylaşma sorumluluğunun önemini ortaya koymaktadır.

1.5.1.4.Vakıf

Sözlüklerde “*durmak; durdurmak, alıkoymak*” manalarına gelen vakıf, terim anlamıyla bir malın sahibi tarafından dinî, toplumsal ve faydalı bir amaç için sürekli tahsis edilmesi demektir. Kurumsal olarak, “*hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini teşkil eden hayır müessesesini*”²³⁰ ifade eder. Vakıf, bir malın mülkiyeti kamuya ait olmak üzere gelirleri tahsis edilenlere bağışlanması olarak tanımlanmış ve süreli vakfedilmesi caiz görülmemiştir.²³¹ Bu da vakfın toplum hizmetlerinde devamlılık sağlayan hayır kurumları olduğunu göstermektedir.²³²

Fıkıhta bir malın tasarruftan alı konulması olarak ele alınan vakfetme işi, çoğunluğun görüşüne göre; teşvik edilmiş (mendub) bir sünnet olarak teberru çeşidi şeklinde değerlendirilmiştir.²³³ İslam hukukçularının vakfedilmiş arazilerin gelirlerinin nisap miktarına ulaşması durumunda zekâtının verileceğini belirtmeleri²³⁴ de bu işletmelerin gelir getiren ve geliri sürekli olan hibeler olduğunu göstermektedir.

Ayetlerde ve hadislerde “vakıf” terimi doğrudan kullanılmamıştır. Kur’ân-ı Kerim’de Müslümanlara iyilik ve takva üzerine yardımlaşmaları²³⁵ ve yeryüzünü imar ederek²³⁶ toplum yararına faaliyetlerde bulunmaları,²³⁷ ihtiyaç sahiplerini, güçsüz ve kimsesizleri koruyup kollamaları gerektiği²³⁸ sosyal sorumluluk olarak yüklenmiştir. Hadis kaynaklarındaki Müslümanların sosyal sorumluluğu olarak mallarından vasiyet

²²⁹ Buhârî, “Edahî”, 16.

²³⁰ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 42/476.

²³¹ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10/243.

²³² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 42/479.

²³³ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 10/243.

²³⁴ Zuhayli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, 3/318-319.

²³⁵ Maide 5/2; Bakara 2/148, 195, 261; Ali İmran 3/114.

²³⁶ Hud 11/61.

²³⁷ Nisa 4/22, Râd 13/29, İbrahim 14/23.

²³⁸ İmran 3/92.

yoluyla yapacakları bağışlardan hareketle “Vesâyâ” başlıkları²³⁹ vakıf mahiyetini taşımaktadır.

Hiz. Muhammed’in (sas.) Fedek ve Hayber’de bulunan arazilerini kamuya bağışlaması İslam hukukçuları tarafından vakfiye olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁰ Yine mülkiyeti İslam topraklarında bulunan bazı araziler kamu yararına tahsis edilmiştir.²⁴¹ Peygamberimizin sağlığında Hiz. Ömer’e (ra.) Fedek ve Hayber’de bulunan arazilerini vakfetmesini tavsiye etmiş ve ashabını vakfetmeye özendirmiştir. Rasûlullah’ın (sas.)“*Eğer istersen aslını tutar, mahsûlüne tasadduk edersin.*”²⁴² buyurması, bu teşvikin en güzel örneklerinden birisidir. Hiz. Ömer (ra.) bu tavsiye üzerine arazisini mülkiyeti satılmamak kaydıyla kamu yararına vermiştir.²⁴³

Peygamber Efendimizin “*Âdemoğlu vefat edince ameli kesilir; ancak üç husus müstesna: Sadaka-i cariye yapan...*”²⁴⁴ hadisi Müslümanları vakfetmeye teşvik etmekte ve bu konuda sosyal sorumluluk olduğunu bildirmektedir. Bahsi geçen teşvikin dışı vurumu olarak ise tarihte birçok sistem kurulmuş, vakıf şartları ve vakıf şartlarına uyulmaması²⁴⁵ gibi durumlar tespit edilerek, toplum hizmeti korumaya alınmış ve bu yapılar aracılığıyla toplumsal hizmetlere süreklilik kazandırılmıştır.

İslam tarihinde Müslümanların sosyal sorumluluk anlayışının kurumsal simgeleri haline gelen vakıfların ortaya koyduğu işlevsellik resmi yönetimlerce ulaşılamayan alanlarda daha fazla görülmüştür. Devlet tarafından da desteklenen bu vakıflar bütün Müslüman devletlerde bakanlık düzeyinde resmi düzenlemelerle yasal güvence altına alınmıştır.²⁴⁶ Günümüzde ülkemizde de “Vakıflar Genel Müdürlüğü”nün bulunması²⁴⁷ bu geleneğin devamıdır.

Kurumsal anlamda hayır ve hasenat işleriyle ilgili sosyal hizmet vererek devletin yükünü hafifleten vakıflar ile sosyal sorumluluk anlayışı kurumsallaşmıştır. Vakıfların

²³⁹ Buhârî, “Vesâyâ”, 1; Müslim, “Vesâyâ”, 1.

²⁴⁰ Günay, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 42/479.

²⁴¹ Buhârî, “Vesâyâ”, 1; Müslim, “Cihad”, 51-55.

²⁴² Müslim, “Vasiyet”, 15.

²⁴³ Dıhlevî, *Huccetu’llahi’l Baliğa*, 2/298.

²⁴⁴ Müslim, “Vesâyâ”, 14.

²⁴⁵ İbni Abidin, *Reddü’l Muhtar*, 9/304.

²⁴⁶ Yediyıldız, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42/478.

²⁴⁷ Bkz. Vakıflar Genel Müdürlüğü, *Ana Sayfa - T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü* (vgm.gov.tr) (Erişim Tarihi: 17/09/2022)

ortaya çıkmasında ve toplumsal hizmette bulunmasındaki en büyük etken elbetteki Müslümanların sosyal sorumluluk ruhudur.²⁴⁸

Sonuç olarak vakıflar, kamu alanlarının imarı, sosyal hizmet veren kurumların inşası ve onarımları, ilim öğrenme faaliyetlerinin ve alimlerin desteklenmesi, eğitim öğretim kurumları ve nitelikli eleman yetiştirilen kurumların giderleri, kimsesizlere, muhtaçlara, fakirlere ve desteğe ihtiyaç duyan tüm toplum kesimlerine destek verilmesi, toplumsal kesimler arasında uyum ve insicamın sağlanması gibi kurumsal mahiyette çok yönlü sosyal sorumluluk hizmeti vermektedir.²⁴⁹

1.5.1.5. Hılfu'l Fudûl ve Sivil Toplum Kuruluşları

Sivil Toplum Kuruluşu tanımı resmî kurumlardan bağımsız ve ayrı olarak gönüllü katılımı oluşturulan aracı kuruluşlar olarak tanımlanmaktadır.²⁵⁰

İslam tarihinde ilk örneğini Hz. Peygamberimizin (sas.) peygamberlikle görevlendirilmeden önce üye olduğu Mekke'de zulme uğramışları, mağdurları ve ihtiyaç sahiplerini gözetmek amacıyla kurulan “Hılfu'l-Fudûl” teşkilatında görmekteyiz. Öyle ki Rasûlullah (sas.), peygamberliğinden sonra da bu teşkilattan övgüyle söz ederek davet edilmesi durumunda yine katılacağını belirtmiştir.²⁵¹ Yine Hz. Muhammed (as.) zamanında Kureyş ve Ehabîş kabilelerinin sorunlarını çözerek barışı sağlamak, aralarını düzeltmek, uzlaştırmak, zararlarını tazmin etmek amacıyla Hılfu'l-Fudul benzeri “Hılfu's-Salâh” adıyla sivil bir topluluğun olduğu tarih kaynaklarında yer almaktadır.²⁵²

Hz. Muhammed (sas.) zamanında İslam toplumunda ayrıca sivil toplum kuruluşlarına ihtiyaç duyulmamıştır. Çünkü Müslüman toplumun her bireyi Kur'ân'ın ve Peygamberimizin tavsiyeleri doğrultusunda Ensar-Muhacir kardeşliği örneğinde olduğu gibi sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Yine beytül maldan devlet eliyle bu alanda duyulan tüm ihtiyaç karşılanmıştır. İslam topraklarının genişlemesi nedeniyle devletin ulaşamadığı bazı noktalarda sivil kuruluşlarına sonradan ihtiyaç duyulmuş ve

²⁴⁸ Çağrıcı, “Yardımlaşma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 43/334.

²⁴⁹ Yediyıldız, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 42/483.

²⁵⁰ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet ve Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, 29.

²⁵¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/49.

²⁵² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/51.

bu ihtiyaçlar gereği vakıflarla birlikte meslek kuruluşları gibi birçok sivil kuruluş oluşmuştur.

İslam devletlerinin hemen hemen tamamında içişlerinde özerk olmak kaydıyla resmi sistemlerin dışında tüzel kuruluşlar aracılığıyla toplumsal hizmetler verilmiştir. İslam medeniyetinde kurumsal anlamda öne çıkan sosyal hizmet kurumları vakıflar olmakla beraber, İslam toplumlarında “fütüvvet erbabı ve ahilik teşkilatı”,²⁵³ loncalar ve avarız sandıkları gibi birçok sivil toplum kuruluşu sosyal sorumlulukları kurumsal olarak yerine getirmiştir. Osmanlı Devleti’nde oluşturulan Avarız sandıklarının kuruluşunda sosyal hizmet olarak bir bölgede yardım ve dayanışmayı sağlamak ve yaşanması muhtemel afetler ve olağanüstü hallerde acil ihtiyaçları karşılamak amacıyla oluşturulan yardım sandığıydı.²⁵⁴ Bu sandığın gelirleri resmi kanallardan daha ziyade bir yerleşim alanında bulunan mali durumu güçlü kişilerden alınan bağışlarından sağlanıyordu.²⁵⁵

Günümüzde de ölkemizde dernekler ve esnaf odaları vb. kuruluşlar aracılığı ile resmi olmayan birçok sosyal sorumluluk toplum hizmetleri bağlamında yerine getirilmektedir.²⁵⁶ Günümüzdeki sivil toplum kuruluşları ve meslek odalarına karşılık gelen ahilik teşkilatı ve lonca teşkilatının İslam tarihinde toplumsal alanda birer kurumsal yapı olarak yer almaları²⁵⁷ İslam toplumlarında toplum hizmetine ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

İbni Haldun Mukaddime isimli eserinde, “*bir sanatı öğrenenin o sanattaki mahareti ve melekesi, öğretimin ve öğretmenin melekesinin iyi ve mükemmel oluşu oranında olur..... şehir hayatı gelişip, oradaki lüks yaşam sanatların varlığını gerektirince (kompleks) sanatlar da kuvveden fiiliyata geçer.*”²⁵⁸ ifadeleriyle, sanat öğrenmede toplumsal yapının önemini ortaya koymuştur. Bu anlamda tüm meslek erbabına düşen sosyal sorumluluklardan biri de diğerlerini gözetmek ve mesleki gelişimi sürdürmek, meslek sorunlarını en aza indirmek amacıyla bu alandaki sosyal sorumluluğunun bilincinde olarak örgütsel ve öğretimsel olarak teşkilatlanmaktır.

²⁵³ Ziya Kazıcı, “Ahilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 1/540.

²⁵⁴ Sümeýra Bayramoęlu, *Sosyal Sorumluluk Baęlamında Karz-ı Hasen*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisans Üstü Eęitim Enstitüsü, Samsun 2020, 23-25.

²⁵⁵ Mehmet şeker, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, DİB Yayınları, İstanbul 2003, 244-246.

²⁵⁶ Bayramoğlu, *Sosyal Sorumluluk Bağlamında Karz-ı Hasen*, 23.

²⁵⁷ Kazıcı, “Ahilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 1/540.

²⁵⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/553.

Sonuç olarak hem Kur’ân’da hem de Sünnette/Hadislerde ortaya konulmaya çalışılan sorumluluk sistemleri iyilik üzerine kurulu, peygamberimizin oluşturduğu Medine toplumu gibi toplumun yaşam kalitesini üst düzeye çıkarmak için model olarak oluşturulmuş en nitelikli sistemlerdir. Bu sistem içerisinde müslümanın bireysel görevlerinden daha çok, toplumsal sorumlulukları ağır basmaktadır.²⁵⁹ Burada insana düşen görev İslam’ın kendisine yüklediği sosyal sorumluluklar gereği bu yapıya sahip çıkmak, onu içselleştirmek ve gösterdiği doğrultuda sınıksız uygulama yolunu tutmaktır.

1.5.2. Sosyal Sorumluluk ve Eğitim

Eğitim alanı sosyal sorumlulukların içinde en önemli alanlardan biridir. İnsanın diğer varlıklardan düşünce yönüyle ayrılması onun düşünme beceresinin bir ürünüdür. Bu sayede hayat gayesine uygun bir yaşam sürer ve Peygamberlerin getirdiği vahiylerini kabul ederek²⁶⁰ Allah’a kulluğunu bilinçli bir şekilde yerine getirme yükümlülüğüyle sorumlu tutulmuştur.

Eğitim, İslam ıslahındaki adıyla “Terbiye”, üstün ahlaki özelliklerin temeli olması açısından da insan hayatında olmazsa olmazlardandır. “R-b-v” kökünde türetilen “terbiye” kavramı, bir şeyin yücelmesi, yükselmesinden hareketle “*beslenip büyütilen yetiştirilen bir şeyin büyüüp artması gibi bir büyüüp artma*”²⁶¹ anlamında insanların eğitilmesi ve ilim öğrenme faaliyetlerinin ismi olmuştur. *İslam medeniyetinde öğretimin karşılığı olarak ta’lim, eğitimin karşılığı olarak da terbiye kavramları kullanılmaktadır...*²⁶²

İlim öğrenmenin ve gerekli yaşam becerilerini kazanmanın sorumluluğu da dinimizde insanlara toplumsal görev olarak yüklenilen önemli bir mükellefiyettir.²⁶³ Bu sorumluluk kapsamında Peygamberimiz, (sas.) vahyin gelişinin ilk yıllarından itibaren Daru’l-Erkam/Erkam’ın Evinde dönemin ağır şartları karşısında inanç ve sabır eğitimi vermiştir. Medineye hicret eder etmez ilk yaptırdığı mescidde hemen suffa okulu açmış, daha sonra Medinenin çeşitli mahallelerinde mektepler açmıştır.²⁶⁴ Rasûlullah (sas.),

²⁵⁹ Hayri Kırbasoğlu, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, 61.

²⁶⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/601

²⁶¹ İsfahani, *Müfredat*, 594.

²⁶² Ziya Kazıcı ve Halis Ayhan, “Talim ve Terbiye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 39/515.

²⁶³ Bkz. Zümer 39/9.

²⁶⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/77.

açtığı kurumlarda farklı öğretmenlere eğitim verdirmiş ve gençlerin eğitimini önemsemiştir.²⁶⁵ İhtiyaç karşısında hemen Mus'ab b. Umeyr'i Medine'ye ilk öğretmen olarak görevlendirmiştir. Yine eğitim sorumluluğu kapsamında Muaz b. Cebel'e özel ücret ödenmiştir. Bedir Savaşı sonrasında esirlerden ekonomik durumu ve sosyal statüsü ne olursa olsun okuma yazma bilmeyen kişilere okuma yazma öğretilmeleri karşılığında tazminattan uzak tutulmuş ve özgürlüklerini vermiştir.²⁶⁶ Suffe ashabını İslam'ı tebliğ için ihtiyaç duyulan yerlere göndermiştir.²⁶⁷

İslam'ın ilk dönemlerinde camilerin köşelerinde kütüphaneler kurulmuş, camiler ve mescidlere ilk eğitim öğretim kurumları olma niteliği kazandırılmıştır. İlk önce tercüme bürosu kütüphane niteliği taşıyan beytü'l hikmeler sonra orta çağın ilimler akademisi hüviyetinde eğitim kurumunun genel adı olmuştur.²⁶⁸ Önceleri yerel düzeyde kurulan medreseler, özellikle Nizamiye Medreseleri ile ülkenin tüm bölgelerinde lise ve yükseköğretim düzeyinde eğitim verilen devlet himayesinde vakıflar aracılığıyla işlerliği sağlanan kurumlar haline gelmiş olup²⁶⁹ varlıklarını Cumhuriyet dönemine kadar sürdürmüşlerdir.²⁷⁰ Müslümanların eğitim öğretim sistemlerini kurmaları ve eğitim sistemini önemsemelerinde elbette ki Kur'an-ı Kerim ve Rasûlullah'ın hadisleri önemli bir paya sahiptir. “İslâm ümmetinin benimsediği değerler sisteminin devamlılığı ilme bağlı olduğu için Hz. Peygamber ilmi yüceltmiş ve teşvik etmiştir.”²⁷¹ Gerek ayetlerde gerekse hadislerde teşvik edilen ilim öğrenme faaliyeti İslam toplumlarında eğitimin önemsenmesine ve dönemlerine göre kendine özgü, özgün bir eğitim sistemi kurulmasına vesile olmuştur. Bütün bu örnekler sosyal sorumluluk bağlamında sistemli bir eğitim verilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Günümüzde bütün sosyal yapılarda ve devlet sistemlerinde eğitim kurumlarının bulunması, sosyal sorumluluk kapsamında eğitim kurumlarının önemini göstermektedir. Toplumun kalitesi eğitime bağlı olduğundan eğitim sisteminin korunması ve güçlendirilmesi, devletin, ailelerin, bireylerin ve diğer toplumsal kuruluşların ortak sorumluluğudur.

²⁶⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/80.

²⁶⁶ Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/68-84.

²⁶⁷ Mustafa Baktır, “Suffe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 37/469.

²⁶⁸ Mahmut Kaya, “Beytü'l Hikme”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 6/89.

²⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, “Nizamiye Medresesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2007, 33/191.

²⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Medrese”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, 28/333.

²⁷¹ İlhan Kutluer, “İlim”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 22/110

1.5.3. Sosyal Sorumluluk ve Yönetim

Allah insana kaçınılmaz bir zorunluluk olarak toplum içinde yaşamak zorunda olan insana toplum içinde ahenk içinde varlığını sürdürmek için sorumluluk yükler. İnsanların toplumsal sorunlarını çözebilmeleri için yönetim sistemi (idare) ve yöneticisinin olması da toplumsal zorunluluktur.²⁷² Yönetim konumundaki herkes, emaneti altındaki kişilerin iyiliği ve korunmasından akılcı siyasetle korumakla sorumludur ve bu sorumluluk beraber yaşamaktan kaynaklanmaktadır.²⁷³

Hiz. Peygamberimiz (sas.) toplumsal sorumlulukların yerine getirilmesi için gerekli olan yönetim sistemini Medine'ye hicret eder etmez, Medine Sözleşmesini yaparak kurmuştur. Medine'de bulunan Müslüman, Yahudi, Hristiyan ve Bedevi tüm unsurları bir sözleşmeyle sisteme bağlamıştır.²⁷⁴

Yöneticilik, son derece meşakkatli ve zor bir görev olması nedeniyle toplumda yaşayan bireylerin dünyevî gereksinimlerin karşılanması ve bunları temin etme konusunda da yol ve yöntem, kısacası sistem kurma sorumluluğu yüklemektedir. Bu da emanetin verilmesinde ehliyet ve liyakat şartını doğurur.²⁷⁵

Allah, birer emanet durumunda olan yönetim görevinin (hilafet) ehil olanlara ve o görevlerin hakkıyla ifa edebilecek nitelikteki insanlara verilmesini emreder. *“Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder...”*²⁷⁶ Yöneticilik isteyen Ebû Zerri'l-Gıffarî'ye Hiz. Peygamber; *“Ebû Zer, sen zayıf bir adamsın, istediğin görev ise bir emanettir. Bu emaneti ehil olarak alan ve üzerine düşeni yapanlar müstesna aslında bu görev kıyamet gününde rezillik ve pişmanlıktır.”* buyurarak, yöneticiliğin liyakat gerektiren büyük yükümlülük olduğunu vurgulamıştır.²⁷⁷

İnsanların sorunlarına adil bir çözüm üretmek ve kişilerin haklarını korumak için toplumsal sorumluluk olarak yönetim ve yöneticiliğin sorumlulukları arasındadır.²⁷⁸ Geçmişten günümüze kadar dünya toplumlarını incelediğimizde hemen hemen her

²⁷² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/404.

²⁷³ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/269.

²⁷⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/141.

²⁷⁵ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/273.

²⁷⁶ Nisa 4/58.

²⁷⁷ Müslim, “İmarat”, 16.

²⁷⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/308.

toplumun bir yönetim sistemi altında yaşaması yönetim sorumluluğunun bir zorunluluk olduğunu göstermesi bakımından örnek teşkil etmektedir.

Sonuç olarak sosyal sorumluluk mekanizmaları/kurumları kanun, yönetmelik, yönerge ve tüzük çerçevesince işlemleri nedeniyle, uygulamada destek sağlama, sosyal hizmetlere süreklilik ve işlevsellik kazandırma, karşılaşılan problemleri önleme ve çözme görevi üstlenmeleri yönüyle toplumsal unsur olarak önem arz etmektedir.

İnsanlık tarihi boyunca yeryüzünde kurulan bütün beşeri düzenler insan ve toplum ilişkileri üzerine sistemleşmiş ancak hiç biri dinimizin ortaya koyduğu toplumsal esasların, sosyal sorumlulukları yapılandıramamış ve bu konuda çöküş yaşamışlardır. Bizim dinimizin ortaya koyduğu insan ve toplum örgüsü, genelde tüm insanların, özelde Müslümanların sosyal sorumluluklarını yerine getirmeleri durumunda önce bireylere yaşının her çağında ve bu bireylerden oluşan toplumlara dünyada mutluluk,²⁷⁹ sonsuzluk yurdu olan ahirette de sonsuz mutluluk²⁸⁰ önermektedir.

1.6. SORUMLULUK SAHALARI

Çalışmamızın bu kısmında insanın bireysel ve sosyal olması yönünden sorumluluk sahalarını ele alarak, insan ve toplum ilişkisi bağlamında sosyal sorumluluk sahasıyla ilgili genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

İslam, sorumluluk tanımı ve kavramlarla ortaya koymaya çalıştığımız sorumluluklar çerçevesinde bireysellik ve bencillikten uzak bir anlayışla insana toplumun merkezinde sosyal sorumluluk çerçevesinde aktif rol yüklemektedir. Bu rollerin yerine getirilmesinde İslam, sürekli olan bir sorumluluk anlayışı içerisinde²⁸¹, toplumu en üst düzeyde refah seviyesine çıkarmayı hedeflemektedir.

Sorumluluk öncelikli olarak bireysellikle ilgili olduğundan, kanaatimizce sorumluluğun uygulama alanları da bireylerin şartlarına göre şekillenen bir durumdur. Daha önce de söz ettiğimiz gibi, birey kendisine, toplumuna ve Rabbine karşı yükümlüdür.²⁸²

²⁷⁹ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an*, 78; el-Attâs, *İslam'da Mutluluğun Anlamı ve Tecrübesi*, Kelâm Araştırmaları Dergisi, 2/219, 221.

²⁸⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/270.

²⁸¹ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/102.

²⁸² DİB, *Hadislerle İslam*, 3/108.

Biz çalışmamızın mantığı gereği sorumluluk sahasını bireysel sorumluluk ve sosyal sorumluluk olarak iki başlık altında ele almayı uygun gördük. Kişinin Rabbine karşı sorumluluğu bireysel sorumlulukları ve toplumsal görevlerini de kapsadığından biz dini sorumluluğu ayrı bir başlık altında ele almayacağız. Bu konuyu ikinci bölümde hadis anlayışları kapsamında sunmaya çalışacağız.

1.6.1. İnsan ve Toplum

Biz bu başlık altında önce insan ve toplumun tanımı ve insan toplum ilişkisini değerlendirmeye çalışacağız. Daha sonra da hem ikinci bölümde ele alacağımız kavramların sosyal sorumlulukla ilişkilendirilebilmesi hem de ikinci bölümde örneklemeye çalışacağımız sosyal sorumlulukların alt yapısını oluşturabilme amaçlı sosyal sorumlulukla ilgili genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

İnsanın tek başına bir varlık olarak değerlendirilemeyeceği ve bir toplum içinde yaşaması zorunluluğundan hareketle insan ve toplumun birbirini bütünleyen²⁸³ iki unsur olduğunu söyleyebiliriz.

İnsan, Allah'ın kendi ruhundan üflediği bir varlık olarak yaratılış safhalarından²⁸⁴ geçirilmiş, varlıkların en şerefli²⁸⁵ vasfıyla ona fitrat²⁸⁶ verilmiş ve yeryüzünde halifelik²⁸⁷ kapsamında kul olarak²⁸⁸ görevlendirilmiştir. Bu açıdan insan yaratılış amacı doğrultusunda kendisine verilen yetki ve sorumluluklarla imtihan sahasında²⁸⁹ dünya hayatını yaşamak durumundadır.²⁹⁰ Bu hayatı yaşarken Allah'ın kendisine yüklediği sorumlulukları yerine getirdiği ölçüde fitratını koruyacak ya da insani özelliklerini kaybederek bozulacaktır.²⁹¹ Fitratını korumak ve insanî özelliklerini korumak için Allah'ın koyduğu sınırlara uymak zorundadır.²⁹²

²⁸³ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/79.

²⁸⁴ Hicr, 15/26, 28, 33; Mü'minun 23/12-14; Enam 6/2, Secde 34/8-9, Sad 38/72; Araf 7/12; vd.

²⁸⁵ İsra 17/70.

²⁸⁶ Rum 30/30.

²⁸⁷ Enam 6/165; Bakara 2/30.

²⁸⁸ Zariyat 51/56.

²⁸⁹ Hûd 11/7; el-Kehf 18/7; el-Mülk 67/2.

²⁹⁰ Sadık Kılıç, "Kur'ân'da Mesuliyet, Sorumluluk Bilinci ve Sorumluluk Alanları", *EKEV Akademi Dergisi*, 2006, 200.

²⁹¹ Araf 7/179.

²⁹² DİB, *Hadislerle İslam*, 3/99.

Yaratılmış varlıkların tamamı Allah'ın emrine doğrudan uyarak²⁹³ teslim olmuşlardır. Sünnetullah olarak tanımlanan bu kanunlar çerçevesinde alanında tercih etme bulunan tek varlık insandır²⁹⁴ ve kendisi bu kapsamda emaneti yüklenmiştir.²⁹⁵ İnsanın bireysel ve toplumsal sorumlulukları konusunda şuurunu kaybetmesi ve Rabbine karşı sorumluluklarını unutması sonucu Rabbini ve onun gösterdiği yolu unutması yatar. İnsan yüklendiği emanet kapsamında sorumluluklarını yerine getirirken bireyselliğini topluma yansıtmak ve onu kabul ettirmek yerine, toplumsal yaşamın gerekliliklerini Allah'ın emirleri doğrultusunda yerine getirmek durumundadır. Allah'ın emirleri doğrultusunda kendisine bir yaşam tarzı seçmeyen insan ya kendi egosunun kölesi olmak ya da toplumun kendisine dayattığı Allah'ın rızasına uygun olmayan birtakım alışkanlıkların esiri olmakla karşı karşıya kalır.²⁹⁶

Esas gayesi adalet ve ahlaki değerlerle yapılandırılmış yaşanabilir bir toplum kurmak olan Kur'ân-ı Kerim'de insan, Allah'ın koyduğu sınırlar çerçevesince onları aşmadan²⁹⁷ toplumda yaşamını sürdürmek durumundadır. İslam'ın önerdiği doğru yolun yaşanabilmesi için Allah Rasülü'nün (sas.) sünnetini takva üzere hayata geçirmek isteyen insan zorunlu olarak topluma ihtiyaç duyar. İslam, insanı ve toplumu ekonomik açıdan güvence altına almak için faizi yasaklar, zekâtı şart koşar, sadakayı teşvik eder. Fakirlerin mutluluğuyla, yetimlerin korunmasıyla ve güveniyle, kimsesizlerin bakımıyla, maddi yardıma ihtiyacı olanların ihtiyaçlarının giderilmesiyle sorumlu tutar ve bunları yapmayanların riyakârlık yaptıklarını²⁹⁸ ifade eder.²⁹⁹

İslam toplumsal yaşamda toplumun en küçük birimi olan aileyi güçlendirmeye meşgul olurken öteki yandan tüm toplumun güçlenmesi için en geniş kapsamda Müslüman toplumu geliştirmeyi gaye edinir. İlerde bahsedeceğimiz üzere “*Allah'tan başkasına kulluk etmeyeceksiniz, anaya, babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz.*”³⁰⁰ talimatı ekseninde kardeşlik hukukunu toplumda tesis etmeyi hedefler. Müslümanlar birbirine kenetlenerek, perçinlerle sağlamlaştırılmış bir yapı³⁰¹ gibi

²⁹³ Fussilet 41/11.

²⁹⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 62.

²⁹⁵ Ahzab 33/72.

²⁹⁶ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 67.

²⁹⁷ Bkz. Bakara 2/230, Nisa 4/13, Tevbe 9/112, Mücadele 58/4, Talak 65/11.

²⁹⁸ Maun 107/1-7.

²⁹⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, 79.

³⁰⁰ Bakara 2/83; Nisa 4/36; Enam 6/151, vd.

³⁰¹ Bkz. Saf 61/4, Bakara 2/115.

toplumun fertleri olarak tanımlanırlar. İslam'ın anlayışında toplum iyiliği emreden ve kötülükten alıkoyan bireylerin oluşturduğu adalet ve ahlak üzerine kurulu faziletli sosyal bir yapıyı temsil eder.³⁰²

İslam toplumsal olarak değerlendirdiği insanları ne bireysel yönden ne de bir toplumsal yapının ferdi olarak statü, cinsiyet, mali güç, makam ve yetki vb. hiçbir ayrıma tabi tutmaz. İslam'ın değer yönünden ayırdığı insan, iyilik ve fazilet yönüyle pozitif bir ayrıma³⁰³ tabi tutulur. Hem içinde yaşadığı toplumun bir ferdi olarak insanı hem de bireylerden oluşan toplumu, adalet ve ahlaki değerler temelinde yetkiler, özgürlükler, sınırlar ve sorumluluklarla yükümlü kılmıştır.³⁰⁴

Sorumluluğun tanımında ortaya koyduğumuz gibi İslam'da sorumluluğun hem bireysel hem de toplumsal olarak gerçekleştiği ifade edilmektedir. Sorumluluklar haklarla ilgili olduğundan, hak ve sorumluluk birbirinden ayrı düşünülemez. Haklar karşılıklı sorumluluk alanını ortaya çıkarmaktadır.³⁰⁵

1.6.2. Bireysel Sorumluluk

Toplumsal bir ferdi olarak insanın sorumluluğunu ele alırken yukarıda sorumluluğun tanımlarına yer verdiğimizden bireysel anlamda insanın sorumluluğunun genel çerçevesini ortaya koymaya çalışacağız.

Allah insanı diğer canlılardan farklı olarak, ona akıl ve irade vermek suretiyle verdiği kararı uygulayabilme özgürlüğünü sunmuş, şeref vermiş ve insanı çeşitli yetkinliklerle diğer varlıklardan daha donanımlı kılmıştır.³⁰⁶ İnsan diğer varlıklardan farklı olarak sorumluluklarını kendi hür iradesini kullanarak ortaya koymak³⁰⁷ durumundadır. Dosdoğru bir dine inanarak özünü hanif olarak Allah'ın fitratına yöneltmesi³⁰⁸ ve kendisine yüklenilen asli özelliklerini koruyarak, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmadan, örnek ve öncü bir Müslüman olarak yaşam sürmesi³⁰⁹ insanın en temel bireysel sorumluluğudur.

³⁰² Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an*, 85, 87.

³⁰³ Hucurat 49/13; Müslim, "Birr", 33.

³⁰⁴ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an*, 89, 91.

³⁰⁵ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/103.

³⁰⁶ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/99.

³⁰⁷ Fazlurrahman, *Ana Konuları Kur'an*, 62.

³⁰⁸ Bkz. Rum 30/30.

³⁰⁹ Bkz. Zümer 39/11-12.

Kur'an'ı Kerim'in birçok ayetinde insanın gücü ve imkânı nispetinde yaptıklarından sorumlu olduğu,³¹⁰ hiçbir bireyin başka bir kişinin günahını yüklenmeyeceği,³¹¹ çocuğun suçu yüzünden babasının, babasının suçu yüzünden çocuğunun sorumlu tutulamayacağı,³¹² hiçbir günahkârın başkasının günah yükünü yüklenmeyeceği³¹³ gibi konular sorumluluk bağlamında açıkça vahyedilmiştir. Kur'an, insanın sadece inandık demekle imtihan edilmeden³¹⁴ bırakılmayacağını belirterek, *"insan kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder."*³¹⁵ ayetiyle de bu konudaki algıyı ortaya koyar. Hz. Muhammed (sas.) de hadisinde, insanın yaptığı bütün amellerinden, harcadığı zamanından, tükettiği sermayesinden kısaca kendisine emanet edilen bütün varlıklarını nerede nasıl kullandığından sorguya çekilmedikçe Allah'ın huzurundan ayıramayacağını bildirmiştir.³¹⁶

Şu durumda insanın sorumluluğu alanı ilk önce kişinin kendisiyle ilgili bireysel sorumluluğudur. İnsan, maddi ve manevi (bedeni ve ruhi) ihtiyaçlarını karşılamak için kendisine gereken önemi vermek durumundadır. Peygamberimiz ashabına da duruma göre gerekli gördüğü zaman bireysel sorumluluklarını hatırlatmıştır. Bu hususta sürekli namaz kılan ve oruç tutan ashabına *"Şüphesiz ki bedeninin senin üzerinde hakkı vardır; gözünün senin üzerinde hakkı vardır."*³¹⁷ buyurarak böyle yapmamaları gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuştur. Kişinin bireysel sorumlulukları bu anlamda Rabbine karşı olan sorumlulukları kapsamına girer. Bu yüzden kişi yeme, içme, dinlenme gibi asli ihtiyaçlarını zamamında karşılamalı, sağlığı konusuna özen göstermelidir. Kendisine karşı sorumluluklarını yerine getirebilen bir insan ancak diğer sahalarla ilgili sorumluluklarını yerine getirebilme niteliği kazanır.³¹⁸

Başıboş bırakılmayan insan³¹⁹ takva üzerinde sürekli iyilik etmek durumundadır. İyilik edebilmek içinse içinde yaşadığı toplumun bireyleriyle birlikte tüm unsurlarıyla takva temelli yardımlaşmak durumundadır. *"Bu kapsamda ferdi sorumluluk, insan*

³¹⁰ Bkz. Müddessir 74/18.

³¹¹ En'am 6/164.

³¹² Bkz. Bakara 2/233.

³¹³ Fatır 35/18.

³¹⁴ Bkz. Ankebut 49/2.

³¹⁵ Bkz. Kıyamet 75/36.

³¹⁶ Tirmizî, "Kıyamet", 1.

³¹⁷ Buhari, "Savm", 55, Müslim, "Sıyam", 193.

³¹⁸ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/102.

³¹⁹ Kıyamet 75/36, Ankebut 29/2.

hayatına yön veren onu amaçsız yaşamaktan kurtaran bir rehberdir."³²⁰ İnsan toplumun bir ferdi olarak sorumluluklarını nefsinin, bireylerin ya da toplumun kendisine dayattığı şekliyle değil de fitratının gerektirdiği gibi kendisine yüklenilen görev ve hesap verme bilinciyle yerine getirmelidir. Toplumsal anlamda bireylerin üzerine düşen sorumluluk hususunu, her bir müslümana ayrı ayrı kötülüklerle mücadele görevi olarak belirten Rasûlullah (sas.):

"Onların ardından yapmadıklarını söyleyen ve emir olunmadıkları şeyleri yapan bir takım kötü nesiller gelir. İşte kim bunlara karşı eliyle mücadele ederse mümindir. Kim onlara karşı diliyle mücadele ederse mümindir. Kim onlara karşı kalbiyle mücadele ederse mümindir. Ama bunun dışındakilerde bir hardal tanesi kadar iman yoktur."³²¹ buyurmuştur.

İnsan, toplumsal yaşam içerisinde insan hak veya batıl/hidayet veya dalalet olarak isimlendirilen iki yoldan birini seçerek yaşamak zorundadır. İnsana İslam'ın önerdiği yaşam tarzı orta/dengeli yol³²² sorumluluklarını yerine getirebilmesi için önerilir. Bu hususta Rasûlullah (sas.); *"Din kolaydır, bir kişi gücünün üstünde kulluk yapmaya (ibadete) kalkışırsa din karşısında aciz kalır. Bunun için aşırıya kaçmayın dosdoğru yolu tutun ve alacağınız sevaba sevinin."*³²³ buyurmuştur.

Sonuç olarak zorunlu olan bazı zorunlu durumlar dışında insan hayatı boyunca yaşadığı her zaman sürekli bir sorumluluk içindedir. Bu sorumluluğun en temeli, ilk başı Rabbine karşı olan sorumluluğudur. Peygamberimiz (sas.), *"Allah'ın kulları üzerindeki hakkı insanların ona kulluk etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır."*³²⁴ Tevhit inancı içerisinde Allah'a ortak koşmadan, ona kul olmak, en önemli bireysel sorumluluğudur.³²⁵

Buradan hareketle İslâm'da çok geniş olan bireyin sorumluluk alanının çok geniş olduğu sonucunu çıkartabiliriz. İnsanın bu geniş çerçevede en önemli bireysel sorumlulukları ailesine, özellikle anne ve babasına ve toplumuna karşı sorumluluklarıdır.³²⁶ Ailesiyle ilgili sorumluluğu kapsamında insan, Allah'a karşı

³²⁰ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/100.

³²¹ Müslim, "İman", 80.

³²² Bakara 2/143.

³²³ Buhârî, "İman", 29.

³²⁴ Buhârî, "Cihad" 46, Müslim, "İman" 48.

³²⁵ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/101.

³²⁶ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/102.

kendisinin yapmak ve yapmamakla sorumlu olduğu yükümlölüklerinin tamamını aile fertlerine de emretmek suretiyle onları da cehennemden uzak tutmaya çalışarak³²⁷ yerine getirmek durumundadır.

1.6.3. Sosyal Sorumluluk

Sorumluluk kavramı sosyolojik açıdan, bireyin kendi davranışlarının ya da yetki alanına giren olayların sonucunda ortaya çıkan sonucu üstlenmesi olarak ifade edilmektedir.³²⁸ Burada bireysel sorumluluk tanımından hareketle sosyal sorumluluğu, toplumun tüm unsurlarına karşı bireylerin yaşadıkları toplum ve diğer insanlara karşı yine akıl, güç yetirebilme ve hür iradesi ile yerine getirmesi gereken yükümlölükler³²⁹ olarak özetleyebiliriz.

Yukarıdaki tanımdan hareketle sosyal sorumluluk; aile, eğitim-öğretim, ekonomi, yönetim ve hukuksal sorumluluklar olarak da tanımlanabilir. Kişinin bireysel ve sosyal sorumluluklarını yerine getirebilmesi için yardıma ihtiyacı olduğu için toplumdaki diğer bireylerle güçlerini birleştirmesi sorumluluğu bulunmaktadır.³³⁰

Rasûlullah'ın (sas.); *“Kim bir yerde kötölük görürse eliyle düzeltsin, gücü yetmezse diliyle düzeltsin, buna da gücü yetmezse kalbiyle buğzetsin ve orayı terk etsin ki bu da imanın en zayıf olanıdır.”*³³¹ emri gereğince, tezimizin kapsamında bulunan sosyal sorumluluk; toplumda iyilikleri emretme ve kötölüklerden nehyetme³³² çerçevesinde ele alınmıştır.

İslam sorumluluk anlayışının sadece bireysel değil toplumsal düzeyde de uygulanmasını esas alır, bu açıdan yeryüzünde kötölüğün giderilmesi için Müslümana sosyal sorumluluklar yükler. Kur'an'da sosyal sorumlulukla ilgili temel anlayış, *“Emr-i bi'l Maruf, Nehy-i Ani'il Münker/İyiliği İş Edinip, Kötölükten Sakındırmaya Çalışmak”*³³³ sosyal sorumluluğu en güzel şekilde ifade eden kavram olup, sosyal sorumluluğun temel ilkesidir. Bu ilke Kur'an-ı Kerim'de; *“Sizden, hayra çağırان, iyiliği*

³²⁷ Tahrim 66/6.

³²⁸ TDK, *Sözlük*, 722.

³²⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, 157.

³³⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 1/79-80.

³³¹ Müslim, “İman”, 78; 186.

³³² Eşref Ali b. Abdilhak et-Tehânevî, *Hadislerle Hanefî Fıkhi*, çev. Hüseyin Kayapınar ve İbrahim Tüfekçi, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010. 11/13-15.

³³³ Bkz. Tevbe 9/71, 112; Hud 11/116; Hac 22/41; vd.

emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir.”³³⁴ ayetinde açıkça belirtilmiştir. Yine Kur’an’da bu hususta; İsrailoğulları ile ilgili olarak; *“Onlar, işledikleri kötülükten birbirlerini vazgeçirmeye çalışmazlardı. Andolsun yaptıkları ne kötüdür.”*³³⁵ buyurulmakta, bu durumun aksine; *“Mûsâ’nın kavminden hak ile doğru yola ileten ve onunla adalet yapan bir topluluk da vardı.”*³³⁶ bilgisi verilerek toplumsal sorumluluğa dikkat çekilmektedir. Bu açıdan Allah, Mü’minlere; *“Siz insanlar içinden çıkarılan en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreden kötülükten alıkoyarsınız.”*³³⁷ buyurarak, Allah’a kulluk kapsamındaki toplumsal sorumluluklarını ortaya koymuştur.

Peygamberimiz (sas.), sosyal sorumluluk bilincini anlatırken; mü’minleri; *“Mümin mümin için, parçaları birbirini destekleyen bir bina gibidir.”*³³⁸ buyurarak, bir bina gibi bütün olarak değerlendirmiş ve bir başka hadisinde ümmetine ssorumluluk bilincini açıklarken, gemi örneğini vererek şöyle buyurmuştur:

“Allah Teala’nın koymuş olduğu sınırlara uygun yaşayanlar ile bu sınırları ihlal eden kimselerin durumu bir gemiye binmiş, gemi içerisindeki yerleri kura ile belirlenmiş iki grup insanın durumuna benzer; ...Eğer yukarda bulunanlar aşağıdakilerin (su ihtiyaçlarını karşılamak için gemide delik açma) isteklerini yapmalarına izin verirlerse gemidekiler hep birlikte helak olur. Fakat onlara engel olurlarsa hem onlar, hem de kendileri kurtulur.”³³⁹

Rasûlullah, bu hadisinde toplumu bir yapı ve bir gemiye benzeterek toplumsal kesimlerin birbiriyle iletişim, dayanışma, birlik ve beraberlik içinde huzurlu yaşamlarının yolunu göstermiştir.³⁴⁰

Toplumsal sorumluluk kapsamında kişilere düşen görevlerden biri de, toplumda iyiliğe öncülük etmektir. Bu hususta Rasûlullah (sas.);

“Her kim İslâm’da güzel bir çıkır açar, kendisinden sonra da bu çıkır devam ederse (o güzel işi) yapanların sevaplarından herhangi bir şey eksilmeksizin, onu yerine getirenlerin sevabından bir benzeri de o çıkır açana yazılır. Kim de

³³⁴ Ali İmran 3/104.

³³⁵ Maide 5/79.

³³⁶ Araf 7/159.

³³⁷ Ali İmran 3/110.

³³⁸ Buhârî, “Mezalim”, 5.

³³⁹ Buhârî, “Şirket”, 6.

³⁴⁰ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/99.

İslâm'da kötü bir çığır açar ve kendisinden sonra da bu çığır devam derse, onu yapanların günahlarından hiçbir şey eksilmeksizin, o yolda yürüyenlerin günahlarının bir benzeri de (çığır açana) yazılır.”³⁴¹ buyurmuştur.

İslamiyetin sosyal sorumluluk bağlamında İslam toplumunun sürekli güçlü kalmasına ve gelişmesi için Müslümanlara kazandırdığı sorumluluk anlayışından birisi de sadaka-i câriye, hayırlı evlat yetiştirmek ve ilim eseri ortaya koymaktır. “*Âdemoğlu vefat edince ameli kesilir; ancak üç husus müstesna: Sadaka-i câriye yapan, hayırlı evlat bırakan ve insanların hizmetine olacak bir (ilim) eseri bırakan.*”³⁴² Bu konuda toplumum faydasına süreklilik arz eden vakıf vb. yapılar oluşturmak, gelecekteki nesillerin faydalanacağı keşifler yapmak ve ilim eserleri ortaya koymak sosyal sorumluluklar kapsamında değerlendirilebilir.³⁴³

Yukarıdaki hadisten çıkarabileceğimiz sosyal sorumluluklardan biri de Müslümanların eğitilmiş bireyler yetiştirme sorumluluğudur. Öğretme ve eğitme sorumluluğu neredeyse akıl baliğ olmuş tüm Müslümanlara yüklenilmiştir ve bu sorumluluk nesilden nesile aktararak devam ettirilmek durumundadır.³⁴⁴ İlim öğrenmenin kadın erkek her Müslümana farz olması, ³⁴⁵ eğitim konusunda bireylere yüklenilen çok özel ve önemli bir sorumluluktur.³⁴⁶

İnsanlığın geleceğine yapılabilecek en önemli yatırım kişiye üstün ahlaki nitelikler kazanmasını sağlayacak eğitimidir. Rasûlullah'ın (sas.), “*Hiçbir baba çocuğuna güzel terbiyeden daha değerli miras bırakamaz.*”³⁴⁷ hadisi ve “*Çocuklarınıza yedi yaşındayken namazı öğretiniz.*”³⁴⁸ hadisi anne ve babalara yüklenilen eğitim görevinin birey sosyal sorumluluk olduğunu bildirmektedir.

Eğitim alanında ebeveynlere ve eğitimcilere düşen en önemli sorumluluklardan birisi çocuklar arasında da ayırım yapmadan³⁴⁹ çocuklarını bilinçli bir şekilde yetiştirmektir. Lokman (as.)'nin çocuğuna güzel nasihatta bulunması,³⁵⁰ Musa

³⁴¹ Müslim, “İlim”, 15.

³⁴² Müslim, “Vesâyâ”, 14.

³⁴³ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 7/572.

³⁴⁴ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/603.

³⁴⁵ İbn-i Mâce, “Mukaddime” 17.

³⁴⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 69-70.

³⁴⁷ Tirmizî, “Birr”, 33.

³⁴⁸ Ebu Davut, “Salat”, 26.

³⁴⁹ Müslim, “Edeb”, 1405; Ebu Davud, “Edeb”, 16/120.

³⁵⁰ Lokman 31/12-19.

peygamberin hikmeti öğrenmek için Allah’a dua etmesi ve bunun karşılığında Allah’ın kullarından biriyle eğitim amaçlı yaptığı yolculuk³⁵¹ hem eğitim alma, hem de eğitim verme açısından sorumluluk alanımıza örnek teşkil etmektedir.

İslam’ın sosyal sorumluluk anlayışlarından biri de insanların ve toplumun yararına amellerde bulunmaktır. Salih amel olarak ifade edilen bu sorumluluk Allah’a kulluk kapsamında O’nun rızası gözetilerek, gerekli olduğu uygun yer ve zamanda insanların ve toplumun faydasına yapılan gönüllü (mübah) ve zorunlu (farz) tüm iyilikleri kapsamaktadır.³⁵²

Salih amel işlemek³⁵³ Kur’ân-ı Kerim’de kurtuluşa ermeleri hasebiyle mü’minlerin en belirgin özellikleri arasında iman etmenin hemen ardından zikredilmiştir.³⁵⁴ Ayette; “...her kim Rabbine kavuşmayı ümit ediyorsa, salih amel yapsın ve Rabbine kullukta kimseyi ortak koşmasın...”³⁵⁵ buyurularak salih amel işlemeyenlerin Allah’ın emirlerini dikkate almaları gerektiğine vurgu yapılmıştır. Kadın ve erkek tüm Müslümanlara cinsiyet ayrımı yapılmadan salih yapmaları gerektiği ile ilgili, “Erkek veya kadınlardan her kim mü’min olarak Salih Amel işler (doğru olanı) yaparsa, ona güzel bir hayat yaşatırız ve onları yaptıklarının en iyisi ile ödüllendiririz.”³⁵⁶ ayet nazil olmuştur.

Toplumsal sorumluluklardan birisi de mü’minlerin birbirlerine sevgiyle yaklaşmalarıdır. Hz. Muhammed (sas.), bu hususta; “Mü’minler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede tıpkı bir organı rahatsızlığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.”³⁵⁷ buyurarak, bütün mü’minlerin bir vücudun organları gibi uyum içerisinde, birbirini gözeterek ve koruyarak yaşam sürmelerini sosyal sorumluluk olarak bildirmiştir.

Birbirleriyle uyum içerisinde yaşama ve koruma sorumluluğu kapsamında ortaya çıkan bir diğer sorumluluk da yönetim sorumluluğudur. Hz. Peygamberimiz (sas.) de bu hususta;

³⁵¹ Kehf, 18/60-82.

³⁵² Bkz. Süleyman Uludağ, “Amel”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, 3/13.

³⁵³ Kehf 18/110; Rad 13/29; Maide 5/9, Talâk 65/11, Asr 106/1-3 vd.

³⁵⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1/239.

³⁵⁵ Kehf 18/110.

³⁵⁶ Nahl 16/97.

³⁵⁷ Müslim, “Birr”, 66.

“Her birerleriniz birer çobandır ve elinin altındakilerin lâıyıkıyla korunmasından sorumludur. Devlet başkanı da bir çobandır ve idaresi altındakilerden sorumludur. Erkek de ailesi içinde bir çobandır; o da idaresinde olanlardan sorumludur. Kadın da kocasının evinde bir çobandır; o da idaresi altındakilerin iyi korunmasından sorumludur. Hizmetçi de efendisinin malında bir çobandır; o da elinin altındaki emanetlerden sorumludur.”³⁵⁸ buyurmuştur.

İslam, Müslümanlara “emanet” kapsamında olan “hilafet/yönetim” sorumluluğu hususunda; ehil olanlara ve o görevlerin hakkıyla ifa edebilecek nitelikteki insanlara verilmesini emreder.³⁵⁹ Yönetim kapsamında yüklenilen en önemli sorumluluk toplumun çıkarlarının gözetip korunması hususunda adalet ilkesinin korunmasıdır.³⁶⁰ Allah katında değer görecek yöneticilerin yakın çevresi de dahil tüm elinin altındakilere karşı adil olanlar olduğuna dikkat çekilerek yönetim sorumluluğunu adalet temeli üzerine bina etmiştir. “Şüphesiz ki, adaletle iş görenler, Allah katında nurdan minberler üzerinde Rahman (azze ve celle)'nin yemininde... olanlar hükümlerinde ve aileleri ile mütevellisi oldukları kimseler hakkında adalet gösterenlerdir.”³⁶¹ buyurmuştur. Peygamberimiz (sas.), hem bir peygamber hem de bir devlet başkanı olmasına rağmen, karar alırken halkı doğrudan ilgilendiren konularda tek başına karar almayarak ümmetine danışmış, ortak akıl ile yönetim sorumluluğunu uygulamıştır.³⁶²

Hadiste Rasûlullah (sas.), “Allah bir halk kitlesinin başına getirip de, öldüğü gün halkını aldatmış olarak ölen hiç bir kul yoktur ki, Allah ona cenneti haram etmesin.”³⁶³ Hadislerde halkını aldatan yöneticilerin akıbeti ortaya konularak, yöneticilerin yönettikleri insanları doğru bilgilendirme ve onlara karşı doğru ve dürüst olma sorumluluğundan söz edilmiştir.³⁶⁴

Rasûlullah (sas.) de sosyal sorumluluk olarak, Müslümanların toplumun iyiliğine ve yararına çalışmaları gerektiğini hadislerinde emretmiş, bu sorumluluğun bütün

³⁵⁸ Buhârî, “İstikraz”, 20, “Cuma”, 11, “Vesâyâ”, 9, “Nikah”, 81, 90, “Ahkam”, 1, “İtk”, 19; Müslim, “İmare”, 20.

³⁵⁹ Bkz. Nisa 4/58.

³⁶⁰ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, 2/306.

³⁶¹ Müslim, “İmare”, 18.

³⁶² Muammer Bayraktutar, “Hz. Peygamberin Örnekliği Bağlamında Olaylar Karşısındaki Azim ve Kararlılığı, *EKEV Akademi Dergisi*, 2012, 16/77.

³⁶³ Müslim, “İman”, 227, 228, “İmare”, 21; Buhârî, “Ahkam”, 8.

³⁶⁴ Buhârî, “Cuma”, 11; “İstikraz”, 20; Müslim, “İmare”, 20.

Müslümanların temel görevleri arasında olduğunu bildirmiştir.³⁶⁵ Bu hususta ilerde detaylarıyla ele alacağımız üzere Rasûlullah (sas.) insanlara yardımcı olan bir kula Allah'ın yardımcı olacağına dikkat çekerek; *“Bir kimse bir müminden dünya sıkıntılarından bir sıkıntı giderirse; Allah ondan âhiret sıkıntılarından bir sıkıntı giderir. Bir kimse başı sıkışana kolaylık gösterirse, Allah ona dünya ve âhirette kolaylık verir...”*³⁶⁶ buyurmuştur.

Sosyal sorumluluk olarak, toplumsal sahada yerine getirilmesi gereken sorumluluklardan biri de yardımlaşma ve dayanışma sorumluluğudur. Bu anlamda, sosyal sorumlulukla ilgili kavramları ortaya koyarken ele aldığımız, birr, sadaka, ihsan, infak, işâr, tesanût, karz-ı hasen, in'âm, ikram, cömertlik, teberru/hibe, teâvün görevleri vardır. Ayrıca toplumun faydasına olacak her sorumluluğu sistemli bir şekilde işler hale getirmek için zekât, vakıf vb. yardımlaşma kurumları oluşturmak sosyal sorumluluklardandır.

Peygamber efendimiz insanların topluma ve çevrelerine karşı sorumlulukları bulunduğunu açıkça ifade etmiştir. Toplumsal sorumlulukları çerçevesinde fertler gücü yettiği kadar ihtiyaç sahiplerine destek olmalı iyilik yapmalıdırlar.³⁶⁷

Biz ikinci bölümde sosyal sorumluluk konusunu hadisler bağlamında ele alacağımız için toplumsal kesimlerle ilgili hadislere burada yer vermiyoruz.

Çalışmamızın birinci bölümünde kavramsal çerçeveyi ve bireysel ve sosyal yönüyle sorumluluk sahalarını ele aldıktan sonra ikinci bölümde toplumsal kesimlerle ilgili Sahihayn'da yer alan Hadislerde/Sünnette sosyal sorumluluk anlayışlarını çok yönlü olarak yansıtmaya çalışacağız.

³⁶⁵ Müslim, “İman” 186; “Birr”, 34, “Zühd”, 5.

³⁶⁶ Müslim, “Zikr”, 38.

³⁶⁷ Buharî, “Edeb”, 60.

BÖLÜM 2

HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE/SÜNNETİNDE TOPLUMSAL SORUMLULUK

İnsan, yüce Rabbimizin belirlediği Sünnetullah gereği kendisi dışındaki diğer varlıklarla iletişim, paylaşma ve yardımlaşma halinde toplumsal bir hayat sürmek zorundadır. Toplum, roller, gruplar, kurumlar ve yaşanan olgulara göre ortak özelliklerinden dolayı teknik olarak sınıflanabilen birçok unsurdan oluşmaktadır ve insanların birbirlerine karşı çeşitli sorumluluklara sahip olmaları ile birlikte yaşadıkları bir yapıdır.³⁶⁸ İnsan için yaşadığı toplum, sorumluluk alanlarından biridir. “*Mü'minler ancak kardeşlerdir.*”³⁶⁹ ayetiyle ifade edildiği gibi insanın en kapsamlı ailesi sosyal yaşam alanı olup, bu geniş ailede ömür süren insanın ayrı ayrı toplumun tüm bireylerine karşı sorumlulukları vardır.”³⁷⁰ Bu açıdan insanlar, bir arada yaşamaları nedeniyle birbirlerine ve diğer toplum unsurlarına karşı çeşitli bireysel ve sosyal sorumluluklar taşımaktadır.

Günümüzde gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeleri incelediğimizde kendi insanlarına kazandırmak istedikleri değerlerden birinin sosyal sorumluluk olduğunu gözlemlemekteyiz. Hemen hemen bütün ülkelerdeki eğitim programlarını incelediğimizde, örgün ve yaygın eğitim kurumları, sivil toplum kuruluşları, meslek odaları eğitim, yönetim, kültür, sanat, ekonomi gibi birçok sahada kök değerleri kazandırarak sosyal sorumluluk konusunda farkındalık oluşturmaya çalışmaktadır. Ülkemizde de eğitim alanında toplum hizmeti çalışmaları adıyla sosyal sorumluluk programları geliştirilmekte ve öğretim programları aracılığıyla uygulamalar yapılmaktadır.³⁷¹

Peygamberimizin hadisleri/sünneti Kur’ân ile birebir örtüşür, onun yaşanmışlık hali³⁷² olduğundan, Müslümanlara her çağda örneklik teşkil etmekte ve Müslüman hayatına her alanda rehberlik etmektedir. Bu da Peygamberimiz’in (sas.) hadislerinde sosyal sorumluluk konularına sık rastlamamızın nedenlerinden biri olarak karşımıza

³⁶⁸ Günay, *Din Sosyolojisi*, 14.

³⁶⁹ Hucurat 49/10.

³⁷⁰ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/104.

³⁷¹ Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Milli Eğitim Bakanlığı, Müfredât Yenileme Çalışmaları”, *Basın Açıklaması*, Ankara Temmuz 2007.

³⁷² Musa Bağcı, *İlk Üç Asır Hadis Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009, 33.

çıkılmaktadır ve sosyal sorumluluk konusunun önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. İnsanlık ilkeleri dikkate alındığında örneğin adalet ve yardım etme gibi birçok evrensel ahlaki değerle ilgili sosyal sorumluluklarımızın tüm toplumsal alanlar için geçerli olduğunu biliyoruz. Ancak çalışmamızın tekniği açısından bir sınıflama yapmanın daha yararlı olacağını düşündük. Tespit ettiğimiz hadisleri sosyal grupların ortak özelliklerine göre alt başlıklar altında topladık. Bu hadislerde yer alan konulara göre sosyal sorumlulukları tespit etmeye çalıştık.

2.1. TOPLUMSAL GRUPLAR

Peygamberimiz'in (sas.) örnekliğini³⁷³ sosyal sorumluluk alanında da görmekteyiz. Müslümanın kulluğunda bireysel ibadetlerden çok toplumsal ibadetlerin ecrinin fazla olduğu hadislerde vurgulanmıştır. *“Cemaat ile kılınan namaz, tek başına kılınan namazdan yirmiyedi derece daha faziletlidir.”*³⁷⁴ Bu açıdan hadislerde bireylerin toplumsal sorumluluğuna, genişçe yer verilmiştir.

İnsan hayatını birçok yönüyle ele alan ve hayatın farklı alanlarına yönelik ilkeler içeren hadislerde Müslümanların diğergamlık duygularıyla birbirlerinin yaşadıkları durumlara karşı bireysel ve sosyal duyarlılıklarının nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır.³⁷⁵ Sosyal sorumlulukları en kapsamlı ele alan hadislerinden birinde Rasûlullah (sas.):

“Bir kimse bir müminden dünya sıkıntılarından bir sıkıntı giderirse; Allah ondan âhiret sıkıntılarından bir sıkıntı giderir. Bir kimse başı sıkışana kolaylık gösterirse, Allah ona dünya ve âhirette kolaylık verir. Ve bir kimse bir Müslümanın günahını örtbas ederse, Allah da onu dünya ve âhirette örtbas eder. Kul, din kardeşinin yardımında oldukça, Allah da kulun yardımındadır. Ve her kim bir yol tutarak, o yolda ilim ararsa, bu sebeple Allah ona cennete götüren bir yolu kolay kılar. Bir topluluk Allah'ın evlerinden bir evde toplanarak Kur'ân okurlar ve onu aralarında müzâkere ederlerse; üzerlerine sekinet iner. Allah'ın rahmeti onları kaplar. Melekler de etraflarını kuşatırlar. Allah onları kendi

³⁷³ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 124.

³⁷⁴ Buhârî, “Ezan”, 30.

³⁷⁵ Mustafa Önder , Adem Dölek, “Hepiniz Yöneticisiniz Hadisi Bağlamında Hz.Peygamberin Sorumluluk Eğitimi”, *Ekev Akademi Dergisi*, 2009, 13/40, 414-415.

nezindekilere anar. Bir kimseyi ameli yavaşlatırsa, nesebi hızlandıramaz.”³⁷⁶
buyurmuştur.

Yine hangi kesimden olursa olsun Müslümanın birbirlerine karşı görevlerini de Rasûlullah (sas.)’ın; “*Bir Müslüman için din kardeşine vacip olan beş haslet vardır. Selâmı almak, aksırana teşmît, davete icabet, hastayı dolaşmak ve cenazelerin arkasından gitmek...*”³⁷⁷ buyurduğu bildirmiştir. Ortak özellikler taşıması açısından toplum kesimlerine karşı sosyal sorumluluklarımızı alt başlıklar halinde ele almaya çalışacağız.

2.1.1. Fakir ve Yoksullar

Fakir ve yoksullar insanlık tarihi boyunca toplumların gerçek unsurları olarak sosyal hayatta var olmuşlardır. Ayet ve hadislerle göre sosyal sorumluluk çerçevesinde muamele edilmesi gereken toplumun diğer önemli unsurları, fakirler ve yoksullar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Güçlü bir toplumun inşası için kalbi güvenle dolu bireylerin ve geleceğe güvenle bakan ailelerin olması gerekmektedir. Bu açıdan toplumsal kesimler arasındaki yardımlaşma ve dayanışma, Müslümanları bir arada tutan ve ideal bir toplumda huzur, bereket ve barışın, kısaca sağlam bir manevi yapının sağlanmasında hayati önemi olan unsurlardır.³⁷⁸

Yoksul ve fakirlerin gözetilmesi, onların yarına güvenle uyanmalarının sağlanması için Rasûlullah (sas.)’ın “*Mümin için mümin birbirini perçinleyen duvar gibidir.*”³⁷⁹ anlayışıyla Müslümanların sosyal sorumluluklarını yerine getirmeleri gerekmektedir.

Rasûlullah (sas.) toplumun fakir ve yoksul kesimlerine ilgili olarak ümmetine; sürekli olarak zekâtı, sadakayı, infak etmeyi emrederek onlara yardım etme, onlarla dayanışma, birlik ve bütünlük içinde olmayı sosyal sorumluluk olarak yüklemiştir. Fakir ve yoksul kesimin korunup gözetilmesi, toplumun yaşam kalitesini yükseltmenin de yolu olup toplumu güçlü tutan ve geliştiren bir sorumluluktur.

³⁷⁶ Müslim, “Zikr”, 38.

³⁷⁷ Buhârî, “Cenaiz”; Müslim, “Selam”, 4.

³⁷⁸ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/107.

³⁷⁹ Buhârî, “Mezâlim ve'l-Gasb”, 5; Müslim, “Birr, Sıla ve Adab”, 65.

Toplumsal gücün korunması ve toplumun geliştirilmesi için Allah Teâlâ, insanların mallarında fakir ve yoksulların hakları bulunduğunu bildirerek zekâtı farz kılmış, onlar için yapılan harcamanın bir anlamda onlara kendi haklarını iade etmek olduğunu ifade etmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de ve hadislerde fakir ve yoksullara karşı toplumsal sorumluluğu yerine getirmeyle ilgili emredilen en önemli ibadet, zekâttır. Bu açıdan Kur'an'ı Kerim'de Allah (cc.) *“Onların mallarından sadaka (zekât) al.”*³⁸⁰ buyurmuştur. Allah'ın bu emrine istinaden Muaz bin Cebel'i Yemen'e gönderirken Rasûlullah'ın, *“Allah'ın, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilmek üzere mallarına zekâtı farz kıldığını onlara bildir.”*³⁸¹ buyurması zekâtın toplumsal yönüyle ilgili sorumlulukların yerine getirilmesi konusunda Müslümanlara yetkili olduğunu göstermektedir.³⁸² Fakirlere ve yoksullara yardım etmek hususunda gücü yeten Müslümanlara farz olan zekât, dinini sağlam yaşamak isteyen Müslüman için³⁸³ en temel sosyal sorumluluktur.

Fakirler ve yoksullara karşı sosyal sorumluluklarımızla ilgili en çok kullanılan ve en kapsamlı kavramlardan ikisi “sadaka ve “infak” kavramıdır. Rasûlullah (sas.); *“Allahu Teâlâ: "Ey Âdemoğlu! İnfâk et ki, ben de sana infâk edeyim; dedi. Rasûlullah devamlı: Allah'ın eli doludur. Harcamak onu eksiltmez. O gece ve gündüz daima akar...”*³⁸⁴ buyurmuştur. Yüce Allah'ın hoşnutluğunu kazanmanın yolunun kişinin kendi malından yardım amacıyla başkaları için karşılık beklemeden harcaması olduğu bildirilmiştir. Bu İslam'ın temel prensiplerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki hadis-i şerife göre Allah rızası için sadaka vermek ve infak etmek hiç kesilmeyen bir su kaynağı gibi geliri devamlı olan ibadettir. Bu durum hem sadaka veren için, hem de fakir ve yoksullar için böyledir.³⁸⁵ Hadiste, Yüce Allah'ın yardım edene bizzat yardım edeceği vaadinde bulunması gelecek kaygısı gütmekten kişinin kendisini başkalarına muhtaç etmeyecek şekilde harcama yapabilmesinin önünü açmaktadır.

³⁸⁰ Tevbe 9/103.

³⁸¹ Buhârî, “Zekât”, 1.

³⁸² Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî Sahih-i Buhârî Şerhi*, 3/507.

³⁸³ Bkz. Beyyine 98/5.

³⁸⁴ Müslim, “Zekât”, 36.

³⁸⁵ Mehmet Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987, 10/4460.

Rasûlullah (sas.) hesap gününde özel gölgelik altında bulunacak yedi grup içinde fakir ve muhtaçları gözetenleri de saymıştır:

“Yedi sınıf insan vardır ki Allah onları kendi (arş'ının) gölgesinden başka hiç bir gölge bulunmayan (kıyâmet) gün(ün)de (arş'ının) gölgesinde gölgelendirecektir. (Bunlar): (...) sağ elinin verdiği sol eli duymayacak derecede gizli sadaka veren kimse ve تنها bir yerde Allah'ı zikrederek gözleri boşanan kimselerdir.”³⁸⁶

buyurmuştur. Her durumda insan psikolojisini önemseyen Rasûlullah (sas.); “*sağ elin verdiği sol eli duymayacak*” ifadesiyle son derece hassas bir anlayışla kişinin verdiği sadakayı kendisinin bile hissetmemesi yani ibadette gizliliğin faziletini³⁸⁷ ve ihtiyaç sahibinin incitilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.

Kur’ân ve hadislerde hiçbir karşılık beklemezsiniz mütevazilik içerisinde, gösterişe kaçmadan sadaka eylemini gerçekleştirenlerin sahip oldukları onurun yüceliğini gözler önüne serilmektedir. Çünkü Allah (cc.) bu şekilde sadaka verenlere kıyamet gününde özel davranacaktır ve onları özel bir gölgeyle gölgelendirecektir.³⁸⁸

İnsanlardan çoğu biriktirmek konusunda hırslı olurken, kıyamet gününü ve malın hesabını vermeyi görmezden gelerek, harcama, paylaşma ve yardım etme konusunda zaafa sahip olabilmektedir. Bazıları mala olan düşkünlükleri sebebiyle diğer insanların dertleriyle ilgilenmemekte, onların ihtiyaçlarını ve darlıklarını görmezden gelebilmekte mallarının azalacağı kanısıyla yardım etmekten uzak durmaktadırlar.³⁸⁹ Peygamberimiz (sas.) bu hususta; “*Sadaka hiçbir malı eksiltmez. Af sebebiyle Allah bir kulun ancak şerefini artırır. Ve bir kimse Allah için tevazu gösterirse Allah onu ancak yükseltir.*”³⁹⁰ buyurmuştur.

Hadiste, sosyal sorumluluk olarak fakir ve yoksulların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla sadaka vermenin önemi ve gerekliliği belirtilmektedir. Hadiste ayrıca sadaka kapsamında borç verildiği zaman eğer borçlu kişi darda kalacaksa borcun affedilmesi de tavsiye etmekte olup, fakirin ve yoksulun onurunu incitmeden ve onu gücendirmeden alçakgönüllülük içinde sadaka verilmesinin sorumluluğumuz olduğunu

³⁸⁶ Müslim, “Zekât”, 91; Buhârî, “Ezan”, 36; “Zekât”, 16; “Rikak”, 24.

³⁸⁷ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 5/164.

³⁸⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1347.

³⁸⁹ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 5/161.

³⁹⁰ Müslim, “Birr, Sile ve Adab”, 69.

hatırlatmaktadır.³⁹¹ Hadis her yönüyle fakir ve yoksulların birçok yönden gözetilmesinin bireysel ve toplumsal sorumluluklarımız arasında olduğuna işaret etmektedir.

Peygamberimiz ihtiyacı olanlara infak etmek konusunda; “Sizden her kim yarım hurma tanesiyle bile cehennemden korunabilecekse hemen bunu yapsın.”,³⁹² “...mü'minlerden nafile sadaka verenlerle güçlerinin yettiğinden başka bir şey vermeyenleri alaya alanlar yok mu, Allah onları rezil rusva edecektir.”³⁹³ buyurmuş, kişinin sosyal sorumluluğunu yerine getirebilecek imkânı olduğunda miktarına bakmaksızın iyilik ve ihsanda bulunmanın önemini bildirmiştir.

Bazılarının İslam'ın infak ve sadaka sisteminin özünü kavrayamadığına da işaret eden bu hadise göre, toplumun küçük büyük, zengin fakir, güçlü güçsüz, varlıklı varlıksız tüm unsurları ile yardım ve dayanışma mekanizması içerisinde olması³⁹⁴ sosyal bir sorumluluktur. Aynı zamanda bu hadiste yaptıkları bir iyilik yüzünden insanlar nezdinde alaya alınan ve küçük düşürülen insanlar olabileceğine işaret edilerek, hiçbir kimsenin gücü nispetinde yaptığı bir iyilik yüzünden küçük görülmemesinin de sorumluluk olduğu beyan edilmektedir.

Yine Rasûlullah (sas.)'ın baldızı Esmâ binti Ebî Bekir, Peygamberimiz'e hiçbir malı olmadığını ancak kocası Zübeyr b. Avam'ın kendisinin üstüne verdiği malları olduğunu ve bunlardan sadaka verip veremeyeceğini sorması üzerine Peygamberimiz; “Sadaka ver, parayı kap içine koyup saklama, sana karşı da saklanır.”³⁹⁵ buyurmuştur. Burada eşlerin fakir ve yoksul kesimlere yardım etmek gibi hayırlı işlerde birbirlerinin kararlarına saygılı olmaları gerektiği hususu dikkat çekmekte olup, fakir ve yoksul kesimlerin gözetilmesi için sadaka vermenin önemli bir sosyal sorumluluk olduğunu göstermektedir.³⁹⁶

Sadakadan vazgeçilerek iyilik sürecinin sekteye uğratılması sorumluluklarımızdan kaçmak olarak değerlendirilmiş ve çirkin bir davranış olarak

³⁹¹ Mehmet Soysaldı, “Kur’ân İklimi-İslam’da Sadaka Vermenin Adabı”, *Kur’ân İklimi Dergisi*, 2021, 400.

³⁹² Müslim, “Zekât”, 66; Buhârî, “Edeb”, 34.

³⁹³ Tevbe 9/79.

³⁹⁴ Ali Duman, “Sadaka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 35/383-384.

³⁹⁵ Buhârî, “Hîbe ve Fadliha”, 15; Müslim, Zekât, 89.

³⁹⁶ Harun Yıldırım, *Sahihi Buhârî Terceme ve Şerhi*, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2009, 4/192.

nitelenmiştir. Peygamberimiz, “*Sadakasından (hibesinden) geri dönen kimsenin misâli, kusup da sonra kusmuğuna dönerek onu yiyen köpek gibidir.*”³⁹⁷ buyurmuştur.

Yardım ve paylaşmadan vazgeçmek, yardıma muhtaç bir kişiyi umutlandırıp sonrasında umutlarını yıkmaktır. Bu durum, yukarıdaki hadisle de gösterildiği üzere son derece yerilen bir davranış olarak değerlendirilmiştir.³⁹⁸ İhtiyacı olan birine yardım vaadinde bulunulup da vaadinden caymak incitici bir davranıştır. Haliyle varlıklı bir kişinin bu imkânını sebepsiz yere birdenbire kesmesi kötü bir davranıştır.³⁹⁹ Bu davranış kişinin sosyal sorumluluğundan kaçma, kurtulma davranışı olarak değerlendirilebilir.

Peygamberimiz, “*Kimin yanında fazla hayvan varsa onu hayvanı olmayana versin! Ve kimin fazla azığı varsa onu azığı olmayana versin!*”⁴⁰⁰ buyurmuştur. Peygamberimiz’in (sas.) bu hadiste belirtilenlerin yanı sıra fazlalık olan diğer malların da sıralamasıyla ilgili olarak Ebu Said el-Hudri: “*Artık yanımızda fazlalık olarak duran malda neredeyse hiç hakkımızın olmadığını düşünmeye başladık.*”⁴⁰¹ dediği rivayet edilmiştir. Hadiste yapılan tavsiye hem toplumsal dayanışmayı güçlendirmekte hem de hayvan ve hayvan ürünlerinin üretimini geliştirici bir yön de arz etmektedir.⁴⁰²

Yukarıdaki hadiste, fazla hayvanı ve azığı olanların, olmayanlar ile bunları paylaşması sosyal bir sorumluluk olarak paylaşma ve yardımlaşmanın önemini ortaya koymaktadır. Yine, “*İki kişinin yemeği üçe yeter. Üç kişinin yemeği de dörde yeter.*”⁴⁰³ hadisinde Peygamberimiz (sas.) aç olanın doyurulması, fakir ve yoksulları koruyup gözetmek konusunda bize sorumluluk yüklemiştir.

İslam’ın sosyal sorumluluklarla ilgili fakir ve yoksul durumda olanlarla birlikte toplumun her kesimini dikkate aldığını göstermesi açısından aşağıdaki şu hadis güzel bir örnek oluşturmaktadır: “*Her kim meniha olarak birine sağlam bir hayvan verirse, o hayvanın sabah öğünü de, akşam öğünü de bir sadaka olur.*”⁴⁰⁴ buyrulmuştur.

³⁹⁷ Müslim, “Hibat”, 5.

³⁹⁸ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 7/439.

³⁹⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1419.

⁴⁰⁰ Müslim, “Megazi”, 18.

⁴⁰¹ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 8/137.

⁴⁰² Mücahit Turgut, “İslam Hukukuna Göre İhtiyaç Fazlası Malların Biriktirilmesi”, *İslam Tetkikleri Dergisi/Journal of Islamic Review* 11, 2021, 1, 351

⁴⁰³ Müslim, “Eşribe”, 179; Buhârî, “Et’ime”, 10.

⁴⁰⁴ Buhârî, “Hîbe”, 33; Müslim, “Zekât”, 74.

Hadislerde hayvan ve hayvan ürünleri konusunda ihtiyaç sahibi bir insanın ihtiyacının giderilmesi amacıyla verilen hediyeleri anlatmak için kullanılmaktadır. Hz. Peygamberin evinde üç ay boyunca sıcak yemek pişmediğini beyan eden Hz. Aişe'ye nasıl geçindiklerini sorduklarında, “*Ensâr’dan Peygamberimiz’in (sas.) komşusu “meniha” verirdi, yani hayvanlarını sağarları sütlerinden hediye ederlerdi.*” demiştir.⁴⁰⁵ Buradan hareketle “meniha”, sahip olunan şeyin ihtiyaç sahibine ya karşılıksız olarak bir süreliğine emanet verilmesi, ya da tamamen hibe edilmesidir.⁴⁰⁶

Kişinin hayvanını ya da aracını bir kardeşine ihtiyacını gidermesi amacıyla bir süreliğine emanet vermesi veya hibe etmesi güçlü bir yardım ve dayanışma mekanizması oluşturmaktadır. Sürekli hastaneye götürmek zorunda olduğu hastası olan, yeni doğmuş veya küçük çocukları bulunan yoksul insanların ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için sosyal sorumluluk anlayışıyla ihtiyaçlarının bir süreliğine de olsa karşılıksız giderilmesi sorumluluğumuzdadır.

Günümüzde de hayvansal gıdalara duyulan ihtiyaç ve bu ürünlerin karşılanmasında ve bunlara ulaşılmasında karşılaşılan sıkıntılar ortadır. Maddi durumu yeterli olmayan fakir ve yoksulların et ve süt ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri açısından Müslümanlara bu hadis önemli bir sosyal sorumluluk yüklemektedir. Kurban kesme imkânı bulunmayan insanlara kurban etlerinin üçte birinin paylaşılmasına ilave olarak kurban kesmeleri için hayvan bağışlanması da bu kapsamda yer almaktadır.

Özenilmesine müsamaha gösterilen iki şeyden biri ilim yani bilgi, bir diğeri de ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesi amacıyla infak edilen mal veya sermayedir.

“İki kimseden başkasına gıpta olmaz: Biri şu kimsedir: Allah ona mal vermiş; hem de o malı hakk yolunda harcayıp tüketmeye yetecek kudret bahşetmiştir. İkincisi de şu kimsedir: Allah ona hikmet ihsan etmiş, o da bu ilim ve hikmetle hükmetmekte ve onu başkalarına da öğretmektedir.”⁴⁰⁷

Burada haset kelimesi, bilinen manasıyla başkalarının elindeki nimetlerinin yok olup gitmesini arzulama anlamında haram olan haset değil, gıpta manasında kullanılmıştır. Toplum yararına olacak şeylere özenmek ve bu yararlı şeyler sonucunda ortaya çıkacak güzelliklerin benzerlerini kendisinin de yaşamasını istemesi, bunun için

⁴⁰⁵ Buhârî, “Hîbe ve Fadliha”, 1.

⁴⁰⁶ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2367.

⁴⁰⁷ Buhârî, “Zekât”, 5; “Temenni”, 5; “Tevhid”, 46; Müslim, “Müsafirun”, 266.

ya zengin olup fakir ve yoksulları gözetmeyi temenni etmesi ya da bilgin olmak için ilim ve hikmet tahsiline koşturması teşvik edilmektedir.⁴⁰⁸

Bu teşvik birer birey olarak bizim fakir ve yoksullarla ilgili sorumluluklarımızı yerine getirirken birlik ve beraberlik içinde olmamız anlamına gelir. Zira aynı anlayış ve bakış açısı içinde olan insanların birlikte aynı sorumluluk için çalışmaları kolaylık demektir. Bu hadisten hareketle İslam'ın sahip olunan birçok imkân içerisinde bir insanın değerli bulunabilecek ve özenilebilecek iki önemli varlığı olduğu anlayışı verilmeye çalışılmaktadır. Bunlardan birisi toplum hizmetine sunulan ilim, diğeri yine diğeri insanların hizmetine sunulan mal ve mülktür. İnsanlığın hizmetine sunulan ilim ile sermayenin dışındaki diğeri varlıkların özenilmeye değer olmadığı sonucuna da ulaşabiliriz.

Rasûlullah (sas.): *“Veren el, alan elden daha hayırlıdır. Sadaka vermeye nafakası üzerine vacip olanlara ihsan ile başla. Sadakanın hayırlısı zenginlik üzerinden verilenidir. Dilenmekten ve çirkin işlerden çekinip iffetli kalmak isteyen Allah iffetli kılar, insanlardan müstağni olmak isteyen de Allah zengin kılar.”*⁴⁰⁹ buyurmuştur.

Hadis çalışmayı ve paylaşmayı teşvik etmektedir. Hadis iyi tetkik edildiğinde önce yakınların ve ihtiyaç sahiplerinin gözetilmesi gerektiği, kolay yoldan para kazanmak yerine Allah'a tevekkül ederek emek sarfederek, alan konumunda değil de paylaşılan konumunda bulunmanın değeri ortaya konulmuştur.⁴¹⁰ Hadis, Peygamberimiz, (sas.) yine bu konuda dengeli bir sistem oluşturmakta ve toplum yapısını güçlendirici bir anlayış ortaya koymaktadır. Her alanda “orta yol”u öneren⁴¹¹ İslam'ın fakir ve yoksullara yardım etme, iyilik ve hayırseverlik konusunda da dengeyi gözettiğine örnek teşkil etmekte ve Peygamberimiz'in (sas.) öncülüğünde onun ifadeleriyle kişiye bir yol haritası çizmektedir.

Fakir ve yoksul kesimlerin dışlanmasını yasaklayan Rasûlullah (sas.); *“Zenginlerin dâvet edilip fakirlerin çağırılmadığı düğün yemeği ne fena bir yemektir.”*⁴¹² buyurmuştur. Toplumu ancak beraberce yaşayan Müslümanların hiçbir ayırım yapmadan fakir ve yoksullar konusunda da dayanışma içinde olmaları

⁴⁰⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 15/6993.

⁴⁰⁹ Müslim, “Zekât”, 94; Buhârî, “Zekât”, 19.

⁴¹⁰ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1355.

⁴¹¹ Karadâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, 119.

⁴¹² Buhârî, “Nikah”, 72; Müslim, “Nikah”, 107.

güçlendirebilir. Fakirlerini gözetmeyen, yoksuluna sahip çıkmayan bir toplum, güçsüz bir bina gibi yıkılmaya mecburdur. Bu açıdan fakir ve yoksullara sahip çıkmak konusunda bir ve bütün olmak en önemli toplumsal görevlerimiz arasındadır.

Sonuç olarak fakir ve yoksullara karşı sosyal sorumluluklarla ilgili hadisleri bütün olarak ele aldığımızda, insanı toplumsal bir varlık olarak yalnızlıktan kurtaracak, kişinin ruhunu mutlu edecek, toplumda oluşabilecek zedeleyici ve üzücü bozuk yapıları engelleyecek bir sorumluluk anlayışı ortaya konulmaktadır.

2.1.2. Dul, Yetim ve Kimsesizler

İnsan en güzel şekilde yaratılmış, üstün⁴¹³ ve şerefli kılınmıştır.⁴¹⁴ İnsanlar hassasiyetleri de dahil birçok yönden farklı yaratılmışlar ve farklı nimet ve imkânlarla donatılmışlardır. İnsanların sahip oldukları imkânlarla göre kulluk görevleriyle imtihanları da bireysel ve sosyal güçleri nispetinde olmakta ve sorumluluklar da buna göre belirlenmektedir.⁴¹⁵

İnsanlık tarihi boyunca dullar, yetimler ve kimsesizler her çağda toplumun güçsüz ve zayıf kesimlerini oluşturmuştur. Dul, yetim ve kimsesizlerin sosyal durumunu göz önüne aldığımızda ortak yönleri imkânları ve sosyal çevrelerinde onlara dayanak olacak en yakınlarının hayatlarında var olmayışıdır. Bu nedenle toplumsal yapıda en çok güçsüzler, kimsesizler, yardım edeni olmayanlar ezilmekte, en çok adaletsizlik ve haksızlık; fakir, dul, yetim ve yoksul kimselere yapılarak ileride ayrıca ele alacağımız üzere mazlum durumuna düşürülmektedirler. Bu açıdan özellikle dul, yetim ve kimsesizler söz konusu olduğunda onlara yeme içme, barınma vb. fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak, eğitim imkânları sağlamak ve psikolojik destek sunmak suretiyle⁴¹⁶ onların haklarını korumak sosyal sorumluluk daha özel bir önem arz etmektedir.

Toplumda geçiminden ve yarınından endişe eden insanlar olduğunda güven ve birlik beraberlik inşa edilemez. Ancak kişilerin birbirlerini kollayıp gözetmeleri ve sorumlulukların farkında olunarak yerine getirilmesi halinde toplumda huzur ve kenetlenme inşa edilebilir. Topluma karşı sosyal sorumluluklarımızın en başında sosyal statüsüne bakılmaksızın kişi haklarına saygı ve onların haklarının korunmasında destek

⁴¹³ Tin 95/4.

⁴¹⁴ İsra 17/70.

⁴¹⁵ Bakara 2/286.

⁴¹⁶ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/105.

olmak, fakir, yoksul, dul, yetim ve kimsesiz kesimlere güven vermek, zulmü engellemek, ezilmelerinin önüne geçmek yer almaktadır.⁴¹⁷ Bu açıdan İslam'da insanın yaşama hakkı (canı), mal edinme (mülkiyeti), namus ve ailenin (nesli) korunması gibi temel haklarına karşı haksızlık edilmesi dinimizde en büyük günahlardan biri olarak vurgulanmıştır.⁴¹⁸

Yüce Rabbimiz Kur'an'da adaletin sağlanması ve kişi haklarının korunması amacıyla hiçbir taraf tutmadan ve gücü dikkate almadan doğru olmamız, zengin, fakir, güçlü güçsüz ve soy ayrımı yapmadan şahitliği dürüstçe yerine getirmemizi emretmektedir.⁴¹⁹ Rasûlullah (sas.) da bu hususta, *"Peygamber'e büyük günâhlardan soruldu. Peygamber (sas.): Allah'a ortak tanımak, ana-bâbaya ezâ etmek, (haksız olarak) insan öldürmek, yalan yere şahidlik yapmaktır."*⁴²⁰ buyurmuştur. Biz, güçsüzlerle ilgili doğru şahitlik ve adaletli davranmanın sosyal sorumluluğumuz olduğundan hareketle Rasûlullah'ın bu hadisini burada ele almayı uygun gördük. İşte bizim bu konudaki sosyal sorumluluğumuz dul, kimsesiz ve yetim hakları konusunda haklı kim ise kimsesiz ve güçsüz de olsa onun haklarına riayet etmemiz ve doğru şahitlik yapmamız bizim sosyal sorumluluklarımız arasındadır.⁴²¹

Dinimizde dul ve kimsesizler, yoksul olup yardıma muhtaç kişiler için çalışan, onlardan yardım ve dayanışmayı esirgemeyen kişiler en büyük ibadetleri yerine getirmiş gibi değerlendirilmiştir. Rasûlullah (sas.), *"Dul ve yoksul için çalışan kimse, Allah yolunda cihat eden gibidir. (...) Ve aralıksız namaz kılan, bırakmadan oruç tutan gibidir."*⁴²² buyurmuştur. Hadiste; toplumun korumasız ve fakir zümrelerine verilecek desteğin Allah yolunda cihad, namaz ve oruç gibi tam ikame edilen farz ibadetler kadar değerli olduğu anlatılmış, Peygamberimiz'e (sas.) yakın olmanın onurunu ve şerefini kazanmaya sebep olacak bir sosyal sorumluluk olduğu buyrulmuştur.⁴²³ Bu kesimlerin yaşam kalitelerini yükseltmek için çaba sarfetme sorumluluğumuzun Allah yolunda koşturan cihad erlerinin hizmetine eş değer olması dikkat çekicidir.

⁴¹⁷ Ömer Faruk Habergetiren, "İslam Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 2019, 3/1/8, 155.

⁴¹⁸ Müslim, "Birr", 32.

⁴¹⁹ Nisa, 4/135.

⁴²⁰ Buhârî, "Şehâdât", 10.

⁴²¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 3/104.

⁴²² Müslim, "Zühd ve Rakaik", 41; Buhârî, "Edeb", 25, 26.

⁴²³ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/6002.

Kadın haklarının oldukça gündemde olduğu günümüzde boşanma nedeniyle mağdur olan, ezilen ve yıpratılan kadınlar haberlere sıkça konu olmaktadır. Rasûlullah (sas.) bu konuda;

“O (boşanan) kadınları gücünüzün yettiği kadar ikamet ettiğiniz yerin bir kısmında oturdun. (Evleri/hayatı) başlarına dar etmek için kendilerine zarar vermeyin. Eğer hamileyseler doğum yapıncaya kadar nafakalarını verin. Süt emzirirlerse ücretlerini verin ve aranızda güzelce istişarede bulunun.”⁴²⁴

buyurarak, bu konudaki toplumsal görevimiz konusunda bizleri uyarmıştır. Hadiste eşlerin ayrılmaları durumunda bile aralarındaki haklara saygı göstermeleri ve nesillerinin menfaatlerini gözetmeleri, anneye babanın emzirme ücreti ödemesi gibi üstün bir ahlaki erdemin yerine getirilme sorumluluğu konu edinilmiştir.⁴²⁵ Bu erdem dul kadınların ezilmesini, çocukların mağdur olmasını engelleyen bir sosyal sorumluluk görevidir.

Yetimler toplumun uhdesinde bulunan en ağır emanetlerdendir.⁴²⁶ Yetim kalmış birçok insan daha neyin ne olduğunu kavramadan yetim kalabilmektedir. Anne ya da babaların bıraktıkları mirasın farkında olmadan büyümekteler, işlerini yönetebilecek yaşa geldiklerinde ise muris olmanın farkına varabilmekteler.

Peygamberimizin küçükken babasını kaybettiği, beş-altı yaşlarında iken annesini kaybettiği bilinmektedir.⁴²⁷ “*Seni yetim bulup da barındırmadı mı? Seni şaşırmış bulup da doğru yola erdirmeyi mi? Seni fakir bulup zenginleştirmeyi mi?*”⁴²⁸ Kur’ân-ı Kerim’in ilk mesajında Peygamber’e toplum içerisinde en çok ezilen ve hor görülen kesim olan yetimleri hatırlatmaktadır.

Kur’ân ayetlerinde⁴²⁹ ne olursa olsun yetimlere iyi davranmak ve onlar için yararlı işler yapmak gerektiği bildirilmiş, bu hususta hadislerde de en güzel ve en kapsamlı sosyal görevler toplumsal sorumluluklarımız arasında emredilmiştir. Bu kapsamda yalnız kalan ve gündelik ihtiyaçlarının büyük bir kısmını başkalarının yardımı ile karşılayabilen yetimlere Kur’ân’da Mekke döneminin ilk safhasında dikkat

⁴²⁴ Buhârî, “Nafakat”, 3.

⁴²⁵ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 12/5461.

⁴²⁶ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/287.

⁴²⁷ Muhammed b. İbn Sa’d, *et-Tabakatu’l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut 1968, 1/100.

⁴²⁸ Duha 93/6-8.

⁴²⁹ Bkz. Bakara 2/83, 177, 215, 220; Nisa 4/2-3, 6, 8, 10, 36, 127; En’am6/152 vd.

çekilmiştir. Rasûlullah (sas.)’ın yetim olduğu, bu kişilerin infak edilmesi gereken kişilerin arasında yer aldıkları özellikle bildirilmiştir.⁴³⁰

Peygamberimiz (sas.) “*Kendinin veya başkasının olsun yetime bakan kimse ile ben cennette (şehadet parmağı ile orta parmağını işaret ederek) şunlar gibiyiz.*”⁴³¹ buyurmuştur. Bu hadiste yetim ve yoksula bakma sorumluluğunun durumu uygun olanlar için bir zorunluluk olduğu beyan edilmiştir. Bu yükümlülüğün; durumu uygun olanların öncelikle kendi malından harcamaları, durumu uygun olmayanların da yetimlerin mallarından makul ölçüde kullanılarak yerine getirilebilmesine imkân verilmiştir.⁴³²

Yukarıdaki hadiste bugün anne ve babasını kaybetmiş veya herhangi bir nedenle anne ve babaları yanlarında olmayan, önceki adıyla “Çocuk Esirgeme Kurumu” yeni adıyla “Sevgi Evleri”nde kalan çocuklara ebeveynlik etmek, koruyucu aile olarak onlara sahip çıkmak asırlar öncesinden Peygamberimiz’in (sas.) buyurduğu güzel bir erdem olarak toplumsal görevlerimiz arasında bizlerin tercihi sunulmaktadır.

Yetim malının ve yetimin haklarının korunması ile ilgili olarak İbni Ömerden; “*Yetim malı hususunda işlerin sevimli olanı yetimin nasihatçıları ve velilerinin onun yanına toplanmaları yetime hayırlı olan şeye bakıp düşünmeleri idi.*”⁴³³ hadisi rivayet edilmiştir. Yetimlerin korunup gözetilmesi konusunda hadiste yetim malları konusunda en güzel olanın yetimin yakınlarının, nasihatçılarının ve velilerinin onunla toplanarak yetim için en hayırlı olan şeyle ilgili düşünceleri olduğu rivayet edilmiştir.⁴³⁴

Yine yetim mallarının zayi olmasının önüne geçmek toplumsal bir görev olarak her Müslüman bireye yüklenmiştir. Özellikle Kur’ân’da geçen yetimlerle ilgili buyrukları incelediğimizde yetim malının korunmasına yönelik temel prensiplere yer verildiğini görmekteyiz.⁴³⁵ Günümüzde enflasyon nedeniyle malın değerinin sürekli azaldığı ekonomik ortamda yetim malının büyük bir titizlikle korunması, hiçbir şekilde onların zarara uğramalarına müsaade edilmemesi, daima geliştirilerek artırılması yetimlere karşı bireysel ve toplumsal sorumluluk olarak görev alanımızda durmaktadır.

⁴³⁰ Bakara 2/215, 220; Nisa 4/36; İnsan 77/8 vd.

⁴³¹ Buhârî, “Edeb”, 24; Müslim, “Zühd ve Rekaik”, 42.

⁴³² Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 11/584.

⁴³³ Buhârî, “Vesâyâ”, 24;

⁴³⁴ Adevi, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahih-i Buhârî Şerhi*, 6/96.

⁴³⁵ Nisa 4/2-3.

Yetim malı yiyenlerin karınlarına ateş doldurduklarıyla ilgili ayetin⁴³⁶ tefsirinde Rasûlullah (sas.), helak eden yedi şeyden birini de yetim malı yemek olarak zikretmiştir:

“Ebû Hüreyre (ra.), rivayet edildiğine göre Rasûlullah, (sas.): - ‘Yedi helâk ediciden kaçın!’ buyurdu. Bunun üzerine Sahabe: - ‘Ey Allahın Resûlü, Bunlar nelerdir?’ diye sordular. Nebi (sas.) de: - ‘Allah'a ortak koşmak, sihir (büyü) yapmak, Allah'ın haram kıldığı bir nefsi haksız yere öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, savaş meydanından kaçmak, evli, namuslu ve hiç bir şeyden haberi olmayan kadınlara zina isnad etmektir,’ buyurdu.”⁴³⁷

Bu hususta hadislerde yetimlere mallarının tam ödenmesi, kişinin kendi mallarıyla beraber onları kendi çıkarına kullanmaması, evlenme çağı gelen yetimlerin evlendirilmesi, yetim kızlar evlendirilirken yetim olmayanlara ne kadar mehir veriliyorsa onlara da aynı adalet içinde davranılması, miraslarının ve haklarının onlara tam olarak ödenmesi gibi sosyal sorumluluklar yüklenilmiştir.⁴³⁸

Sonuç olarak insanların, her hâlükârda dul, yetim ve kimsesizlerin ortada kalmalarına müsaade etmemek; fakir düşen ve eşi olmadığı için geçimini sağlayamayan kadınlar ile öncelikle velayeti bulunanlar olmak üzere yetime bakma yükümlülüklerini yerine getirme sorumluluğu bulunmaktadır.

2.1.3. Engelliler

İnsan yaşamında da engellilik ister doğuştan olsun, isterse sonradan ortaya çıkmış olsun insanlık tarihi boyunca toplumların gerçeklerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁴³⁹ Toplumun diğer kesimleriyle ilgili, yardımlaşma, sıra-i rahim, vb. tüm sorumluluklar engellileri de kapsamaktadır.

Kanun ve kanun hükmünde kararnamelerde yapılan engelli tanımı, “*doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duysal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama*

⁴³⁶ Nisa 4/10.

⁴³⁷ Buhârî, “Vesâyâ”, 23, 24; “Hudud” 44; Müslim, “İman”, 145.

⁴³⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2612-2613.

⁴³⁹ Yusuf Açikel, “Hadisler Bağlamında Engellilere Yönelik Manevi Bakım”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2019, 23/79, 461; “Bireysel ve Sosyal Hayatta Hadis II”, *Hadis II*, Ed. Ahmet Yıldırım, Selim Demirci, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019, s.152.

ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan, korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi’’⁴⁴⁰ şeklindedir.

Kur’ân-ı Kerim’de mükellef olma bakımından engelliler hiçbir şekilde ayrıma tabi tutulmamış; savaş, oruç, hac vb. ibadetlerde ve sosyal sorumluluklarda bazı muafiyetler⁴⁴¹ getirilerek onlara kolaylık sağlanmıştır. İslam Hukukunda engellilik, mazeret olarak kabul edilerek engelliliğin ibadetleri etkilediği hükmü verilmiştir. İslam, engellilerin yükümlülüklerini güç yetirebilirlik ilkesi açısından değerlendirerek engelli bireylere bazı kolaylıklar sağlamıştır.⁴⁴²

Engellilerin sosyal yaşam içerisinde eğitim öğretim vb. haklardan yararlanmaları konusunda hiçbir şekilde ayrıma tabi tutulmaması gerektiği ayetlerde de vurgulanmış, özellikle engellilere değer verilmesi noktasında Peygamber efendimize uyarı mahiyetli vahiy⁴⁴³ indirilmiştir.⁴⁴⁴ Peygamberimiz’in (sas.) hidayete erecekleri ümidiyle Mekke’nin ileri gelenleriyle sohbet ederken kendisine gelen engelli sahabisi İbn-i Ümmü Mektum’a kısa bir süre de olsa iltifatta bulunmaması, sahabinin ısrarcı tavrı üzerine onu muhatap almayarak surat asıp incitmesi nedeniyle bu ayetler indirilerek Rasûlullah’ın (sas.) uyarıldığı rivayet edilmiştir.⁴⁴⁵ Daha sonraki zamanlarda İbn-i Ümm-ü Mektum’u her gördüğünde ona iltifat ederek durumunu sorması ve hırkasını sererek ona değer verdiğini hissettirmesi⁴⁴⁶ de göstermektedir ki Müslümanların engelliler konusunda oldukça hassas davranmaları, onlara gereken değeri vermeleri sosyal sorumlulukları arasındadır. Bu sorumluluğun önemini bir de Hz. Ebubekir’in (ra.) yaşlı ve güçten düştüğü için artık yürüyemeyen babasını Mekke’nin fethi günü peygamberimize getirmesi üzerine Peygamberimiz’in “*neden onu yordun, biz onu ziyarete giderdik*”,⁴⁴⁷ buyurması engellileri ve yaşlıları onore etmenin önemini göstermektedir.

⁴⁴⁰ R.G.53378 “Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun.” Ankara 07.07.2005, S.25868.

⁴⁴¹ Nisa 4/95; Fetih 48/17; Nur 24/61; Bakara 2/18, 171;

⁴⁴² Hilal Özey, *İslam Hukuku Açısından Bedensel Engellilik*, TDV Yayınları, Ankara 2012, 89.

⁴⁴³ Bkz. Abese 80/1-12.

⁴⁴⁴ Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 8/531.

⁴⁴⁵ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 11/4970.

⁴⁴⁶ Zeynu’-d-Din, Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif Zebidi, *Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi*, çev. Kamil Miras, DİB Yayınları, Ankara 1978, 2/580.

⁴⁴⁷ Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, çev. Rifat Oral, Ensâr Yayınları, İstanbul 2005, 6/349.

Rasûlullah bu konuda; “...Bir kimsenin mümin kardeşini küçümsemesi ona günah olarak yeter...”⁴⁴⁸ buyurarak hiçbir kimsenin bir Müslümanı herhangi bir nedenle küçük görmesinin, ona yersiz tavır almasının ve kırııcı tepkilerde bulunmasının mümkün olamayacağını vurgulamıştır. Bu hususta yine; Kur’ân-ı Kerim’de Yüce Allah’ın (cc.) üstünlüğün takvada olduğunu⁴⁴⁹ beyan etmesinden hareketle Allah Rasûlü (sas.), “Allah, sizin görünüşlerinize ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar.”⁴⁵⁰ buyurarak, bazı kimselerin diğerlerine nispetle güç, kuvvet vb. fiziki yönden birtakım üstünlüklerinin veya eksikliklerinin bulunmasının sosyal hayatta bir değer ifade etmemesi açısından önemli olmadığına dikkat çekmiştir. Peygamberimiz’in (sas.) eliyle üç kez kalbinin üstüne vurarak, üstünlüğün kalpte ve takvada olduğuna işaret etmesi de her hususta Allah’u Teâlâ’nın azametine ve yaratışına saygı duyulması gerektiğini göstermektedir. Her iki hadiste de kişileri fizikî yönden değerlendirirken onları küçümseme davranışının kötülüğüne işaret edilmiş, bu hususta insanın Yüce Allah’a hesap vereceğinin bilinciyle hareket etmesinin sorumlulukları arasında yer aldığına vurgu yapılmıştır.⁴⁵¹

Peygamberimiz’in (sas.) anlayışında; gözleri görmeyen birine yol göstermek, güçsüzlere yardım etmek, kendini ifade etme sorunu yaşayan ve konuşma özrü bulunanların meramını muhataplarına ifade etmek gibi davranışlar sadaka nevînden ibadet olup Müslümanlara sosyal sorumluluk olarak yüklenmiştir. Peygamberimiz (sas.), “Gözleri görmeyen âmâ bir insanı yolundan saptırana Allah (cc.) lânet etmiştir.”⁴⁵² buyurarak, engelli insanlara eziyet etmenin, onları küçümseyerek hayatlarını zorlaştırma, onlara elem ve eza verme, yolunu değiştirerek zor duruma düşürme gibi davranışların Allah (cc.) tarafından ağır bir şekilde cezalandırılacağı uyarısında bulunmuştur.⁴⁵³

Her hareketini, her sözünü hikmet ile tezyin eden Allah’ın Rasûlü’nün (sas.), engelli kardeşleriyle ilişkilerindeki hikmetli münasebetleri de bizlere engellilerle olan iletişimiz ve irtibatımızda hikmetli davranma sorumluluğunu yüklemektedir. Bu

⁴⁴⁸ Müslim, “Birr”, 32.

⁴⁴⁹ Hucurat, 49/13.

⁴⁵⁰ Müslim, “Birr”, 34.

⁴⁵¹ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 10/542-543.

⁴⁵² Buhârî, *El-Edebü’l-Müfred/Müslüman Ferdin Edeb ve Ahlakı*, çev. Ramazan Sönmez, Konevi Yayınları, Konya 2009, 263.

⁴⁵³ Açikel, “Hadisler Bağlamında Engellilere Yönelik Manevi Bakım”, *EKEV Akademi Dergisi*, 476.

nedenle, görme engelli arkadaşlarından kendisine gelen Itban b. Malik'in talebine olumlu karşılık vermesi onlara ne kadar değer verdiğini örneklemektedir:

“Ey Allah'ın Rasûlü! Benim gözlerim iyi görmüyor. Evimle kabilem arasındaki nehir, yağmur yağdığında taşıyor ve geçmem zor oluyor. Evime gelir sen neresinde namaz kıalarsan orayı mescit edineceğim' der. Bunun üzerine Allah Rasûlü, onun evine gidip orada namaz kılacağına söz verir ve ertesi sabah güneş doğup yükseldikten sonra beraberinde Hz. Ebû Bekir ile Itban'ın evine gider. Eve girdiğinde 'Evinin neresinde namaz kılmanı istersin?' buyurur. O da Allah Rasûlü'nün (sav) namaz kılmasını istediği yeri gösterir. Rasûlullah namaza durur, arkasındakiler de ona uyarak namaz kılarlar.”⁴⁵⁴

Bu hadis, Allah Rasûlü'nün engelli bir arkadaşının isteğini önemsemesi ve görme sorunu nedeniyle mescide gelemediği için onun evini şerefliendirmesi engelli bireylere verilmesi gereken değer ve onların hayatını kolaylaştırmakla ilgili sorumluluk anlayışını ortaya koymaktadır.⁴⁵⁵

Engelli bir sahabi olan İmran b. Husayn'ın Rasûlullah'a (sas.), hasta ve gücü yetmemesi durumunda namazı nasıl kılacağını sorması üzerine durumuna göre ayakta, oturarak veya yan üstü yatarak namaz kılabilceği ruhsatını vermesini,⁴⁵⁶ engelli bireylerin hayatlarını kolaylaştırma yönüyle de değerlendirilebilir.⁴⁵⁷ Yöneticiler de dahil sosyal statüsü üst düzeyde olan bir kimsenin engelli bir bireyi ziyaret etmesi ona değer verdiğini göstermesi açısından önemli bir sosyal sorumluluk davranışdır ki bu sorumluluk bireysel olarak ya da grup ziyaretleri şeklinde yerine getirilebilir. Yine hadisten engellilik mazereti nedeniyle cemaate katılma yükümlülüğü kaldırılarak engellilere kolaylık sağlanmasının⁴⁵⁸ sosyal sorumluluklar arasında yer aldığı sonucunu çıkartabiliriz.

Bera b. Azib'ten (ra.) rivayet edildiğine göre Mus'ab b. Umeyr ile Abdullah İbni Ümm-i Mektum Medinelilere Kur'ân öğretmek için görevlendirilen⁴⁵⁹ ve Medine'ye gelen ilk iki sahabi idi.⁴⁶⁰ Rasûlullah (sas.) Abese Suresinin akabinde Rabbi tarafından

⁴⁵⁴ Buhârî, “Teheccüd”, 36; Müslim, “Mesacid ve Mevziu's-Salât”, 263.

⁴⁵⁵ Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 3/264.

⁴⁵⁶ Buhârî, “Taksiru's-Salât”, 17.

⁴⁵⁷ Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 3/190.

⁴⁵⁸ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 4/28-29.

⁴⁵⁹ Buhârî, “Kitabu't-Tefsir”, 87.

⁴⁶⁰ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 11/4990.

yapılan uyarıyı hayatı boyunca dikkate alarak Ümm-i Mektum başta olmak üzere toplumda engelli Müslümanlara üst düzey görevler vermiş, onların hayatın içerisinde değer görmelerinin ve rol edinmelerinin önünü daima açık tutmuştur. Peygamberimiz'in (sas.), görme engelli sahabe Ümmi Mektum'u, Mus'ab b. Umeyr ile Medineli Müslümanlara Kur'ân öğretmekle görevlendirmesi, yine Bilal-i Habeşi ile Mescid'i Nebi'nin müezziniğine tayin etmesi,⁴⁶¹ engelli bireylere toplumda rol verilmesinin sosyal sorumluluk olduğunu ortaya koyar. Yine Peygamber Efendimiz savaşlar vb. nedenlerle Medine'den ayrıldığında, yerine yönetim görevini birçok kez vekâleten Abdullah İbni Ümmi Mektum'a bırakmış, o da Rasûlullah'ın yerine Müslümanlara imamlık yaparak namaz kıldırıştır.⁴⁶²

Raşit Halifeler de Peygamberimizin vefatından sonra engelli bu sahabeye önemli yetkiler ve sorumluluklar vermişlerdir. Hatta Kadisiye Muharebesinde kendisine verilen görev gereği Ümmi Mektum, ordunun sancaktarlığını yapmıştır.⁴⁶³ Peygamberimizin ortopedik engelli olan Muaz b. Cebel'i (ra.) Yemen'e vali olarak ataması,⁴⁶⁴ engellilere üst düzey görevler vermekle ilgili sosyal sorumluluk bulunduğunu ortaya koyar.

Kusurları veya özürleri nedeniyle Rasûlullah hiçbir sahabeği toplumsal rollerinden geri bırakmamış, engelli bir birey ile engelli bulunmayan arasında fark gözetmemiştir.⁴⁶⁵ Görme engelli bir bireye Müslümanların en büyük ibadetleri olan namaza davet için ezan okumak, ordunun sancaktarlığını yapmak gibi üst düzey görevler verilmesi, toplumda önemli yer edinmeleri ve statü kazanmalarının önünün açılması açısından engelli bireylere verilen önemi ve değeri ortaya koyar.

Konunun girişinde de ifade ettiğimiz üzere Peygamberimiz engellilerle nitelikli iletişim kurmuş, onlarla münasebetlerini fiziki görüntülerine göre değil onların karakterine ve liyakatlerine göre belirlemiş,⁴⁶⁶ toplumsal rollerini ve görevlerini de bu esas üzere vermiştir. Peygamberimiz (sas.) hiçbir engelliği âmâ, sağır, kekeme, ahraz vb. vasıflarla nitelememiştir.

⁴⁶¹ Buhârî, "Ezan", 11; Müslim, "Salat", 8.

⁴⁶² Ebu Davut, "Salat", 65.

⁴⁶³ Zebidî, *Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi*, 2/579.

⁴⁶⁴ Buhârî, "Cihad", 164; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/78.

⁴⁶⁵ Özay, *İslam Hukuku Açısından Bedensel Engellilik*, 111.

⁴⁶⁶ Hucurat, 49/13; Müslim, "Birr", 34.

Engelli bireylerle ilgili en temel sosyal sorumluluklardan biri de onları dışlamadan, onlara kol kanat gererek ve yardımcı olarak sadece bedensel eksikliklerini telafi etmeye yönelik değil, psikolojik destek hizmetleri kapsamında ruhsal yönden de destek olmaktır. Ümitsizliğe kapılmalarına fırsat verilmemesi, kendilerini değersiz hissetmelerine müsaade edilmemesi gerekir. Morallerini yüksek tutarak yaşam sevinçlerini kaybetmemeleri konusunda onlarla yekvücut olmak, nitelikli iletişim kurmak her Müslümanın sorumlulukları arasında yer alır.⁴⁶⁷

Engellilik açısından toplumda bireylere sorumluluklar düştüğü gibi, engellilere de bazı sorumluluklar düşmektedir. Bu açıdan bir hadiste Rasûlullah, yüce Allah'ın (cc.), “Kulumu, iki gözünü kör etmekle imtihan ettiğim zaman sabrederse, gözlerine karşılık olarak cenneti veririm.”⁴⁶⁸ buyurduğunu bildirmiştir. Ümitsizliğe kapılma, yaşam enerjisini kaybetme, isyan duygularına kendini kaptırma, kıskançlık, haset vb. kötü düşüncelerden kendilerini uzak tutup Allah'a güvenip dayanarak⁴⁶⁹ başlarına gelen bu imtihana karşı sabretmek⁴⁷⁰ de engellilerin sorumluluklarıdır.

Aynı zamanda engelli sahabeden Ümmi Mektum'un Peygamberimizden vahiy öğrenmeye çalışması, İtban b. Malik'in evini mescid edinmek için Peygamberimizden ricada bulunması engellilerin sosyal sorumlulukları olduğunu göstermektedir. Yine Amr b. Cemuh'un savaşa katılmak için izin istemesi, Muaz b. Cebel'in Yemen'e vali olarak atanma görevini kabul etmesi de göstermektedir ki engelli bireylerin toplumsal rollerden kaçınmamaları, diğer bireyler gibi hayatın akışı içerisinde yapmaları gereken görevleri yerine getirmek, hayata tutunmak, kendileriyle ilgilenen kişilerin hayatlarını da zorlaştırmamak gibi sorumlulukları bulunmaktadır.

Sonuçta Peygamberimiz'in (sas.) anlayışında, görme problemi bulunanlara yol gösterme, dilsiz olanların ve sağırların meramını anlatma, aciz olanları ihtiyacı olan yere ulaştırma, sıkıntılı olanların sıkıntısını gidermek için gerekeni yapma, güçsüzlere kol kanat gererek destek olma gibi yapılan “her türlü iyilik sadakadır.”⁴⁷¹ Kardeşlik hukuku kapsamında hiçbir fark gözetmeksizin yapılabilecek ne kadar güzellik ve iyilik varsa engelliler hususunda da yerine getirmemiz sosyal sorumluluklarımızdandır.

⁴⁶⁷ Açikel, “Hadisler Bağlamında Engellilere Yönelik Manevi Bakım”, 475.

⁴⁶⁸ Buhârî, “Merda”, 7.

⁴⁶⁹ Yunus 10/107; Bakara 2/155; Ali İmran 3/122, 160; Tevbe 9/51, vd.

⁴⁷⁰ Adevî, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 11/384.

⁴⁷¹ Buhârî, “Edeb”, 33; Müslim, “Zekât”, 52.

2.1.4. Hastalar

Sağlık kadar hastalık da bireysel ve sosyal hayatın doğal bir gerçekliğidir ve Allah’a kulluk için yaratılan insanlar için bir imtihan alanıdır. Dünyada kısa bir ömür süren insanların birbirlerine verdiği değerlerden biri de sadece iyi ve geniş, kolay ve güzel zamanlarında değil, kötü ve dar, zor ve çetrefilli zamanlarda da onun yanında olduğunu hissettirmesidir. Aşağıda ele aldığımız hadisler bu konuda müminlerin sosyal sorumluluklarını hatırlatması açısından önem arz etmektedir.

Müslümanların birbirlerini önemsemeleri, insanlara değer vermeleri toplumsal sorumlulukları arasındadır. İnsanların birbirlerine verdiği değer, bakışlarından, konuşmalarından ve davranışlarından ortaya çıkartılan sonuçlardan anlaşılabilir. Rasullullah’ın bakış açısında Müslümanlar yekvücutturlar. O yüzden aralarında birinin eksikliği hemen fark edilmelidir. Ve o kişi hastalandığında hangi durum ve şart altında olunursa olunsun imkân bulunabildiği takdirde o kişinin ziyaretine gidilerek ona değerli olduğunun hissettirilmesinin ve kişinin kardeşinin problemine karşı duyarsız kalınmaması sosyal sorumluluktur. Bu hususta Rasûlullah (sas.), “*Bir Müslüman için din kardeşine vâcib olan beş haslet vardır. Selâmı almak, aksırana teşmît,⁴⁷² davete icabet, hastayı dolaşmak ve cenazelerin arkasından gitmek...*”⁴⁷³ buyurmuştur.

Birey ve toplum sağlığı, medeni ilişkilerin olgunlaşması bakımından gerekli olan sosyal sorumluluklarımızdan olup, hastalara karşı görevlerimiz temel sorumluluklardan sayılmıştır. Bu kapsamda hapsirana rahmet ve sağlık dileğinde bulunmak, hastalığında ziyaret etmek acısını paylaştığını göstermek de insana verilen en yüksek değer medeniyet göstergelerinden biridir.⁴⁷⁴ Bu açıdan hastalık zamanlarında insanların birbirlerinin sıkıntılarıyla alakadar olmaları, hastanın psikolojisini olumlu etkileyerek onlara destek olmaları, hadiste söz edilen görevlerle Müslümanın Müslümana değer verdiğini göstermesi sorumluluğunun gereğidir.

Peygamberimiz (sas), kişilerin tanıdıklarından hasta olanlarla ilgili sorumluluklarını her zaman önemsemiştir. Rivayet edildiğine göre Sâd İbn-i Übâde’nin hastalığı üzerine Ensârdan bir sahâbi gelince selamlaşmanın ardından hemen hastalanan

⁴⁷² Bkz. Paçacı, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 656: “Teşmit, aksıran kimseye ‘yerhamukellâh (Allah rahmet etsin)’ demektir. ...Aksıran kişinin ‘elhamdülillâh’ demesi üzerine teşmitte bulunur. Zira Rasûlullah, hamdetmeyene teşmitte bulunmamıştır. (Buhârî, ‘Edeb’, 127; Müslim, ‘Zühâd’, 53.)”

⁴⁷³ Buhârî, “Cenaiz”, 2; Müslim, “Selâm”, 4.

⁴⁷⁴ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1176.

Sâd İbn-i Übâde hakkında bilgi alarak onu ziyaret etmek isteyenleri sormuş ve arkadaşlarıyla Sad'ı ziyaret ederek ona moral desteğinde bulunmuştur.⁴⁷⁵ Bu rivayetten insanın bizzat kendisinin hastaları ziyaret etme sorumluluğu olduğu gibi o hastayı diğer eş dost ve arkadaşlarının ziyaret etmelerini sağlaması da sosyal sorumluluğudur.

Peygamberimiz'in (sas.) *"Hasta ziyâretinde bulunan kimse, dönünceye kadar cennet yolundadır."*⁴⁷⁶ buyurması hasta ziyareti ile ilgili sosyal sorumluluğumuzun ne kadar önemli bir görev olduğunu ortaya koyar. Peygamberimizin hasta ziyaretini cennet yolunda olmakla eş tutması, Allah'ın bu konuda Müslümana vereceği ödülün derecesini ortaya koyar. Hasta ziyaretinin önemini ortaya koyması açısından "cennet yolunda olma" vurgusu önem arz etmektedir.⁴⁷⁷

Hastalarla ilgili sosyal sorumluluklarımızla ilgili olarak ziyaretine gittiğimizde onunla güzel şeyler konuşmak ve ona dua etmek gerektiğini de Peygamberimiz (sas.), *"Hastanın veya ölen kimsenin yanında bulunursanız hayır söyleyin. Zira melekler sizin söylediklerinize: 'Âmîn' derler."*⁴⁷⁸ buyurmuştur. Hadiste faydalı söz konuşmanın yanı sıra güzel konuşmak da tavsiye edilmektedir.⁴⁷⁹ Bu açıdan hastanın yanında moral bozucu şekilde konuşmamak, onun için hayır dualarda bulunma, moral vererek gönlünü rahatlama gerekliliği vurgulanmıştır.⁴⁸⁰

Yukarıdaki hadiste insanların duygularıyla ilgili sözlerimize dikkat etmemiz gerektiğinin de sorumluluklarımız arasında bulunduğu ifade edilmiştir. Bu kapsamda günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı eğitim ve sosyal hizmetler kapsamında hasta hakları ve hasta ziyaretine ayrıca önem vermekte vaazlar, hutbeler, gençlere yönelik kitaplarında bu konudaki sorumluluklara yer vermektedir.

İmam Buhârî, Sahihî'nde *"Kadınların Erkeklere Hasta Ziyaretinde Bulunmaları"* babını açmıştır. Burada Ümmü'd-Derda'nın Ensâr'dan bir adama hasta ziyareti yaptığı nakledilmiştir. Hz. Aişe'nin babası Hz. Ebubekir (ra.)'ın ve Bilal'in sıtma hastalığına tutulmaları üzerine Hz. Aişe babasını ve Bilal'i ziyaret etmiş, durumu

⁴⁷⁵ Müslim, "Cenaiz", 13.

⁴⁷⁶ Müslim, "Birr", 39.

⁴⁷⁷ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 10/550.

⁴⁷⁸ Müslim, "Cenaiz", 6.

⁴⁷⁹ İbrahim 14/24-26; Bakara 2/83.

⁴⁸⁰ Mehmet Görmez, "Kur'ân-ı Kerim'in Işığında Söz ve Davranış Estetiği, *"KUR'ÂN-I KERİM'İN IŞIĞINDA SÖZ VE DAVRANIŞ ESTETİĞİ - Prof.Dr.Mehmet GÖRMEZ (mehmetgormez.com), (Erişim Tarihi: 05/08/2022/19:15).*

Peygamberimiz’e haber verdiğinde Peygamberimiz de ona dua etmiştir.⁴⁸¹ Hadislerde kadınlara karşı sosyal sorumluluklarla ilgili Peygamberimiz’in (sas.) anlayışı ortaya konulmuştur. “Hz. Peygamberin kadınları muhatap aldığı, kadınlarla ilgilendiği birçok hadise ve durumlarda mutlaka Hz. Peygamberin kadınlara yönelik sergilediği bir takım tutum, davranış, anlayış ve yaklaşımlar bulunmaktadır.”⁴⁸² Tük bireylerin ayrım gözetmeksizin akraba, eş dost ve tanıdıkları kişilere hasta ziyaretinde bulunmaları sosyal görevleri arasındadır. Ayrıca Peygamberimiz (sas.), kızı Zeyneb’den olma torunu hastalandığında ziyarete gitmiş, onu kucağına almış ve onun için gözyaşı dökmüştür.⁴⁸³

Toplumsal sorumluklarımız arasında toplumun sağlığını korumak da en öncelikli sosyal sorumluluklarımızdandır. Toplum sağlığını tehdit eden unsurlar arasında bulaşıcı hastalıklar sağlığı tehdit eden önemli bir sosyal problemdir. Peygamberimiz (sas.), o devrin salgın hastalığı olan taunla⁴⁸⁴ ilgili diğer musibetler için kullandığı “ricz” terimini kullanmış⁴⁸⁵ ve taunun çok kötü bir hastalık olduğunu vurgulayarak, bulaşıcı hastalıklar karşısında Müslümanların sosyal sorumluluğu ile ilgili; “*Bir yerde onun (taun’un) zuhur ettiğini işittiniz mi oraya gitmeyin! Bir yerde zuhur ederse siz de orada bulunursanız, ondan kaçmak için oradan çıkmayın!*”⁴⁸⁶ buyurmuştur. Günümüzde Covid-19 pandemi sürecinde salgın hastalıkla ilgili mücadele ve korunma yöntemleriyle insanlardaki sosyal sorumluluk bilincinin önemi daha belirgin olarak fark edilmiştir.

Bu hadis, mihenk taşı sayılabilecek düsturlarla Peygamberimiz’in (sas.) Müslümanları her türlü salgın vb. hastalık durumlarına hazırladığını göstermektedir. Rasûlullah (sas.) salgın nedeniyle uygulanan salgın tedbirlerine uymak gibi koruyucu hekimlik çerçevesinde sosyal sorumluluğumuzun bulunduğunu bildirmiştir. Bulaşıcı hastalığı bulunan kimselerin tedbirler alarak insanlara hastalığı bulaştırmamaları gerektiği ve bu konuda alınan tedbirler ve kişisel haklarının kısıtlanması karşısında sabırlı davranması gibi sosyal sorumlulukları vardır. Hastalara karşı sosyal sorumluluklarımız olduğu gibi hastalık durumlarında da sağlık tedbirlerine uymak, kamu güvenliğinin ve sağlığının korunması için alınan tedbirlere uymak ve titizlik

⁴⁸¹ Buhârî “Marda ve Tıb”, 8.

⁴⁸² Muammer Bayraktutar, “Hz. Peygamberin Ahlakında Kadınlara Muamele ve Kadın Tasavvuru”, *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar*, ed. Emine Ögük, İlahiyât Yayınları, 2018, 88.

⁴⁸³ Buhârî, “Cenaiz”, 33, “Eymen”9.

⁴⁸⁴ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 12/5757.

⁴⁸⁵ Nühket Varlık, “Taun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/175.

⁴⁸⁶ Buhârî, “Tıb”, 30.

göstermek, sabırlı olmak, hastalığı yaymamak, toplum güvenliğini tehlikeye atmamak, salgın hastalık bölgelerinden uzak durmak gibi koruyucu sağlık tedbirlerine uymak konusunda sosyal sorumluluklarımız vardır.⁴⁸⁷

Yine Kur'an'ı Kerim'de yer alan *“kim bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın haksız yere bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur. Her kim de bir canı kurtarırsa bütün insanlığı kurtarmış gibi olur.”*⁴⁸⁸ ayetindeki ilkeden hareketle günümüzde büyük önem verilen ve farkındalık oluşturulmaya çalışılan organ ve kan bağışında bulunulması suretiyle insanların yaşam kalitelerinin artırılarak yaşam sürelerinin uzatılması da hastalarla ilgili sosyal sorumluluklarımız arasında yer almaktadır.

2.1.5. Mazlumlar

Toplumun unsurlarını oluşturan kişi veya grupların durumları çoğunlukla güç dengesiyle değişmektedir. Adalet, insana saygı, dürüstlük gibi sosyal sorumlulukların gözetilmediği toplumlarda haksızlıklar oluşmakta özellikle maddi ve fiziki açıdan güçsüzler, dostu ve yardım edecek kimsesi bulunmayanlar eziyetlere maruz kalabilmekte ve mazlum durumuna düşebilmektedir.⁴⁸⁹ Bu açıdan sosyal sorumluluklarımızla ilgili gözetmemiz gereken en önemli toplumsal kesimden birisi de haksızlığa uğrayan mazlumlardır.

Zulüm ait olmayan bir şeyi ait olmadığı yere koymak manalarında kişilerin eşyaya ait olmadığı vasfı yüklemesi,⁴⁹⁰ Allah'a ortak koşması,⁴⁹¹ “karanlık”⁴⁹² gibi anlamlara gelmektedir. Allah (c.c), Kur'an-ı Kerim'de *“...Zalimler için dost ve yardımcı yoktur.”*⁴⁹³ buyurmuştur. Hz. Ali (ra.), zalimin zulmettiği için, mazlumun da zulme rıza gösterdiği için zalim olması hasebiyle zulmün “Zalim ve Mazlum” olmak üzere iki ögesi bulunduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁴

⁴⁸⁷ Arif Gezer, “Hz.Peygamberin Hastalıklara Karşı Tutumu”, *Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020; Salgın Hastalıklar Özel Sayısı, 626-628.

⁴⁸⁸ Maide 5/32.

⁴⁸⁹ Habergetiren, “İslam Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru”, 3/1/8, 153.

⁴⁹⁰ İbn Manzur, *Lisânu'l Arab*, 15/266.

⁴⁹¹ Lokman 31/13.

⁴⁹² Bakara 2/256.

⁴⁹³ Hac 22/71.

⁴⁹⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Zulüm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/510.

Mazlum kavramı zulüm teriminden türemiş, Kur'ân'da, “*haksız yere insanların öldürülmesi*”⁴⁹⁵ anlamında kullanılmıştır. Haksızlığa uğrayan, haksız yere cezalandırılan manalarına da gelir.⁴⁹⁶

Peygamberimiz'in (sas.), aşağıdaki ele alacağımız hadislerde görüleceği üzere haksızlık yapmayı ve haksızlığa müsaade edilmesini kesinlikle yasakladığı rivayet edilmiştir. Zulmü birçok yönüyle ele alan ve mazlumu savunmayı, onun hakkını korumayı, ona yardım etmeyi emreden, mazlumların ahını almaktan kaçınmamız gerektiğini bildiren çok fazla sayıda hadis bulunmaktadır.⁴⁹⁷

Peygamberimiz'in (sas.) hayatını incelediğimizde onun evden çıkarken, zulmetmekten ve zulme uğramaktan Allah'a sığındığı⁴⁹⁸ rivayet edilmiştir. Yine Peygamberimiz hadisinde; Allah'ı Teala'nın “*Ey kullarım! Ben zulmü kendime haram kıldım ve onu sizin aranızda da yasakladım, sakın birbirinize zulmetmeyin.*”⁴⁹⁹ buyurduğunu bildirmiştir. Yine Rasûlullah (sas.) zulümden kaçınmamızın en büyük sorumluluklarımız arasında bulunduğunu bildirmiştir. “*Zulümden sakının! Çünkü zulüm kıyamet gününde karanlıklar olacaktır. Cimrilikten de sakının! Çünkü cimrilik sizden öncekileri helak etmiş, onları birbirlerini öldürmeye, haramlarını helâl saymaya sevk etmiştir.*”⁵⁰⁰ buyurmuştur.

Adaletin zıddı olan zulüm nedeniyle ortaya çıkacak durum ise zulmettir. Kavramlar başlığında ele aldığımız gibi isar, infak, zekat vb. paylaşımların yapılmayarak cimrilik edilmesi de zulmün bir çeşididir. Hadiste Rasûlullah (sas.), cimrilikten de sakındırarak fakir, muhtaç, yetim, mazlum vb. insanların mallarında olan haklarının verilmeyerek ortaya çıkacak zulmü engellenmeyi hedeflemekte ve haklarını vermeyi emretmektedir. Zulüm genellikle güçsüz, çaresiz, yardım edeni ve dostu bulunmayanlara yapılmaktadır. Bu açıdan bir fazilet olarak adaletli olmamız, zekât, infak, sadaka gibi tüm mekanizmaları çalıştırarak cömert olmamız mazlumlara karşı sosyal sorumluluklarımız arasındadır.⁵⁰¹

⁴⁹⁵ İsra, 17/33.

⁴⁹⁶ İsmail Karagöz, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2007, 412.

⁴⁹⁷ Bkz. Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b.Şeref b.Mürî en-Nevevî, *Riyâzû's Salihîn ve Tercemesi*, çev. Kıvamüddin Burslan, Hasan Hüsnü Erdem, DİB Yayınları, Ankara 1976, 1/252-280.

⁴⁹⁸ Tirmizi, “Deavat”, 34.

⁴⁹⁹ Müslim, “Birr”, 55.

⁵⁰⁰ Müslim, “Birr”, 56.

⁵⁰¹ Nevevî, *Riyâzu 's-Sâlihîn*, 2/133-134.

Kur’ân-ı Kerim’de, yeryüzünde haksızlığın kaldırılması için Müslümana emrettiği şey; iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmektir.⁵⁰² Rasûlullah (sas.)’ın “Sizden herhangi biriniz bir kötülük görürse onu hemen eliyle değiştirsin; Eğer buna gücü yetmiyorsa diliyle değiştirsin; ona da gücü yetmiyorsa kalbiyle değiştirsin. İmanın en zayıfı da budur.”⁵⁰³ buyurması haksızlık karşısında mazlumlara yardım etmemizin sosyal bir sorumluluk olduğunu göstermektedir. Bu hadis Müslümanların zulmü nasıl ortadan kaldıracaklarını kötülükleri iyiliğe nasıl evireceklerinin yol haritasını çizmektedir. Müslümanın yapması gereken sosyal sorumlulukları gücü nispetinde sıralamaya koyması da Müslümanların imkânları nispetinde tüm araçları kullanarak sosyal sorumluluklarını yerine getirmelerinin zorunluluğunu ortaya koyar.⁵⁰⁴

Müslümanların birbirine karşı sorumluluklarıyla ilgili Sahabe’nin rivayet ettiği, “Rasûlullah (sas.) bize yedi şeyi yapmamızı emretti: ...zulme uğramışsa yardım etmeyi.”⁵⁰⁵ hadisi bu konudaki sosyal sorumluluğumuzun zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Bu hadiste Rasûlullah (sas.), medeniyette zirve olmayla ilgili en üstün toplumsal düsturları ortaya koymuştur. Aynı hadiste davete icabet etmeyle birlikte yardım istenmesi durumunda yardım isteğine karşı kayıtsız kalamayarak ihtiyacı bulunan alanda yardım etme⁵⁰⁶ gibi sosyal sorumluluğumuzun olduğu bildirilmiştir. Mazlumlara karşıdaki sosyal sorumluluklarımızın kapsamını en geniş şekilde ortaya koyan Rasûlullah (sas.); “(Ey mümin, sen mümin) kardeşine zâlim iken de, mazlum iken de yardım et.”⁵⁰⁷ buyurmuştur. Bunun üzerine bir sahabe Peygamberimiz’e mazlumsa yardımı anlayabildiğini, ama zalimse nasıl yardım etmesi gerektiğini anlayamadığını sorunca Rasûlullah (sas.); “Onu zulümden alıkoyar, zulmüne engel olursun. Şüphesiz bu ona yardım etmektir.”⁵⁰⁸ cevabını vermiştir. İslam kardeşliğinin gereği olarak hür, köle, tanıdık, tanımadık, zengin, fakir ayrımı gözetmeksizin hepsi için yardım etme sorumluluğumuz vardır.⁵⁰⁹

İhtiyaç sahibi Müslümanların mazlum iken de, zalimken de yardımlaşma ve dayanışmayı hak ettikleri hadislerde bildirilmiştir. Hatta İbn-i Battal, her mazluma

⁵⁰² Ali İmran 3/104, 110; Hac 22/41; Tevbe 9/67, 71; Araf 7/199.

⁵⁰³ Müslim, “İman”, 78.

⁵⁰⁴ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 2/72-73.

⁵⁰⁵ Buhârî, “Cenaiz”, 3.

⁵⁰⁶ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1176.

⁵⁰⁷ Buhârî, “Mezâlim ve’l-Gasb”, 4.

⁵⁰⁸ Buhârî, “Mezalim ve’l-Gasb”, 4.

⁵⁰⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2263.

yardım etmenin Müslümanlar üzerine farzı kifaye olduğu, yöneticilere ise farz-ı ayn olduğu görüşündedir.⁵¹⁰ Müslümana yardım etmek, dünya ve ahirette başına gelecek kötü akıbetten onu kurtarmak için yardım ve dayanışma haliyle zalimleri bu yoldan döndürmek, zulüm ve haksızlıktan çekip çıkarmak, şeklinde olur.⁵¹¹

Mazlumun yardımına cevap vermeyerek onun ahını almamak gerekir. Peygamberimiz Yemen’e vali olarak gönderdiği Muaz b. Cebel (ra.)’ya mazlumların ahını almak konusunda özellikle talimat vermiştir. Rasûlullah (sas.): “*Ey Muaz (asi olsa bile) mazlumun duasından sakın. Çünkü mazlumun duası ile Allah arasında (duayı kabul etmeyi engelleyen) hiçbir engel yoktur.*”⁵¹² buyurmuştur. Bu hadisin mesajı, bizim kültürümüzde “*alma mazlumun ahını çıkar aheste aheste*” atasözüyle de ortaya koyulmuştur. Peygamberimiz’in (sas.) mazlumun duasının kabul edileceğini beyan etmesi, mazlumların isteklerinin Allah katında özel bir önemi olduğunu gösterir.⁵¹³

Mazlumların duasına yönelik Peygamberimiz’in (sas.) tavsiyesi hem zalimin zulmünü engellemeye, hem de sabırlı olmaya teşvik etmektedir. Hadiste mazlum kişinin dini, ırkı vb. hiçbir ayırım gözetilmemesi de tüm mazumlara karşı duyarlı olmak⁵¹⁴ gibi sosyal sorumluluğumuz bulunduğunu ortaya koyar. Kişisel olarak bizim de mazlumların hayır dualarını almak noktasında kardeşlik hukukunun da gereği olarak elimizden gelen gayreti göstermemiz gerekir. Allah Rasulü Müslümanların kardeşlik hukuku konusunda;

“Müslüman Müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez; onu tehlikeye atmaz. Bir kimse din kardeşinin hacetinde bulunursa, Allah da onun hacetinde bulunur. Her kim bir Müslümanın bir sıkıntısını giderirse, onun sebebiyle Allah kendisinden kıyamet sıkıntılarından birini giderir. Ve her kim bir Müslümanın suçunu örtbas ederse kıyamet gününde Allah onu örtbas eder.”⁵¹⁵ buyurmuştur.

Bu açıdan Müslüman bir kimsenin kardeşine haksızlık yapmasının söz konusu olamayacağı gibi zulme uğramış kardeşine yardıma koşmaması da haksızlıktır. Hadiste

⁵¹⁰ Nevevî, *Riyâzu’s-Salihîn* 2/196.

⁵¹¹ Nevevî, *Riyâzu’s-Salihîn*, 2/206-207.

⁵¹² Müslim, “İman”, 31; Buhârî, “Mezalim”, 9, “Zekât”, 1, 41.

⁵¹³ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2267.

⁵¹⁴ Nevevî, *Riyâzu’s-Salihîn*, 2/144, 4/195.

⁵¹⁵ Buhârî, “Mezalim”, 3; Müslim, “Birr”, 58.

kardeşine yardıma koşma bir tavsiye ya da temenni olmayıp, bizzat mükellef kişilere yapılan zorunluluk anlamında⁵¹⁶ sosyal sorumluluk emridir.

Yine haksızlık karşısında hataları affetmeyi sosyal bir sorumluluk olarak buyuran Peygamberimiz, Müslümanın sıkıntısını giderme bağlamında haksızlığa uğrayarak mazlum durumuna düşen kardeşimizin darlığını giderme konusunda bize sosyal sorumluluk yüklemektedir.

Haksızlık karşısında bazen insanlar haddi aşarak Allah'ın ve Rasulü'nün tasvip etmediği davranışlar içerisine girebilirler. Bunlardan biri de Müslüman kardeşinin kendisine yaptığı haksızlık karşısında sınırları aşarak haksız yere Müslüman kardeşine sövüp saymak tavrı olarak ortaya çıkabilir ki bu günah olan bir davranıştır. Rasûlullah (sas.); Mazlum durumuna düşülmesi durumunda sövme sorumluluğun ilk başlatana ait olduğunu *“Sövüşen iki kişinin söyledikleri(nîn vebalı), mazlum olan saldırıda bulunmadıkça başlayana aittir.”*⁵¹⁷ hadisinde buyurmuştur. Burada mazlum durumuna düşülmesi durumunda bile haksız bir şekilde, hududları çiğneyerek Müslümanın dinine, imanına, ailesine laf etmenin büyük bir yükümlülük getirdiğini, ⁵¹⁸ yine kardeşlik hukukuna riayet etme sorumluluğumuzun bir gereği olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Kısaca kardeşi haddi aşmış olsa bile Müslümanın kardeşini mazlum durumuna düşürmemesi de ayrı bir sosyal sorumluluktur.

Rasûlullah (sas.), Müslümanların birbirlerinin hakkına riayet etmeyerek, kardeşinin mazlum durumuna düşürmenin büyük bir vebal getirdiğini bildirmiştir: *“Her kim yemini ile bir Müslümanın hakkını elinden alırsa o kimseye Allah cehennemi vacip kılmış cenneti de haram etmiş demektir.”*⁵¹⁹ buyurmuştur. O esnada Peygamberimiz'in (sas.) yanında bulunan bir kişinin *“az bir şey olsa da mı?”* sorusuna da; *“Misvak ağacından bir çubuk dahi olsa da.”*⁵²⁰ cevabını vermiştir. Hadisin diğer varyantlarında *“haksızlıkla başkasının arzından bir karış yeri gasp ederse kıyamet gününde yerin yedi kat yerden mütecavizin zalimin boynuna o yer halka gibi geçirilir.”*⁵²¹ buyurduğu rivayet edilmiştir.

⁵¹⁶ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 4/195-196.

⁵¹⁷ Müslim, “Birr”, 68.

⁵¹⁸ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 6/543.

⁵¹⁹ Müslim, “İman”, 218.

⁵²⁰ Müslim, “İman”, 218.

⁵²¹ Buhârî, “Mezalim ve Gasb”, 13.

Rasûlulullah hadiste yemini kullanarak haksız kazanç sağlayan kişilerin akıbeti ile ilgili uyarılardan bahsetmiştir. Az bir haksızlık hadiste anlatılan derecede çok büyük bir vebal gerektirirse haksızlığın büyüklüğünün mahiyetine göre cezanın ne olacağını⁵²² hayal etmek hiç de zor değildir. Hadis, asıl hedefi Allah'ın rızasını kazanarak cennete gitmek isteyen bir Müslümanın kendisine verilen imkânları haksız yere kullanması durumunda karşılaştığı sonucu ortaya koymaktadır.

Peygamberimiz arkadaşlarına mazlumlar başta olmak üzere haksızlık durumlarındaki sosyal sorumluluklarını hatırlatmak amacıyla müflisin kim olduğunu sormuş arkadaşlarının mali durumu çok kötü olan şekilde müflisi tanımlamaları üzerine;

“Hakikaten benim ümmetinden müflis, kıyamet gününde namaz, oruç ve zekâtla gelecek olan kimsedir. Ama şuna sövmüş, buna zina isnadında bulunmuş; şunun malını yemiş; bunun kanını dökmüş, diğerini de dövmüş olarak gelecek. Ve buna hasenatından (iyi amellerinden), şuna hasenatından verilecektir. Şayet dâvası görülmeden hasenatı biterse, onların günahlarından alınarak bunun üzerine yüklenecek, sonra cehenneme atılacaktır.”⁵²³ buyurmuştur.

Peygamberimiz'in (sas.) mali durum ve maddiyatın bu dünyada telafisinin mümkün olabileceğinden gerçek müflis'in farz ibadetlerini yerine getirdiği halde başkalarının haklarını gasp eden, onlara iftira, hakaret, kaba kuvvet kullanarak zulmeden ve insanları mazlum durumuna düşürerek hesap gününe gelen kimse olduğunu bildirmiştir.⁵²⁴ Bu hadiste ayrıca farz ibadetlerin cennete girmek için tek başlarına yeterli olmadıkları, insan haklarına, özellikle mazlumların haklarına riayet edilmesinin sosyal sorumluluklarımız arasında olduğu gerçeği dile getirilmektedir.

Ayet ve hadislerde mazluma yardımla ilgili en çok vurgulanan husus önce bizim haksızlıktan/zulümden uzak durmamız, sonra zulme sessiz kalmayarak mazluma tüm imkânlarımızla gücümüz nispetinde yardım etme sorumluluğumuzun olduğudur. Müslümanın Müslümanı terk etmesi, kardeşlerine yardımcı olmaması haram kılındığından haksızlığa uğrayana yardımcı olmaması ve zalimin zulmüne engel olmayı terk etmesi düşünülemez. Bu açıdan mazlumlara, güçsüz veya imkânı yetersiz insanlara

⁵²² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2271.

⁵²³ Müslim, “Birr”, 59.

⁵²⁴ Nevevî, *Riyâzu 's-Sâlihîn*, 2/168.

karşı sosyal sorumluluklarımızdan biri de elimizdeki imkânları adil bir şekilde kullanarak onlara bu durumlarından kurtulma imkânı sağlamamız gerektiğidir.

İslam, mazlumlara karşı bireysel ve toplumsal sorumluluğu en güzel şekilde ortaya koyarak insanların kendilerini güvende hissetmelerinin yolunun mazlumların koruyup gözetilmesi olduğunu ortaya koymaktadır.

2.1.6. Akrabalar

İnsan ilk önce gözünü ailesinde açar, sonra akrabalarıyla birlikte yaşamını sürdürür. Yaşamın her geçen gün değişime uğradığı, gelişmelerin hızlı yaşandığı günümüzde insanların daha da yalnızlaştığını gözlemlemekteyiz. İslam inancında aile bağları, “sıla-i rahim” kavramıyla ifade edilmektedir. Günümüzde akrabalık bağlarının giderek zayıflaması nedeniyle gerek bireylerin gerekse ailelerin sıkıntılarını paylaşamadıkları için çeşitli sorunlarla karşı karşıya kaldıkları tartışılmaz bir toplumsal gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ayet ve hadisler hayatın hakikatleri arasında yer alan akrabalık bağlarının canlı tutulmasına özen gösterilmesini istemiş, ayetlerde bu konunun önemi ortaya konulmuştur. “*Akrabalık ilişkilerine özen göstermesiyle bilinen*⁵²⁵ Hz. Peygamberimiz de sila-i rahim’in gereği üzerinde önemle durmuş bu ilişkileri canlı tutmanın aile içinde sevginin artıp malın çoğalmasına ve ömrün bereketlenmesine⁵²⁶ vesile olduğunu ifade etmiştir.”⁵²⁷ Bu açıdan akrabalarla ilgili insanlara bireysel ve sosyal sorumluluklar yüklemiştir.

Akrabalık ilişkilerinde bireysel sorumlulukların toplumsal boyutu da bulunmaktadır. Ayrıca hadislerde de toplumun tüm kesimlerine karşı bireysel ve sosyal sorumluluklara yer verildiğinden biz bu başlık altında önce akrabalık kavramını ve akrabalık tanımını özetle değindikten sonra da hadisleri sosyal sorumluluk açısından ele almaya çalışacağız.

Kur’ân-ı Kerim’deki ayetleri incelediğimizde akrabalık ile ilgili “Ulü’l Erham/Ze’l Erham”⁵²⁸, “Ulü’l Kurba/Ze’l Kurba”⁵²⁹, “Akrabûn”⁵³⁰ terimleri soy bağı

⁵²⁵ Buhârî, “Bedü’l Vahiy”, 1.

⁵²⁶ Tirmizî, “Sıfatu’l-Kıyâme”, 57.

⁵²⁷ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/104.

⁵²⁸ Muhammed, 47/22; Mümtetine, 60/3; Enfal, 8/75; Ahzab 33/6.

anlamında dakullanılır.⁵³¹ Ayette, “Sıla-i Rahim”, akrabalarla bağları güçlü tutmak anlamında da kullanılır.⁵³² İslam, akrabalık ilişkilerinde kan bağıını temel almakla beraber, hem kadın hem de erkek için evlilik bağıyla oluşan akrabalıkları ve emzirmeye dayalı sütkardeşlik gibi akrabalık bağlarını da dikkate alarak, “akrabalık hukuku”nu geniş bir kapsamda bireysel ve sosyal sorumluluklar arasında sayar.⁵³³

Akrabalık, terimini kişilerin eşleri, velayeti altında bulunan öz ya da üvey çocuklar, yetimler, eşlerin anne babalarını kapsamaktadır.⁵³⁴ Birçok kültürü ve bizim kültürümüzü incelediğimizde akraba kavramı ikinci derecede yakınardan başlayarak soy bağı, aşiret bağları gibi oldukça geniş bir topluluğu kapsamaktadır. İnsanın sosyal yaşam içerisinde gerçek huzuru yakalamasının yolu yine tevhit inancı, ibadet bilinci ve iyilik ahlakı üzerinde yakınlarıyla iyi ilişkilerde bulunmasından geçmektedir.⁵³⁵

Akrabalık bağlarında vurgulanan en mühim sorumluluklardan biri de yakın veya uzak akraba olmasına bakılmaksızın akrabalarımıza gereken değerin verilmesi, bağların güçlü tutularak korunup yaşatılmasıdır.⁵³⁶ İnsanların dost ve akrabalarıyla bağlarını koruması, onlara davetlerine icabet ederek değer verdiğini göstermesi, dostluk ve birliğe verilen önem ve akrabalık hukukunu korumakla ilgili Müslümanın sosyal bir görevidir.⁵³⁷

Ayetlerden ve hadislerden hareketle akrabalık ilişkilerinde toplumsal sorumluluğun merkezine yerleştireceğimiz ahlaki düsturlar “takva” ve “iyilik” anlayışıdır. Takvalı olmak (korunmak) ve iyilik yapmak (birr) Allah’a (cc.) hakiki manada kulluk yapmak⁵³⁸ isteyen Müslüman bireyin olmazsa olmaz bireysel ve toplumsal sorumluluklarındandır. Akrabalık hukukunda takva ve iyilik üzerine bina edilen bu sorumluluk ilk önce akrabalık bağlarını güçlü tutmakla başlar.

⁵²⁹ Nisa, 4/8; Bakara 2/83, 177; Nahl, 16/90.

⁵³⁰ Bakara 2/80, 215; Nisa 4/7.

⁵³¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 12/232-233.

⁵³² Nisa, 4/1.

⁵³³ Vecdi Akyüz, “Akraba”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, 2/285.

⁵³⁴ Zühayli, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 10/144.

⁵³⁵ Zebidî, *Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi*, 5/14; Bkz. Buhârî, “Edeb”, 10.

⁵³⁶ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 2/456-457.

⁵³⁷ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/5990.

⁵³⁸ Bakara 4/1.

Yüce Allah'ın “*Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık (bağlarını koparmak)tan sakının*”⁵³⁹ emrine binaen Peygamberimiz (sas.); “*Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimse misafirine ikram etsin; Allah'a ve âhiret gününe iman eden sıla-i rahimde bulunsun.*”⁵⁴⁰ buyurarak hem akrabalar arasında bağların güçlü tutulmasının sorumluluğunu, hem de bu bağları korurken teşekkür dahil hiçbir çıkar gözetmeksizin cömert olma ve ziyarete gelen akrabalara ikram etme⁵⁴¹ sosyal sorumluluğunun yerine getirilmesinin önemini vurgulamıştır.

Allah (cc.) Kur'an'da; “*Ancak akliselime sahip olanlar... ki, Allah'ın ulaştırılmasını emrettiği şeyi ulaştırırlar, Rab'lerinden sakınırlar ve kötü hesaptan endişe ederler.*”⁵⁴² ayeti de Müslümanların Allah'a verdikleri kulluk sözü gereği sıla-i rahimde bulunmanın yükümlülüğünü ortaya koyar. Ayette akliselim sahiplerinin Yüce Allah'a verdikleri söz icabı karşılığını yalnızca Allah'tan (cc.) bekleyerek ne olursa olsun akrabalık hukukunu korumaları gerektiği⁵⁴³ Müslümanların sosyal bir sorumluluğu olarak ortaya konulmuştur.

Rasûlullah (sas.), akrabalık bağlarını korumak ve güçlendirmek için de ayrıca tavsiyelerde bulunmuştur. Hatta akrabalık bağlarını koparmanın vehametini “*Hısımlarla ilgilenmeyi kesen (ve bunu meşru gören) kimse cennete girmez.*”⁵⁴⁴ ifadesiyle ortaya koymuştur. Bağların kopmaması için de, “*Biriniz davete -düğün yemeğine- çağırılırsa hemen ona gitsin!*”⁵⁴⁵ buyurmuştur.

Peygamberimiz'e cennete girmenin yolunu soran bir sahabiye Peygamberimiz'in (sas.); “*Allah'a ibâdet eder; ona hiçbir şey şerik koşmazsın. Namazı dosdoğru kılar, zekâtı verirsin. Akrobana da iyilik edersin.*”⁵⁴⁶ buyurması buna işaret etmektedir. Selamlaşmak, ziyaret etmek, zekât vermek, infak etmek ve yardımda bulunmak gibi yapılabilecek her türlü iyilikle akrabalık haklarını gözetmemiz gerekmektedir.⁵⁴⁷

⁵³⁹ Nisa, 4/1.

⁵⁴⁰ Buhârî, “Edeb”, 85.

⁵⁴¹ Yıldırım, *Sahihi Buhârî Terceme ve Şerhi*, 9/326.

⁵⁴² Rad, 13/19-21.

⁵⁴³ İbnü'l Esir el-Cezerî, *Câmiu'l-Usûl*, Terc. ve Şerh. S. Kemal Sandıkçı, Muhsin Koçak, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2008, 10/475.

⁵⁴⁴ Buhârî, “Edeb”, 11.

⁵⁴⁵ Müslim, “Nikâh”, 101.

⁵⁴⁶ Müslim, “İman”, 14.

⁵⁴⁷ Nevevî, *Sahihi-i Müslim Şerhi*, 1/395.

Peygamberimiz, kendisine gelen bir adamın en güzel davranmaya layık olanların kimler olduğunu sorması ve sorusunu her cevaptan “sonra, sonra, sonra” diyerek yinelemesi üzerine üç defa “annendir”, arkasından “babandır.” buyurduktan “sonra da sana/onlara en yakın olan akrabandır.”⁵⁴⁸ buyurmuştur. Yine Rasûlullah’tan (sas.) rivayet edilen “Şüphesiz ki, iyiliğin en iyisi, evlâdın baba dostlarını sılada (gözetip ziyarette) bulunmasıdır.”⁵⁴⁹ Hadis-i şerifi anne ve babaya, aile dostlarına verilen değer ve onlara karşı vefa borcumuzun, önemli olduğunu gösteren en zirve anlayışlardan birini ortaya koymaktadır. Zira sıla-i rahim, meşru işlerde hayır adına akrabalık bağlarını güçlü tutmaktır. Hadiste şirk koşturmak ve namazı ikame etmekten hemen sonra akrabaya iyilikten söz edilmesi, yani zorunlu yükümlülüklerle birlikte akrabaya iyilikten bahsedilmesi akrabalarla bağı koparmayı hoş gören bir kişiye bireysel ve sosyal sorumluluk olarak sıla-i rahimin yani akrabalık bağlarını güçlü tutması zorunluluğu getirilmiştir.⁵⁵⁰ Bunun için zaman zaman akrabaları, aile dostlarını ziyarette bulunarak onlarla sohbet etmek ve iletişimi güçlü tutmak gerekir. Sosyal sorumluluk alanımızda bağları güçlü tutmak için onlara şefkatle davranmak, mutlu günlerinde sevinçlerini paylaşmak, zor günlerinde yanlarında olmak, hastalıklarında ziyaret etmek sosyal sorumluluklarımızdandır.

Yüce Rabbimiz’in, aile bireylerinin başta anne ve babalar olmak üzere uzak veya yakın akraba, eş dost ziyaretleri gibi Müslümanların birbirlerine karşı haklarını düzenlediği ayetlerin⁵⁵¹ tefsiri Hz. Peygamberimiz’in (sas.) hadislerinde ortaya konulmuştur. Peygamberimiz (sas.): “Her kim rızkının bollaştırılmasını yahut ecelinin geciktirilmesini arzu ederse sıla-i rahimini yapıversin!”⁵⁵² buyurmuştur. İslam itikadında ecelin öne alınma yada geciktirilmesi söz konusu olmadığından hadiste geçen “ecelinin geciktirilmesi” ifadesiyle sıla-i rahim sorumluluğunu yerine getiren kişinin geniş bir rızık içinde bereketli bir hayat sürmesi olduğu anlatılmıştır.⁵⁵³ Hadiste ayrıca, akrabalık bağlarını güçlü tutmak sadece akrabaların yararına değil de bizzat kişinin kendi yararına olduğuna da dikkat çekilmiştir.

⁵⁴⁸ Müslim, “Birr”, 2.

⁵⁴⁹ Müslim, “Sıla”, 11.

⁵⁵⁰ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/5985.

⁵⁵¹ Nisa 4/1; Muhammed, 47/22; Şuara 26/214; Mümtehhine, 60/3; Enfal, 8/75; Ahzab 33/6; Nisa, 4/8; Bakara 2/83, 177; Nahl, 16/90; Bakara 2/80, 215; Nisa 4/7; vd.

⁵⁵² Müslim, “Birr”, 20; Buhârî, “Edeb”, 12; Buhârî, “Buyu”, 13.

⁵⁵³ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 10/531.

Akrabaya iyilik etmenin ve akrabalıkla sorumluluklarımızın en asgari seviyesi tatlı ve güzel söz, selamlaşma, selam yollama ve hal-hatır sormadır. Ziyaret etmek, hizmet etmek, ekonomik sıkıntılarını gidermek için maddi yardımda bulunmak gibi sosyal sorumluluklarımız vardır ve bunlar zorunludur. Hadisi açıklayan Kadı İyad, sıla-i rahimin vacip olmasında görüş ayrılığı bulunmadığını belirtmiştir. Sıla-i rahimin kesilmesinin meşru emir ve isteklere uyulmaması anlamına geldiği ve en büyük yanlışlardan biri olduğu görüşünü ortaya koymuştur. İhtiyacı olan yakınlarına imkân olduğu halde maddi yardımlarda bulunmayarak sadece manevi anlamda söz söyleme, kuru bir hal hatır sorma gibi davranışlarla durumu geçiştirmek sıla-i rahim ile ilgili sosyal sorumluluk görevinin yerine getirilmemesi demektir.⁵⁵⁴

Allah’u Teâlâ’nın akrabaları uyarma görevini Rasûlullah (sas.)’a ilk başta özel olarak emretmesi bizim de akrabalarımızı uyarma hususunda bazı sorumluluklarımız bulunduğu gerçeğini gösterir. “*Sen en yakın hısımlarını uyar.*”⁵⁵⁵ ayet-i kerimesinde buyrulan emir gereğince Peygamberimiz’in (sas.) hemen bu emri yerine getirmek için Kureyş efradını davet etmesi, akrabalık kavramının kapsamının genişliğini göstermektedir. Bütün Kureyş kabilesinin toplanması üzerine Peygamberimiz de bazılarıyla bireysel bazen de toplu olarak onlara uyarıda bulunmuştur. Kureyş topluluğuna, her kabileye ve kızı Fatıma’ya ve bazı bireylere ayrı ayrı seslenerek:

“Ey Kureyş topluluğu! Canlarınızı, nefislerinizi satın alınız, (Allah’ın azabından korununuz), Ben Allah’ın azabından sizden hiçbir şeyi defedemem. Ey Abbas bin AbdulMuttalib! Senden de Allah’ın azabından hiçbir parçasını engelleyemem. Ey Allah’ın Elçisi’nin halası Safiyye! Senden de ben Allah’ın azabından bir kısmını olsun uzaklaştıramam. Ey Muhammed’in kızı Fatıma! Malımdan dilediğin şeyi iste. Fakat Allah’ın azabından hiçbir şeyi senden engelleyemem.”⁵⁵⁶ buyurmuştur.

Hadisin Müslim’de geçen rivayetinde, hitapların her kabileye ayrı ayrı olduğu ve devamında “*Kendinizi cehennemden kurtarın, Çünkü ben sizin için Allah’tan hiç bir şeye malik değilim. Şu kadar var ki, sizin bir hısımlığınız var, ben bunu (hısımlık suyu ile) sulayacağım.*”⁵⁵⁷ buyruğunun yer aldığı rivayet edilmiştir. Kendisini müjdeleyici ve

⁵⁵⁴ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/5986.

⁵⁵⁵ Şuara 26/214.

⁵⁵⁶ Buhârî, “Vesâyâ”, 11.

⁵⁵⁷ Müslim, “İman”, 348.

uyarıcı sıfatıyla peygamber olarak görevlendiren Yüce Allah, Hz. Muhammed (sas.)’den önce yakınlarını uyarmasını emretmesi akrabalık konusunda İslam’ın özelde Rasûlullah’a (sas.) genelde tüm müminlere yüklenilen sorumlulukları ortaya koymaktadır. Peygamberimiz’in (sas.) akrabalarını toplayarak uyarma görevini yerine getirmesi, bunlarla ilgili sorumluluklarımızın olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.⁵⁵⁸ Toplumsal sorunları kökten çözmeyi prensip edinen dinimiz ve onun uygulayıcı örneği Rasûlullah (sas.)’ın akrabalarını özel olarak uyarması bizim de yerine getirmemiz gereken sosyal sorumluluğumuzdur.

Hadislerde sadece din kardeşi olduğumuz akrabalarımızı değil, farklı dinlerden olan hatta müşrik olan akrabalarımızla da sıla-i rahim yapmamız sorumluluklarımız arasındadır. Bu hususta Peygamberimiz’e cahiliyet dönemlerinde akrabalarına iyilik eden ve Müslüman olduktan sonra bu iyiliklerin sevaplarını alıp alamayacağını soran Hâkim’e, “*sen geçmişte yaptığın hayır ve hasenelerini kazanarak Müslüman oldun.*”⁵⁵⁹ cevabını vermiştir. Peygamberimiz’in (sas.), küfür ve şirk halinde yapılan bütün amellerin boşa gideceği hususundaki ayeti⁵⁶⁰ dikkate alarak, insanların küfür ve şirk durumlarında oldukları zamanda bile iyiliklerin karşılığı olarak mümin olmalarını lütfeden Yüce Allah’ın insanların Müslüman olduktan sonra ecelinin uzaması, rızkının bollaşmasını daha iyi anlayabiliyoruz.

Burada yine Peygamberimiz (sas.), Müslüman olmayan amcalarıyla hısımlık ilişkilerini hiçbir zaman koparmamıştır. Yine Mekke’nin fethi sırasında Hz. Ebubekir’in babasını Peygamberimiz’in (sas.) huzuruna getirmesi üzerine, “*yaşlı babanı buraya kadar yormasaydın, biz onu ziyarete giderdik.*”⁵⁶¹ diyerek onore etmiştir. Bu örnekler Müslüman olmayan akrabalara karşı müminlerin sorumluluklarını göstermesi açısından sosyal hayatta önemli bir yere sahiptir.

Akrabalık bağlarını güçlü tutmak, akrabalık hukukunu korumak ve onları yerine getirmekle ilgili bizlere hadislerde yüklenilen sosyal sorumluluklarımızdan biri de karşılık beklemezsizin lütuf ve ihsanımızı sürdürmektir. Bu konuda Peygamberimiz (sas.); “*İyiliklere misliyle karşılık veren kişi hakiki sıla-i rahim yapmış değildir. Sıla-i Rahim’i gerçekten yapan kişi akrabalarının kendisinden bağlarını koparmaları ve ona*

⁵⁵⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2600.

⁵⁵⁹ Buhârî, “Edeb”, 16.

⁵⁶⁰ Maide 5/5.

⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 6/349.

hiçbir iyilik yapmamaları halinde bile sıla-i rahim yapan, iyilik ve ihsanda bulunan kimsedir."⁵⁶² buyurmuştur. Hadiste sıla-i rahimde esas olanın iyilik ve ihsan sorumluluğu olduğu vurgulanmıştır.

Yukarıda bölümümüzün ilk konularında bahsettiğimiz gibi infak etmek ve harcama yapmak, diğer insanları dardan kurtarmak sosyal sorumluluk alanımızdadır. Müslüman bencil olamaz; bir insanın sadece kendisini düşünmesi, kendisi ya da ailesi konusunda bencil olması Müslüman karakterler arasında yer almaz. "*Müslüman, Allah'ın rızasını hesaba katarak aile efradına infakta bulunursa, bu onun için bir sadaka olur.*"⁵⁶³ Bu hadis-i şerifte infak ederken ilk önce yakınlardan başlamak, iyilikte ilk önce yakınları gözetmek yardım ve iyilik stratejisi olarak sunulmaktadır.

Merhamet ve sevgi bir ailede ve akrabalar arasında bulunması gereken fitri birer nimettir. Yakınlarına sevgisini göstermeyen bir Müslümanın merhamet duygularından yoksun olduğu hadislerde açıkça belirtilmiştir: Akra' b. Habis'in Peygamberimiz'i torununu öperken görmesi üzerine, on çocuğu olduğu halde hiçbirini öpüp koklamadığını söylediğinde Peygamberimiz'in (sas.); "*Şüphesiz ki merhamet etmeyene merhamet olunmaz.*"⁵⁶⁴ buyurmuştur.

Yine mescidde namaz kılarken kızı Zeynep ile damadı Ebu'l As İbnu'r Rabi'nin çocukları torunu Uname'yi omuzlarında taşıyarak namaz kıldırıldığı bildirilmiştir.⁵⁶⁵ Peygamberimiz'in (sas.) torunuyla mescidde birlikte olması, onu incitmeden namaz kıldırması, "akrabalık bağlarını koruma hususunda merhameti vurgulaması, müminlerin yakın akrabalarına karşı ne derece hassas olmaları", ⁵⁶⁶ gerektiğiyle ilgili sosyal sorumluluğu ortaya koymaktadır.

Akrabalık bağlarıyla ilgili İslam'ın yüklediği sosyal sorumluluklarından biri de vasiyet edenin vasiyetinin yerine getirilmesi ile akrabalara yüklenilen sorumluluklardır. Rasûlullah (sas.): "*Mîrâs hisselerini ehillerine verin! Kalanı en yakın erkeğindir.*"⁵⁶⁷ buyurmuştur. Buradan çıkarılabilecek bir sonuç da miras paylaşımında özellikle birinci

⁵⁶² Buhârî, "Edeb", 15.

⁵⁶³ Müslim, "Zekât", 48.

⁵⁶⁴ Müslim, "Fedail", 65; Buhârî, "Edeb", 18.

⁵⁶⁵ Buhârî, "Edeb", 18.

⁵⁶⁶ Adem Dölek, "Hadisler Işığında Akrabalarla İletişim Kurmak, Sosyal Yardımlaşmada Akrabalık Hakkını Gözetmek (Sıla-i Rahim)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, 33-34.

⁵⁶⁷ Müslim, "Feraiz", 2.

derece mirasçısı olmayanların mirası konusunda akrabalık haklarını gözetmekle ilgili sosyal sorumluluğumuzun olduğudur.

Yine Peygamberimiz'in (sas.) Ebu Talha'ya Beyruha bahçesini soy yakınlığını kast ederek, *"kendi yakınlarından fakirlere tahsis et."*⁵⁶⁸ buyurması hasebiyle hem akrabalık alanının genişliğini hem de vasiyette bulunurken akrabaların gözetilmesi hususunda sosyal sorumluluk alanımızın genişliğini ortaya koyar.⁵⁶⁹

Ayette vasiyetin ana ve babaya, yakın akrabaya meşru surette vasiyet yapmanın tavsiye edilmesi⁵⁷⁰ üzerine hadislerde mirasçıya vasiyet olmadığının⁵⁷¹ ve malın sahibi tarafından en fazla üçte birinden fazlasının vasiyet edilebileceği⁵⁷² murislerin geçinebilecekleri miktarın üzerindeki fazla malın vasiyetinde sınırlama bulunmaması bildirilmiştir.⁵⁷³ Aile bireylerinden biri vefat etmeden önce yanında yakınlarının bulunması, ikinci derece yakınlar da bazı sorumluluklar yüklemektedir. Miras pay edilirken sadece erkeklerin değil aile fertlerinin (chillerin) gözetilmesi, kız çocuklarının asla göz ardı edilmemesi gerektiği gibi sorumluluklar da bu hadiste belirtilmiştir.⁵⁷⁴

Akrabalıkla ilgili sorumlulukların yerine getirilmemesi akrabalık bağlarının kopmasına, küslüklerin oluşmasına, mağduriyetlerin yaşanmasına, hatta kavga ve düşmanlıklara neden olabilir. Aile içerisinde yaşanan birçok sorundan kurtulabilmenin yolu akrabalık dayanışmasından geçmektedir. Bazen bir ailenin veya reisinin ekonomik vb. sorunları tek başına çözebilmesi ve sıkıntıların üstesinden gelebilmesi mümkün olmazken, yakın akrabalarının destek vermeleri, yeni imkânlar sağlayabilmektedir. Bu açıdan "sıla-i rahim", akrabalık ilişkilerini kesmemek insanların sosyal sorumluluğudur.

Günümüz aile ve akrabalarındaki problemlerin nedeni insanların hısımlarıyla bağlarını koparmaları ve İslam' da "Sıla-i Rahim" olarak nitelenen akrabalık haklarına riayet etmemelerinden kaynaklanmaktadır. Yukarda bahsettiğimiz ayet ve hadis-i şeriflerde çıkar gözetmeksizin akrabalara karşılıksız ihsanda bulunmak, iyilik yapmak, akrabalık bağlarını korumak ve güçlü tutmak son derece büyük bir sosyal sorumluluk olarak Müslümanlara yüklenmiştir.

⁵⁶⁸ Buhârî, "Vesâyâ", 10.

⁵⁶⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2597.

⁵⁷⁰ Bakara, 2/180-183.

⁵⁷¹ Buhârî, "Vesâyâ", 6.

⁵⁷² Buhârî, "Vesâyâ", 3;

⁵⁷³ Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 6/70.

⁵⁷⁴ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 7/417-418.

2.1.7. Komşular

İlahi adalet içerisinde oluşturulmuş mükemmel bir sosyal ilişkiler ağı bulunmaktadır. İnsan, aile bağlarının hemen arkasından komşu ve komşuluk ilişkisiyle kulluğunu ve imtihanını yaşamak durumundadır. Günümüzde komşuluk ilişkilerindeki problemler sosyal hayatın en temel sorunlarından biridir. Allah (cc.), “*yakın komşuya, uzak komşuya... iyilik edin.*”⁵⁷⁵ sosyal sorumluluğunu yüklemektedir. Hadis kaynaklarında da komşu haklarına ayrıca yer verilmiştir. Biz bu bölümde komşularımıza karşı sosyal sorumluluğumuzu hatırlatan bazı hadisleri konu edindik.

İnsan hayatında olmazsa olmaz gerçeklerden biri de komşuluk ilişkileri hediyeleşme ve sadaka mekanizmasıdır. İnsanların hediyeleşme ve paylaşma konusunda komşuları önemli bir yere sahiptir. Bu konuda Rasûlullah (sas.), “*Ey Müslüman kadınları! Sakın bir komşu koyun paçasıyla da olsa komşu kadına (hediye ve) sadaka vermeyi hakir görmesin.*”⁵⁷⁶ buyurmuş ve arkadaşına hitaben; “*Ey Ebu Zer! Çorba pişirdiğin vakit suyunu çok koy ve komşularını gözet!*”⁵⁷⁷ tavsiyesinde bulunmuştur. Komşularımızla küçük de olsa hediyeleşmemiz, onlara ikramda bulunmamız gerektiği, komşumuzdan bize hediye gelmesi durumunda da verilen hediyeleri miktarını ve mali değerini gözetmeksizin değerli bulmamızla ilgili sosyal sorumluluğumuzun olduğu ortadadır. Verilen hediye ve ikramı küçümseme tavrı hem gücünün yettiği kadar yardım etmeyi kendine görev bilen Müslüman için aşağılayıcı bir durum olacak, hem de toplumdaki dayanışmayı azaltacak, kenetlenme ruhuna zarar verecektir.⁵⁷⁸

Komşuya ikramda bulunma ve hediye verme sorumluluğu konusunda Hz. Aişe annemizin komşusuna hediye vermek istediği ve hangi komşusunu öncelemesi gerektiğini Peygamberimiz’e sorması üzerine; Peygamberimiz’in (sas.), “*Kapıca sana en yakın olanına.*”⁵⁷⁹ buyurması da komşuluk ilişkilerinde yakın komşudan uzak komşuya doğru bir sıra izlenmesini yöntem olarak tavsiye ettiğini gösterir.

Günümüzde de insanların mesafe açısından da akrabalık açısından da yakın ve uzak komşuları vardır. İslam anlayışına göre, en yakınından en uzağına kadar iyi

⁵⁷⁵ Nisa 4/36.

⁵⁷⁶ Müslim, “Zekât”, 90.

⁵⁷⁷ Müslim, “Birr”, 143.

⁵⁷⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/6008.

⁵⁷⁹ Buhârî, “Hibe”, 14, “Edeb”, 32.

ilişkiler kurmak zorunda olduğumuz⁵⁸⁰ bütün komşularımızın da bazı hakları bulunmaktadır. Bu açıdan Peygamberimiz (sas.): “Sizden hiçbiriniz kendi nefsi için dilediğini din kardeşi için de -Yahud komşusu için de- dilemedikçe (tam) iman etmiş olamaz.”⁵⁸¹ buyurmuştur. Peygamberimiz’in (sas.) “Cibrîl bana komşuyu o derece tavsiyede bulundu ki, onu mutlaka bana mirasçı yapacak sandım.”⁵⁸² buyurması da dinimizde komşuluk ilişkileri ve komşularımıza karşı çok önemli sosyal sorumluluklarımız olduğunu ortaya koyar.

Arınmış bir nefse sahip olmak ve hakiki kişilik, komşularımız vb. başkalarının da iyiliğini isteyebilmekle mümkün olur. Yüce Allah’ın rızasını kazanmak için bir nefsi hased duygularından arındırmak, onu temizlemek yeterli gelmez; diğer kardeşlerini ve komşularını da düşünmesi, kendisinin ne muradı varsa onu onlar için de arzulaması gerekmektedir. Bu yüzden “Mümin başkalarının elinden ve dilinden emin olduğu kimsedir.”⁵⁸³ ilkesinden hareketle komşularının da bir insandan emin olması gerekmektedir. Komşulara karşı sosyal sorumluluklarımızla ilgili “Komşusu şerrinden emin olmayan kimse cennete giremez.”⁵⁸⁴ buyuran Rasûlullah (sas.), sosyal sorumluluklarımızdan biri olarak cennete girmenin yollarından birinin de komşu haklarına saygıda bulunmak, onlara güven vermek, mahremiyetlerini korumak, kısaca onların haklarını gözetmekten geçtiğini bildirmiştir.

Komşularla ilgili ayetler ve hadislerde komşuluktan söz edilirken mümin, kafir, müşrik; yerli, göçmen, mukim, yolcu vb. herhangi bir ayırım gözetilmemesi de dikkat çekicidir. Hz. Ali (ra.), komşuluğu, o günün şartlarına göre sesini duyabildiklerimiz olarak tanımlamıştır. Ayrıca Aişe annemizin de dört bir taraftan kırk evin komşuluk hakkı bulunduğunu beyan etmesi,⁵⁸⁵ komşularla ilgili sosyal hayatımızda güzel geçinmek, onların iyiliği için dilekte bulunmak, onlar için güzel dua etmek, zararlardan onları da kollamak, gözetmek gibi “komşuluk hakları”nın bireysel ve sosyal sorumluluk olduğunu gösterir.⁵⁸⁶ Cebrail (as.)’in Peygamberimiz’e (sas.) komşuluğun önemini anlatması, günlük yaşantımızda komşularımızla ortak olarak kullandığımız alanlar

⁵⁸⁰ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/105.

⁵⁸¹ Buhârî, “İman”, 7; Müslim, “İman”, 71, 72.

⁵⁸² Müslim, “Birr”, 141; Buhârî, “Edeb”, 28.

⁵⁸³ Müslim, “İman”, 64-65; Buhârî, “İman”, 4 ve 5.

⁵⁸⁴ Buhârî, “Edeb”, 29; Müslim, “İman”, 73.

⁵⁸⁵ Zebidî, *Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi*, 12/130.

⁵⁸⁶ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/6006-6007.

konusunda ve gerekli durumlarda dayanışma ve paylaşma gibi komşuluk hukukuna riayet etmemiz gerektiğini vurgulamaktadır.⁵⁸⁷

Peygamberimiz'in (sas.) komşuluk ilişkilerinde ortak alanların kullanımı ile ilgili sorumluluklarımız konusunda komşularımızın işlerini kolaylaştırmamız gerektiğinden de bahsetmiştir. Bu hususta; *“Bir komşu (kendi) duvarına öbür komşusunu bir ağaç başı (tahta parçası) koymasını engellemez.”*⁵⁸⁸ buyurmuştur. Hadisin komşuya kolaylık göstermenin ve ortak kullanım alanıyla ilgili tasarrufla bulunmasının engellenmesinin yasak olduğu sonucu çıkarılmıştır.⁵⁸⁹ Hadiste Rasûlullah (sas.), bahçe duvarları veya korkuluklar, binaların yan, alt ve üst duvarlarının paylaşılması gibi birçok ortak kullanım alanıyla ilgili nitelikli komşuluk anlayışı vermektedir. Diğer hadis kaynaklarında da komşulara evin bedelini belirleme gibi konularda ayrıcalık tanınması⁵⁹⁰ ve herkesin mülkiyet hakkıyla ilgili tasarrufla bulunurken komşuların hakları söz konusu olduğunda kısıtlamaların getirilmesi de komşuluk haklarının sosyal sorumluluk olduğunu ortaya koyar.⁵⁹¹

Ayrıca komşularımızla ortak kullandığımız parklar, bahçeler, havuzlar, yollar vb. alanları da temiz tutmak sosyal sorumluluğumuzdur. Hz. Peygamberimiz'in (sas.), *“Çok lanet ettiren iki şeyden sakının... İnsanların yoluna veya gölgesine kaza-i hacet edendir.”*⁵⁹² buyurarak insanların göller gibi durgun sulara pislik karıştırılmasını,⁵⁹³ dinlenme alanları, yollar gibi ortak kullanım alanlarının pis kullanılmasını çok lanet edilen davranışlar olduğu için nehyettiği rivayet edilmiştir.⁵⁹⁴

Buhârî'de müşterek yerlerle ilgili komşuluk sorumluluğu konusunda *“Ev Avluları, Avlularda ve Kapının Önünde Oturmak”* babında Peygamberimiz'in (sas.) arkadaşı Hz. Ebubekir'in (ra.) Mekke'de evinin önündeki boşluğu çevirip bir mescit yaptığı ve bu mescitte ibadet ederken komşularının çocukları ve eşlerinin gelerek onu uzaktan ilgiyle dinledikleri ve yol hakkından bahsedilmiştir.⁵⁹⁵

⁵⁸⁷ Cezeri, *Camî'u'l-Usul*, 10/709.

⁵⁸⁸ Buhârî, “Mezalim ve Gasb”, 20.

⁵⁸⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2279.

⁵⁹⁰ Tirmizi, “Ahkam”, 32, 33.

⁵⁹¹ Adevî, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 5/364.

⁵⁹² Müslim, “Taharet”, 68.

⁵⁹³ Müslim, “Taharet”, 95.

⁵⁹⁴ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 2/504.

⁵⁹⁵ Buhârî, “Mezalim ve Gasb”, 22.

Kişisel alanlarımızı kullanırken komşularımızın da faydalanmasına müsaade etmemiz gerektiği bu rivayetten çıkartabileceğimiz bir sonuçtur. Hadiste ortak kullanılan alanlardan kapıların önü ve yollarla ilgili Peygamberimiz ayrıca “*yollar üzerinde oturmaktan sakınınız.*” buyurmuştur. Bunun üzerine; sahabiler yollar üzerinde alışveriş ve istişare meclisleri kurulduğundan hareketle yol üzerinde durmanın faydalarını beyan etmeleri üzerine Rasûlullah (sas.), gerekli durumlarda sahabilere yolun hakkını vermeleri gerektiğini ve bu hakkın da “*haramdan göz yummak,*”⁵⁹⁶ olduğunu bildirmiştir. Hadisin kapı önünde oturma ve yol kullanımı ile ilgili uyarıları evlerimizin ve işyerlerimizin önündeki kaldırımlar, yol, balkon cephesi vb. ortak alanları gören tarafları ile ilgili de ev ve işyeri komşularımıza karşı sosyal sorumluluklarımızı kapsamaktadır.

Yine yol ve sokaklarla ilgili tasarrufta bulunurken Peygamberimiz’in (sas.) “*yoldan eziyet verici şeyi gidermen sadakadır.*”⁵⁹⁷ buyurması, yol ve kaldırımların kullanılması hususunda hem yoldan geçenlere hem de komşu işyerlerine karşı sosyal sorumluluğumuzu ayrıca ortaya koymaktadır. Peygamberimiz (sas.) burada oluşabilecek tüm zararları önlemek amaçlı tedbir içeren sosyal sorumluluklarımızı beyan etmiştir.⁵⁹⁸

Komşuluk haklarıyla ilgili bir diğer sorumluluğumuz da evlerimizin dış alanlarını kullanırken üzerimize düşenlerdir. Binaların yükseklik ve alçaklık açısından proje farklılıklarını ve dışarılar da dahil olmak üzere ortak kullanım alanlarını izleyen kamera sistemlerini de göz önüne aldığımızda Buhârî’nin konuyla ilgili “*Evlerin Damlarında, Üstlerinde ve Diğer Yerlerde Öteki Evlere Yukarıdan Bakan ve Yukarıdan Bakmayan Yüksek Oda ve Teraslar Babı*”nı konuyla ilgili başlık seçmesi ve Rasûlullah (sas.)’ın “*Sizler benim gördüklerimi görüyor musunuz? Ben evlerinizin aralarına dökülen fitne ve felaket yerlerini, şiddetli yağmur sellerinin açtığı yarlar gibi görüyorum.*”⁵⁹⁹ hadisini nakletmesi günümüzdeki komşuluk haklarını bile ne derece üst düzeyde koruduğunu ve bize yüklenilen sosyal sorumluluğu özetlediğini görmekteyiz.

Sonuçta inanan bir insanın cennete gidebilmesinin yolunun ilk adımlarından birisi de komşuluk haklarına riayet etmek, onların mal, can, namus emniyetleriyle ilgili

⁵⁹⁶ Buhârî, “Mezalim ve Gasb”, 22.

⁵⁹⁷ Buhârî, “Mezalim ve Gasb”, 28.

⁵⁹⁸ Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 5/367.

⁵⁹⁹ Buhârî, “Menakıb” 25.

komşuluk ilişkilerinde güven temelli davranışlar içinde bulunmasıdır.⁶⁰⁰ Komşusunu ziyarete gittiğinde kapıyı çalması durumunda “*Biriniz üç defa izin ister de kendisine izin verilmezse geri dönü versin!*”⁶⁰¹ buyurmuştur. Bu hadiste Peygamberimiz (sas.), kişinin hal ve hareketlerinde, kendi yaşam alanlarıyla ilgili tasarruflarda bulunurken komşusuna bir zahmet verip vermeyeceğini, ona zarar gelip gelmeyeceğini sürekli hesap etmesinin de bireylerin komşularla ilgili sosyal sorumluluklarını bildirmiştir. İnsanlar, günümüzde kimseye faydası dokunmayan, günlük yaşantısında komşularını rahatsız edip etmediğini dikkate almayan bazı komşularla bir arada yaşamak zorunda kalabiliyor. Hadis kaynaklarında, komşuluk ilişkilerimizin nitelikli olması ve komşularımızla paylaşımda bulunmamız inancımızın bir gereği olarak görülmüştür.⁶⁰² Bu görüş de komşularla ilgili sosyal sorumluluklarımızın önem düzeyini göstermektedir.

İbn Hacer’in naklettiği hadiste Rasûlullah (sas.) komşularımızla ilgili sosyal sorumluluklarımıza yer vermiştir. Muaz b. Cebel’in Rasûlullah’a (sas.) komşuluk haklarını sorması üzerine;⁶⁰³ Peygamberimizin cevaben verdiği hadisten hareketle komşularımızla ilgili sosyal sorumluluklarımızı şu şekilde özetleyebiliriz:

Gördüğümüzde selamlaşmak, hastalığında ziyaret etmek, başına bir zarar geldiğinde taziyede bulunmak, neşeli günlerinde sevinçlerini paylaşmak, hatalarını görmezden gelmek, çöpleri komşunun evinin önüne atmamak, onun ayıbını örtmek, komşular arasında laf taşımamak gibi toplumsal yükümlülüklerimiz vardır. Yine komşuların özel durumlarını araştırmamak, hizmetçilerine kötü niyetli yaklaşmamak, onlarla sevgi, merhamet ve saygı çerçevesinde iletişimde bulunmak da toplumsal sorumluluklar kapsamındadır. Komşularımıza güven vermek, her zaman onlarla yardımseverlik içerisinde olmak, hediyeleşmek, hoşgörülü ve sabırlı olmak, onları güzele, iyiye yönlendirmek, hastalandıklarında ziyaret etmek, rahatsız olmamaları için gayret göstermek, mimari alanlarda proje ortaya koyarken komşu haklarına riayet etmek gibi ekonomik, dini ve milli hiçbir ayrım gözetmeksizin haklarına riayet etme sorumluluklarımız bulunmaktadır.⁶⁰⁴

⁶⁰⁰ Ali Can, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, 21, 216, 222.

⁶⁰¹ Müslim, “Adab”, 33.

⁶⁰² Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisârî Fethi'l-Bârî, Sahih-i Buhârî Şerhi*, 10/533.

⁶⁰³ Buhârî, “Edeb”, 49, 50; Müslim, “İman”, 168-170.

⁶⁰⁴ Can, “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”, 21/222-238.

2.1.8. Konuklar

Sosyal hayatın içerisindeki olgulardan biri de konukluk ve misafirliktir. Dinimizde misafirperverlik üstün bireysel ahlaki nitelikler arasında sayılmıştır. Hadislerde ziyaretler, yolculuklar, ziyafetler ve refakat etmekle ilgili yapılabilecek güzel şeylerin çoğu misafirlikle ilgili sorumluluk alanında, hayatımızı tamamlayıcı bir örneklik oluşturmaktadır. Ele aldığımız hadisler bu yönden de önem arz etmektedir.

Peygamberimiz (sas.), misafirlik ile ilgili sosyal sorumluluklarımız konusunda, *“Her kim Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsa ya hayır söylesin yahut sussun! Her kim Allaha ve ahiret gününe iman ediyorsa komşusuna ikram etsin, her kim Allah'a ve son güne iman ediyorsa misafirine ikram etsin!”*⁶⁰⁵ buyurmuştur. Allah'a ve Ahiret gününe iman eden bir Müslümanın imanının göstergelerinden birisi de komşu ve misafirlerine ikramda bulunmasıdır. Misafirlerimizin açlığını giderecek kadar onlara evlerimizde ikramlarda bulunmak sosyal sorumluluklarımız arasındadır. Konukların hakları konusunda sosyal sorumluluklarımız fazladan ve gönülden ikram yönüyle sadaka kapsamına girmekte olduğunu, *“...Misafirlik üç gündür. Bundan ötesi ona sadakadır.”*⁶⁰⁶ hadisi göstermektedir. Ev sahiplerinin konukseverliklerini göstermesi açısından misafirlere karşı bazı zorunlu sorumlulukları olduğu gibi bu hadis, misafirlerin de ev sahiplerine karşı bazı sorumlulukları olduğunu hatırlatmaktadır. Bunlardan birisi de misafir olunan ev halkına darlık vermeyecek şekilde üç günden fazla misafir olarak kalınmaması prensibidir.⁶⁰⁷

Peygamberimiz'in (sas.) kendi evinde ikram edilecek bir şey olmadığında da misafiri geri çevirmeyerek onu ağırlayacak birilerini bulması misafire ikram konusundaki sosyal sorumluluğumuzu ortaya koyar. Bir gün Rasûlullah (sas.)'a bir adamın gelerek muhtaç durumda olduğunu beyan etmesi⁶⁰⁸ üzerine Peygamberimiz'in ona evinde ikramda bulunmak istemesi, bu sorumluluğun önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Hatta hanımlarının da evde ikram edilecek bir şey olmadığını bildirmeleri durumunda bile arkadaşlarına bu kişiyi kimin misafir edebileceğini sorması ve Ensâr'dan bir sahabinde onu misafir olarak evine götürmesi bu sorumluluğun yerine getirilmesinin güzel örneklerindendir. Evlerinde çocukların yiyeceğinden başka

⁶⁰⁵ Buhârî, “Rikak”, 23; Müslim, “İman”, 182;

⁶⁰⁶ Müslim, “Lukata”, 14; Buhârî “Edeb”, 85.

⁶⁰⁷ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 8/134.

⁶⁰⁸ Buhârî, “Menakibu'l-Ensâr”, 9; Müslim, “Eşribe”, 172.

bir şey bulunmayan konuksever bu sahabi ve ailesinin misafirlerine hissettirmeden ona ikramda bulunarak onu doyurmaları, o gece bir şey yiyemeden sabahlamaları örneği sahabilerin de bu sorumluluk hususunda hassas olduklarını göstermektedir.⁶⁰⁹ Sahabi, misafirlerini doyurmak adına ailece aç bir şekilde geceyi geçirdiklerini Peygamberimiz'e iletince Rasûlullah (sas.), *"Bu akşam (karı koca) her ikinizin misafirinize yaptığınıza Allah teaccûb buyurdu."*⁶¹⁰ müjdesini vermiştir. Bu açıdan misafire ikram sorumluluğunun yerine getirilmesi Allah'ın rızasının kazanılmasıyla sonuçlanan önemli bir sorumluluktur.

Konuklarımıza ikram konusunda cömert olmak ve cimrilikten kaçınmak en önemli sosyal sorumluluklarımızdan biri olup bu konuda Peygamberimiz, *"...Cimrilikten de sakının! Çünkü cimrilik sizden öncekileri helak etmiş, onları birbirlerini öldürmeye, haramlarını helâl saymaya sevk etmiştir."*⁶¹¹ buyurmuştur. Bireysel olarak tüm Müslümanların, toplum lideri, aile reisi gibi yönetici konumunda olanlara misafirlerin doyurulması noktasında sosyal sorumlulukları bulunduğunu ve bu görevin ifası için gösterilmesi gereken çabaya örnek teşkil etmektedir.

Misafirlere karşı sosyal sorumluluklarımız arasında güler yüzlü olmak, nezaketli davranmak, öfkemizi belli etmemek gibi sorumluluklarımız da vardır.⁶¹² Peygamberimiz (sas.), misafirlik durumunda nezaketli olma hususunda, *"Sakın biriniz bir kimseyi yerinden kaldırıp, sonra oraya oturmasın!"*⁶¹³ buyurmuştur. Çünkü hangi sebeple olursa olsun birini yerinden kaldırmak saygısızlık babından sorumsuzluktur.

Peygamberliğinden önce de misafirlerine verdiği değerle tanınan Hz. Muhammed'in (sas.) ilk vahiyle müşerref olduktan hemen sonra eşi Hz. Hatice'nin O'ndan övgüyle ve onurla söz ederek Rasûlullah'ın içlerinde risalete en layık kişi olduğunu vurgulamak için henüz Peygamber olmadan önceki hasletleri arasında konukseverliğine de sözlerinde yer verdiğini⁶¹⁴ biliyoruz. Bunlara ilaveten misafirlere ikramda bulunmak, onları değerli hissettirmek ve misafiri karşılarken güzel giyinmek⁶¹⁵ de sosyal sorumluluklarımız arasındadır.

⁶⁰⁹ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 9/232.

⁶¹⁰ Müslim, "Eşribe", 172; Buhârî, "Menakibu'l-Ensâr", 9.

⁶¹¹ Müslim, "Birr", 56.

⁶¹² Buhârî, "Edeb", 87; Ayrıca bkz., *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 13/6098, 6059.

⁶¹³ Müslim, "Selam", 27.

⁶¹⁴ Buhârî, "Bed'ül-Vahy", 3; Müslim, "İman", 252.

⁶¹⁵ Buhârî, "Edeb", 66.

2.1.9. Dargınlar

Sosyal bir varlık olan insanların sorumluluklarını yerine getirirken diğer varlıklarla kurduğu ilişkilerde zaman zaman dargınlık gibi bazı sorunlar hayatın bir gerçeği olarak insan hayatında varolagelmıştır. İnsanların beraber yaşadığı bir ortamda anlaşmazlıklar, çatışmaların çıkması ve bu yüzden küslüklerin yaşanması, iletişimin kesilmesi doğal bir durumdur.

Hayatımızın her alanını kuşatan bir yaşam⁶¹⁶ şekli olmasının bir sonucu olarak Peygamberimizin örneklediği İslam, küslük, komşuluk ve iletişimi kesmek vb. sorunları görmezden gelmeyerek sorunun kaynağı olabilecek riskleri önlemek ve sorunları büyütebilecek durumlar konusunda da Müslümanın hayatına rehberlik etmiştir. Peygamber Efendimiz de hadislerinde sosyal sorumluluklar çerçevesinde kardeşliği ve insan huzurunu bozan yıpratıcı ve yıkıcı sonuçlar doğurabilecek problemlerin nedenini yok edecek düsturlar ortaya koymuş, sorunun çözümü ve büyümesini önleyici önerilerde bulunmuştur.⁶¹⁷

Kur'ân ve Sünnette, sosyal sorumluluk merkeze alınarak Müslümanın diğer kardeşleri ile iletişimi kesmesi yasaklanmış, arası bozulan, dargın olan ve problemi bulunanlar karşısında duyarlılık göstermesi gerektiği konusunda sorumlu olduğu bildirilmiştir.⁶¹⁸ Bu konuda; *“Zandan sakının! Çünkü zan sözün en yalanıdır. Başkalarının konuştuğunu dinlemeyin! Tecessüs ve münâfese yapmayın! Birbirinize hasedlik çekmeyin! Birbirinize buğz etmeyin! Birbirinize sırt çevirmeyin! Kardeş olun ey Allah'ın kulları!”*⁶¹⁹ hadisini örnek gösterebiliriz. Hadiste zan, gıybet, gizlice dinleme ve hasedin yasaklanması, iletişimin korunmasının ve kardeşliğin emredilmesi dargın olmayı engelleyici bir kardeşlik sorumluluğunu ifade etmektedir.⁶²⁰

Dargın olma durumu genellikle kişisel ve toplumsal güvenin zedelenmesi, kişinin haklarını, hadlerini ve sorumluluklarını bilmemesinin sonucudur. Yine bu hususta Rasûlullah (sas.), *“Birbirinize buğz etmeyin! Birbirinize hased etmeyin! Ve birbirinize sırt çevirmeyin! Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun! Bir kimsenin Müslüman*

⁶¹⁶ Sâbûnî, *Nebevî Sünnet*, 44-45.

⁶¹⁷ Hafız el-Muhammed Münzirî, *Muhtasar Sahih-i Müslim Tercemesi*, çev. Halil Günaydın, Eser Neşriyat, İstanbul 1984, 4/171-172.

⁶¹⁸ Hucurat 49/10-12.

⁶¹⁹ Müslim, “Birr”, 28.

⁶²⁰ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 10/540.

kardeşine üç günden fazla küs kalması, onu terk edip her türlü alakayı kesmesi helal olmaz."⁶²¹ buyurmuştur. Hadiste doğru olmayan bilginin ardına düşme, yalana itibar etme, zan ile kişisel yargılarda bulunma, başkalarının özelini araştırma yasaklanmıştır. Yine kızgınlık ve öfke gibi nedenlerle kardeşlik bağlarını koparmalarını önleyici nehiyler bulunmaktadır.⁶²²

Adı İslam (barış) olan bir dinin küslüklere neden olabilecek davranışlardan; başkalarının yaşamlarına ve gizlilik haklarına karşı saygılı olma sosyal bir sorumluluktur ve İslam'da büyük bir önem taşımaktadır.⁶²³

Bir kimsenin diğer insanlara ve topluma karşı sorumluluklarından biri de onlarla dargınlığını sürdürmemesidir. Bu konuda Peygamberimiz, *"Bir Müslümana kardeşini üç gecedan fazla terk etmesi helâl değildir. Birbirlerine karşı gelirler; o yüz çevirir; bu da yüz çevirir. Bunların hayırlısı, baştan selâm verendir."*⁶²⁴ buyurmuştur.

Hadiste Peygamberimiz'in (sas.) dargınlığı üç gün ile sınırlandırması sorunun büyümesini önlemeye yönelik bir girişimdir. Zira küslüğün kine dönüşmesi olası bir durumdur. Küslük ne kadar doğal bir durumsa, küslüğün sürekliliği ve kine dönüşmesi de o kadar anormal bir durumdur. Bu açıdan normal bir durumun anormalliğe yani helal olanın harama dönüşmemesi için barışma konusunda ilk adımın atılması teşvik edilmiş ve barışmaya ilk yönelen kişinin daha erdemli olduğuna dikkat çekilmiştir. Hadis barışmayı da teşvik ederek sorunu kökten kurutmayı ve kalpleri yumuşatacak davranışı ön plana çıkarmıştır.⁶²⁵

Müslümanların birbirlerine karşı sevgi ve saygı beslemeleri, toplumsal bir sorumluluktur ve toplumu bir arada tutar, huzuru sağlar. Sevgi olmadan insanın sosyal hayatta düzgün iletişim kurma, mutlu olma ihtimali yoktur. Sosyal bir varlık olarak yaratılan insan, sevmeye, sevmeye, toplumda kendine bir yer edinmeye ihtiyaç duymaktadır. Dargınlık ve iletişimi kesmek bir anlamda kişilerin toplumdaki yerini görmezden gelmek onu yok saymak demektir. Müslümanın kardeşini bu şekilde yıpratması sosyal sorumluluğunu yerine getirmemesi demektir. Peygamberimiz toplumsal sorumluluklarımız arasında Müslümanın kardeşini gördüğünde selam

⁶²¹ Müslim, "Birr", 31; Buhârî, "Edeb", 62.

⁶²² Adevi, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 12/167.

⁶²³ Münzirî, *Muhtasar Sahîhi Müslim Tercemesi*, 4/170.

⁶²⁴ Müslim, "Birr", 23.

⁶²⁵ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 7/206-207.

vermeyi imanın gereği bir sorumluluk olarak bildirmiş; “Siz iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de (tam) iman etmiş olmazsınız. Ben size bir şey göstereyim mi; onu yaparsanız birbirinizi seversiniz. Aranızda selâmu ifşa edin.”⁶²⁶ buyurmuştur. Bu hadis Müslümanın kardeşine küs kalmamasını ve ona sevgiyle yaklaşarak dargın olmasını engelleyen bir sosyal sorumluluk anlayışı ortaya koymaktadır.

Toplumsal sorumlulukta üst düzey bir olgunluğa sahip insan kâmil bir imana sahip olan kişidir. Hadiste geçen iman ifadesi sorumluluk düzeyinde en yüksek seviyeye ulaşmış kişiler içindir. Kardeşçe yaşamının, birbirini sevmenin önemi, bunların eksikliği halinde imanın da eksik olacağı vurgusuyla belirtilmiştir. Toplumda barış ile huzurun sağlanması için selamlaşmanın önemine değinilmektedir.⁶²⁷ Selamlaşma başkalarına göstermemiz gereken saygının da belirtisidir. Küs kalmanın, görmezden gelme ve ilgisiz davranmanın, yanlış anlama ve anlaşılmalara giderilmesinin bir yolu olarak selamlaşma bireysel ve sosyal bir sorumluluktur.

Sosyal sorumluluklar arasında kardeşlik bağlarının güçlü tutulması, iletişimin korunarak diğer insanlara kötülük gelmeyeceği konusunda güven verilmesi de vardır. Özellikle bir kişinin, bir diğer kişiden uzak durmasının ve küs davranmasının sebebi kendisine kötülük yapılmasından korkulması olmamalıdır. Rasûlullah (sas.) başkalarına güven verme, onları kendinden uzaklaştırmama sorumluluğu ile ilgili olarak, “Şüphesiz ki, kıyâmet gününde Allah nezdinde insanların en kötü mertebelisi, insanların kötülüğünden korkarak kendisini terk ettiği kimsedir.”⁶²⁸ buyurmuştur. Hadiste, bunu yapan insanların Allah nezdinde en kötü mertebede olacakları bildirilmiştir. Bir kimse sosyal sorumluluğun bir gereği olarak, gerek davranışları, gerekse ahlaki endişelerle yanındakilerin kendisini terk etmelerini, ondan uzaklaşmalarını gerektirecek davranışlardan sakınması gerekmektedir. Bu güzel ahlakın ve sosyal sorumluluğun gereğidir.⁶²⁹

Bu durum karşısında toplumsal sorumluluklardan biri de küs olanların barıştırılmasında kişilerin üstüne düşen görevi yerine getirmesi, bu anlaşmazlıkların

⁶²⁶ Müslim, “İman”, 93-94.

⁶²⁷ İbn-i Mâce, *Süneni İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi*, Terc ve Şerh. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Neşriyat, İstanbul 1982, 1/116-117.

⁶²⁸ Müslim, “Birr”, 73.

⁶²⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 14/6020.

çözülmesi ve huzurun yeniden inşa edilmesi için gereken doğru adımların atılmasıdır. Buhârî’de; Sulh bölümündeki “İnsanların arasını düzeltmek konusunda gelen ayet ve hadisler babı”nda⁶³⁰ dargınları barıştırma sorumluluğu konu edinilmiştir. Bu çerçevede bu bab başlığı altında; “Eğer müminlerden iki zümre birbiriyle dövüşürlerse, aralarını bulup barıştırın. . .”⁶³¹ ve “Onların gizli gizli konuşmalarının çoğunda hayır yoktur. Sadece sadakayı veya iyiliği ya da insanlar arasını düzeltmeyi emredenlerin ki hariçtir. Kim bunu Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için yaparsa ona büyük bir mükâfat vereceğiz.”⁶³² ayetlerine yer verilmiştir. Bu açıdan bir Müslüman, anlaşmazlığa düşmüş olan ve çatışan iki Müslümanın arasındaki sorunların giderilmesine destek olmakla yükümlüdür. Hiç kimse “banane (nemelazımcılık)” anlayışı ile diğer kardeşlerinin sorunlarını görmezden gelme hakkına sahip değildir. İnsanların sorun olan durumda problemin merkezine inmesi, insanlar arasındaki çekişmeleri çözmek için elinden gelen tüm gayreti göstermesi, aradaki bağları onarmaya çalışması, toplumsal bir yükümlülüktür. Bu, beraber yaşamaktan kaynaklı toplumsal sorumluluğun önemli bir parçasıdır.⁶³³

Rasûlullah’ın (sas.) dargınlıklar konusundaki yaklaşımı;

“Ameller her perşembe ve pazartesi günleri Allah'a arz olunur. Ve o gün Allah (azze ve celle) Allah'a hiç bir şeyi şirk/ortak koşmayan herkesi af buyurur. Yalnız din kardeşi ile aralarında düşmanlık bulunan kimse müstesna! (Bunlar hakkında) Bu iki kişiye barışincaya kadar mühlet verin! Bu iki kişiye barışincaya kadar mühlet verin! denilir.”⁶³⁴ buyurmuştur.

Hadiste, Yüce Rabbimizin şirk üzere olan kişilerin ve birbirleriyle kûs olan iki Müslümanın -barışincaya kadar- af konusunda aynı değerlendirmeye tabi tutulduklarına vurgu yapılması, dargınlığın bir an önce sona erdirilmesinin önemini gösterir. Bu yüzden iki Müslümanın kûs olarak ölmesi durumunda ortaya çıkacak manevi sonucun rahmetten mahrum kalmak olduğu da bu hadise göre ortadadır.

⁶³⁰ Buhârî, “Sulh”, 1.

⁶³¹ Hucurat 49/10.

⁶³² Nisa 4/114.

⁶³³ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2488-2489.

⁶³⁴ Müslim, “Birr”, 36.

Ebu Hureyre'den rivayet edilen, “*kim benim kuluma düşmanlık ederse ben ona savaş ilan ederim.*”⁶³⁵ hadisi de bu değeri ve Müslümanların barışmalarının ve aralarındaki kardeşlik bağlarını güçlü tutmaları konusundaki sorumluluklarının önemini göstermektedir. Birbirleriyle kardeş olan Müslümanların barıştırılması, saldırganlıkların giderilmesi, fitne, çekişme gibi toplumsal güveni zedeleyici olumsuzluklara karşı duyarlı olmaları⁶³⁶ sosyal sorumluluk olarak yüklenmektedir.

Dargın olan Müslümanın arasını bulmak o kadar faziletlidir ki bu sorunun çözümüne yönelik gereken sosyal sorumluluğu gerçekleştirmek için yalan bile caizdir. Rasûlullah (sas.); “*İnsanlar arasını iyileştirip düzelten ve bunun için hayır maksadıyla söz ulaştıran veya hayır kasdıyla söz söyleyen kimse yalancı değildir.*”⁶³⁷ buyurmuştur. Hadiste barıştırmak için yapılan davranışın veya söylenilen sözün gerçekliği tartışma konusu yapılmadan, yalanın varlığı kabul edilerek, Müslümanların aralarındaki problemi giderme sorumluluğunu yerine getirmek için hayır amacıyla yalan söyleme durumunda ortaya çıkacak günah sonucu doğurmayacağı buyurulmuştur. Yalan ne amaçla söylenirse söylensin yalan niteliğini kaybetmez. Burada toplumsal fitne ve fesadı giderme sorumluluğunu yerine getirmek için yalana ruhsat verildiğini görüyoruz. Bu konuda İslam âlimleri arasında görüş farklılığı bulunsa da esas olan sosyal sorumluluğumuzu yerine getirmede bizlere verilen salahiyetlerdir.⁶³⁸

Rasûlullah (sas.), “*Mü'minler birbirlerini sevmeye, birbirlerine merhamet ve şefkat göstermede tıpkı bir organı rahatsızlığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene benzer.*”⁶³⁹ buyurmuştur. Zira insanın bireysel yaşamı ve yaşantısını sürdürürken eklemlerin sağlıklı olması ve koordinasyonu ne kadar önemliyse toplumun birlik ve bütünlüğü de o kadar önemlidir.

Sonuç olarak dargınların barıştırılması konusunda hem dargın olan kişilere hem de bu kişileri tanıyanlara sosyal sorumluluk yüklenmektedir. Bireysel olarak da dargın olan iki insanın bir an önce barışmaları için hem onların hem de Müslümanların barışçıl yöntemlerle, iyi niyet içerisinde kardeşlik bağlarını onarmaları, sadece dargın kişilere değil, aynı zamanda toplumun tüm kesimlerine karşı sosyal bir sorumluluktur.

⁶³⁵ Buhârî, “Rikak” 38.

⁶³⁶ Osman Demir, “Küskünlük”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2019, ek2, 143.

⁶³⁷ Buhârî, “Sulh”, 2.

⁶³⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2489.

⁶³⁹ Müslim, “Birr”, 66.

2.1.10. Alıcı ve Satıcılar

Dünya ekonomisi, kişilerin geçinme kaynakları büyük oranda alım satım iş ve işlemleriyle yürümektedir. Alışveriş/ticaret ahlakı, pazarlık meclisi ve satış sözleşmeleri günümüz sosyal hayatında da vazgeçilmez bir yere sahiptir. Evrensel prensiplerle hayatın her alanını kuşatan İslam Peygamberimiz'in (sas.) "*üsve-i hasene/en güzel örnek*" olması hasebiyle ticaret ahlakı alanında da güvenilir bir ticaret ortamı oluşturmayı hedeflemiştir. Alışverişle ilgili hadislerde pazarlık meclisi, satış sözleşmeleri gibi birçok husus ve sorumluluklar açık ve net olarak belirtilmiştir.

Alışverişte İslam'ın Müslümanlara yüklediği sorumluluklar satış ve alış ahlakı diyebileceğimiz ticaret ahlakıyla ortaya konulmuştur. Peygamberimiz'in (sas.) hiç kuşkusuz bu konudaki yaklaşımı bilinçli bireyler ve takvalı insanların sahada sorumluluklarını yerine getirmek için ortaya koyduğu anlayıştır. Bu anlayış gereği ticaret ahlakında dürüstlük en başta gelen sosyal sorumluluktur. Hadislerin tamamına bakıldığında Peygamberimiz'in (sas.) ticaret sistemi, tüm ticaret sahasını kapsayacak şekilde alıcı ve satıcıların sorumlulukları dengelenerek, güven, dürüstlük ve adalet üzerine kurulmuştur.

İman ve mümin kavramları içeriğinde güvenmeyi ve güven duyulmayı barındırmaktadır. Bir insanın ihtiyaç duyduğu en önemli şeylerden biri de "güven" duygusudur. İnsanların güven olmadan hayatını devam ettirebilmesi ve her yönden sağlıklı bir hayat yaşayabilmesi mümkün gözükmemektedir. "*Bir adam Rasûlullah (sas.)'a: Müslümanların hangisi daha hayırlıdır? diye sordu. Rasûlullah (sas.); "Elinden ve dilinden Müslümanların emin olduğu kimsedir."*⁶⁴⁰ buyurmuştur. Hadisi şerifte Müslümanların statüleri açısından değil de ahlakları açısından değerlendirilmesi dikkat çekicidir. Zira güven olmadan ve güvenilir olmadan Müslümanlığın örneklenme ihtimali yoktur. Sosyal sorumluluklardan birisi de güven toplumu oluşturmaktır. Bu toplumu inşa etmek için önce kişinin bizi kendisinin çıkarları söz konusu olduğu sosyal olgularda güvenilir olması önemli bir sosyal sorumluluktur.⁶⁴¹

Pazar yerini dolaşırken altına nemli, üstüne kuru zahireyi yerleştiren satıcıya Peygamberimiz'in (sas.), "*O (ıslak) kısmı insanlar görsün diye ekinin üstüne koysa idin*

⁶⁴⁰ Müslim, "İman", 64-65; Buhârî, "İman", 4 ve 5.

⁶⁴¹ Ali Arslan, "Hz.Peygamberin Örneğinde Güven ve Sadakata Dayalı Toplumsal Ahlak", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, 1, 12.

ya! Aldatan benden değildir.”⁶⁴² buyurması ticaret ahlakında dürüstlüğün ve şeffaflığın önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Peygamberimiz’in (sas.) cennete girmek için gerekenler konusunda açık ve net bilgi isteyen arkadaşına, “Allah’a îman ettim de, ve dosdoğru ol.”⁶⁴³ buyurması Müslüman kişinin toplum hayatında dürüst olmadan cennete giremeyeceğini beyan etmektedir. Hadiste aynı zamanda Allah’a inanan bir insanın özünde, sözünde ve davranışlarında yalan ve aldatmanın olamayacağı da ortaya konulmaktadır.

Rasûlullah (sas.) ticarete dürüstlük konusunda; “Sen bir şey satın almak istediğinde (İslâm Dîni’nde) aldatmak yoktur de!”⁶⁴⁴ buyurmuştur. Hadiste esnafa, müşteri haklarıyla ilgili, alışverişlerde kişilerin aldatılmaması, yalan söylenmemesi gibi toplumsal sorumluluklar yüklenilmektedir. Satış esnasında kim olursa olsun aldatma söz konusu olamaz, aldatan kişinin zararda bulunduğu hatırlatılması da sorumluluklarımız arasındadır.⁶⁴⁵

Ticaret ahlakıyla ilgili olarak Rasûlullah (sas.), “Alış-verişte çok çok yemin etmekten sakının. Zira yemîn (malı) harcattırır; sonra (bereketini) yok eder.”⁶⁴⁶ buyurmuştur. Ticarete de yemin ederek malının kusurunu gizlemeye çalışanlar olabilir. Peygamberimiz dürüst olmayan ticaretçilerle ilgili “yalan yeminle Müslümanın malını almak, şirkten sonra en büyük günahdır.”⁶⁴⁷ buyurmuştur. Rasûlullah (sas.), diriliş gününde Allah’ın konuşmayacağı, temizlemeyeceği ve azab görecektir üç tip insanı haber verirken; “...ticaret malına yalan yere yeminle revaç verendir.”⁶⁴⁸ buyurarak Allah’a şirksiz kulluğun bir gereği olarak ticaret ahlakının önemini bir kez daha vurgulamıştır. Hadiste Allah’ın kıyamet günü onlarla konuşmayacağını ifade etmesi kişinin içini ürperten bir uyarı olarak ele almak gerekmektedir. Allah kıyamet gününde bir kısım insanlarla konuşmayacak yüzlerine rahmet sıfatıyla bakmayacak ve o kimseleri cezalandıracaktır.⁶⁴⁹

⁶⁴² Müslim, “İman”, 164.

⁶⁴³ Müslim, “İman”, 62.

⁶⁴⁴ Buhârî, “Buyû”, 48; “Husûmat”, 3.

⁶⁴⁵ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/225.

⁶⁴⁶ Müslim, “Müsakat”, 132.

⁶⁴⁷ Buhârî, “İman”, 11; Müslim, “İman”, 220, 222.

⁶⁴⁸ Müslim, “İman”, 171.

⁶⁴⁹ Bakara 2/174, Ali İmran 3/77.

Ticarette en önemli sosyal sorumluklardan biri de ahdevefadır. Sözünü tutmayan alıcı ve satıcı, ahirette de bu vefasızlığını gözler önüne serecek bir bayrakla tanınacaktır. Rasûlullah (sas.), “*Ahdini bozan her kişi için kıyâmet gününde bir bayrak vardır.*”⁶⁵⁰ şeklinde bu durumu bildirmiştir. Hadiste kişilerin ticarette de sözünden dönmeyecekleri, bir söz verdiğinde bu söze (ahde) vefalı olmakla sorumlu oldukları belirtilmiştir. Aksi durumda menfaatleri için hareket eden, başkalarının hakkını gasp eden, dürüstlükten yoksun biri durumuna düşülecektir.⁶⁵¹

Hadiste, kişinin verdiği sözün arkasında durması, böylelikle sözleriyle başkalarına verdiği hakları korumaya karşı sorumluluk alması gerektiği vurgulanmıştır. Alışverişler genellikle pazarlıkla veya bir ortamda açık sözleşmelerle gerçekleşir. Günümüz tüketim yasalarında da tüketiciyi korumak açısından hadisi şerifte ortaya konulan prensibe benzer hükümler geçerlilik göstermektedir. Rasûlullah (sas.): “*Alışveriş yapanlar birbirlerinden ayrılmadıkça, biri diğerine karşı muhayyerdir. Yalnız muhayyerlik şartıyla yapılan satış müstesna!*”⁶⁵² buyurmuştur. Hadiste Peygamberimiz, alıcı ve satıcı birbirlerinden ayrılmadıkça pazarlığı bozup bozmama konusunda seçimin kendilerine ait olduğunu beyan etmiştir. Hem alıcının hem de satıcının alışverişte dürüstlüğü merkeze almaları ve doğru söylemeleri durumunda satışlarının bereketli olacağı, yalan ve hile, ürünün ayıbını gizleme gibi durumların olması durumunda satışın bereketinin yok olacağını⁶⁵³ bildirmiştir.

Günümüzde haksız kazanç sağlayan, kişilerin mallarını zulüm yoluyla ve zorla ele geçirmeye çalışan arazi mafyaları türemiştir. Peygamberimiz;“*Her kim zulüm yolu ile bir karış yer alırsa, Allah onu kıyamet gününde yedi kat yer (in dibin)’den itibaren boynuna dolar.*”⁶⁵⁴ buyurarak kişilerin haksızlıkla toprak, mal ya da para sahibi olmalarının yaptırımını bildirmiştir. Söz konusu toprak, mal ve paranın sahibi olan ya da bunlardan yararlanan kişilerin haklarına karşı zulüm ile saldırılması toplumsal sorumluluğa zıt bir durumdur ve sonuçta haramdır.⁶⁵⁵

⁶⁵⁰ Buhârî, “Cizye”, 22.

⁶⁵¹ Adevî, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 6/546.

⁶⁵² Buhârî, “Buyu”, 44; Müslim, “Buyu”, 43.

⁶⁵³ Müslim, “Buyu”, 47.

⁶⁵⁴ Müslim, “Müsakaat”, 141.

⁶⁵⁵ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 7/409.

Esnaflıkta da mütevazı ve güzel davranmak, gücü yetmeyen fakir kimselere ödeme için zaman tanımak ve zengin olanlara da müsamaha göstermek sosyal bir sorumluluktur. Bu konuda Rasûlullah'tan (sas.):

“Melekler sizden öncekilerden bir adamın ruhunu karşıladılar da: Hayır nâmına bir şey işledin mi? diye sordular. O zât: yok (işlemedim) cevâbını verdi. Düşün! dediler. Adam: Ben insanlara veresiye mal verir; hizmetkârlarıma: fakire mühlet vermelerini, zengine de müsamahakâr davranmalarını emrederdim; dedi. Allah (azze ve celle): O kulumu affedin! buyurur.”⁶⁵⁶

hadisi rivayet edilmiştir. Hadiste, bu şekilde davranan bir kişinin veresiye mal verme, borcun ödenmesi için fakire mühlet tanıma, zengine müsamahakâr olma⁶⁵⁷ sosyal sorumluluğu olarak örnek gösterilmiştir.

Alışveriş hususunda, “Müslüman bir kimse dîn kardeşinin pazarlığı üzerine pazarlık yapmasın!”⁶⁵⁸ şeklinde kesin bir dille yükümlülüğümüzü hatırlatan Peygamberimiz, “Kişi, kardeşinin aleyhine alışveriş etmez, kardeşi kendisine izin verinceye veya pazarlığı terk edinceye kadar, onun pazarlığı aleyhine de pazarlığa girişmez.”⁶⁵⁹ buyurmuştur. Müslümanın başka bir kardeşinin satışı üzerine pazarlığı bozucu satış yapmaması, pazarlık bitmeden ikinci bir müşterinin aynı ürüne talip olması, dünürlük bitmeden başka birinin evlenecek adaya dünür olmasının yasaklanması⁶⁶⁰ da sosyal sorumluluğunu ortaya koymakta kişi hukukuna ne kadar değer verildiğini ve saygıda bulunulması gerektiğini göstermektedir.

Bu hadisler Müslümanın çıkarı için kardeşine haksızlık yapamayacağını, onun alışverişine mani olamayacağını en belîğ bir şekilde ortaya koyan ticaret yasakları içermektedir. Zira pazarlık üstüne pazarlık yapıldığında bu bazı açgözlü satıcıların ürünün fiyatının yükseltmelerine veya stokçuluk gibi piyasa insicamını bozucu davranışlara yönelmelerine neden olabilir. Aynı zamanda bir Müslümanın din kardeşinin ticaretine engel olmak gibi yanlış bir davranışa düşmesini de engellenmektedir.⁶⁶¹

⁶⁵⁶ Müslim, “Müsakaat”, 26; Buhârî, “Buyû”, 17; Buhârî, “Fi'l-İstikraz”, 5.

⁶⁵⁷ Adevî, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 4/598.

⁶⁵⁸ Müslim, “Buyu”, 11, 12.

⁶⁵⁹ Buhârî, “Büyü”, 58.

⁶⁶⁰ Müslim, “Nikah”, 49-56; Buhârî, “Buyu”, 64, 70.

⁶⁶¹ Sofuoğlu, *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*, 4/1973.

Ticarette bir malın fiyatının gereksiz yere yükseltilerek veya düşürülerek haksız rekabetin önüne geçilmesini önlemek de sosyal sorumluluklar arasındadır. Alışveriş insicamını bozan ve bazı ürünlerin değerini bedelinden fazla yükselten durumlar karaborsacılıktır. Günümüzde “karaborsa” olarak bilinen kavramın ıstılahtaki terimi “ihtikar”, halkın ihtiyaç duyduğu bir ürünü satmayarak pahalılaştırma beklentisi içinde istiflemek, stokçuluk yapmaktır.⁶⁶² Bu hususta Rasûlullah (sas.), “*Her kim ihtikâr (karaborsa) yaparsa âsî olmuştur.*”⁶⁶³ buyurarak insanların kazandıklarının haksız yere alı konulmasını, kişileri asli ihtiyaçlarından mahrum etmek, haksızlıkla fahiş fiyat artışına engel olmak, emeğin karşılığının zayi edilmesini engellemek için haram kazanç yollarının önünü kapatarak haksız kazancı engelleyici bir hüküm ortaya koymuştur.⁶⁶⁴

İbn-i Abbas (ra.) Rasûlullah (sas.)’ın mal teslim alınincaya kadar başka müşteriye satışını yasakladığını⁶⁶⁵ rivayet etmiştir. Ürün ve hizmet olmadan bedelin belirlenemeyeceğinden hareketle, malın stoklanması ve ürün olmaksızın bedelsiz satışın tefeciliğe/faize kapı aralaması nedeniyledir. Karaborsacıların toplumun zararına çalıştıkları, kamu hukukuna zarar verdikleri ortadadır. Bu yüzden şerli/kötü kişiler olarak her devirde toplumun kınamasına uğramışlar ve hor görülmüşlerdir.⁶⁶⁶

Peygamberimiz ürün veya hizmetin karşılığında belirlenen bedel olan altın veya gümüşün ancak yine aynı bedele tekabül edecek altın veya gümüşle alım satımının yapılacağını, ortada olmayan bir ürünün satışının yapılamayacağını⁶⁶⁷ bildirmiştir. Rasûlullah (sas.)’ın, “*kilosu bilinmeyen kuru hurma yığınının, ölçüğü belli kuru hurma ile satmaktan nehy buyurdu*”⁶⁶⁸ hadisiyle ölçüsüz ve belirsiz satış nehyetmiştir.

Üretimde en önemli problemlerden biri de pazar imkânı veya satış yeri sorunudur. “*Her kimin fazla yeri varsa onu ya eksin yahud dîn kardeşine bahşetsin. Bunu yapmazsa yerine sâhib olsun.*”⁶⁶⁹ Bu hadiste gereksiz yer işgaliyelerini engelleyici, Müslümanların ticarette birbirlerini güçlendirici ve ticaret ahlakını koruyucu bir anlayış ortaya konulmaktadır.

⁶⁶² Gazali, *İhya-u Ulûmu’d-dîn*, 2/189.

⁶⁶³ Müslim, “Müsakat”, 129.

⁶⁶⁴ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 7/399.

⁶⁶⁵ Buhârî, “Büyu”, 54.

⁶⁶⁶ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 4/1967-1968.

⁶⁶⁷ Bkz. Müslim, “Müsakat”, 88.

⁶⁶⁸ Müslim, “Buyu”, 59.

⁶⁶⁹ Müslim, “Buyu”, 89.

Günümüzde çoğu kez üretici pazar yeri bulamadığı için ürününü halka arz edemeden simsarlara/aracılara ucuz fiyatla kaptırmakta, üreticiden halka direkt satış gerçekleşmesine engel olunmaktadır. Peygamberimiz pazar yerine ulaşmadan malın üreticiden alınmasını yasaklamıştır. Bu konuda; *“Rasûlullah (sas.) pazara binekle gelenleri karşılamaktan ve şehirlinin bedevi adına satış yapmasından nehy buyurdu.”*⁶⁷⁰ hadisi rivayet edilmiştir. Bu hadiste geçen şehirlinin köylü namına satışının ne olduğunu Ravi İbn-i Tavus, İbn-i Abbas’a sormuş; İbn-i Abbas, aracılık/simsarlık olduğu cevabını vermiştir.⁶⁷¹

Hz. Muhammed (sas.) üreticinin halka arz edemeyecek şekilde daha satış alanına gelmeden karşılanmasını yasaklamıştır. Böylece halka ulaşmadan ucuz fiyata ürünü simsarlara kaptırılarak arz talep dengesinin bozulmasını, üreticinin emeğin zayı olmasını ve kamu hukukunun zarara uğramasını engellemeyi hedeflemiştir.⁶⁷²

Modern çağın en önemli problemlerinden biri de dolandırıcı insanları bertaraf etmek için verilen mücadeledir. Sonuçta dolandırıcılığa karşı gerçek ve kalıcı çözüm ise dürüst ve güzel ahlaklı bireyler yetiştirebilmektir. Bunun için günümüz hayat boyu öğrenme, mesleki eğitim merkezleri gibi birçok eğitim kurumunda ahlaki değerlerle örülü eğitim programları gerçekleştirilmektedir. Değerler eğitimi kapsamında meslek etiği konusunda programlar yenilenerek çalışanlar da şuurlandırılmaya çalışılmaktadır.⁶⁷³

Sonuç olarak ticaret ahlakıyla ilgili hadisler, İslam’ın insanı güvenli bir sosyal yaşamda ve mutlu bir ticaret ortamında yaşatma amacının sonucu olarak toplumsal sorumlulukların Peygamberimiz’in (sas.) dilinden aktarılmış halidir. Hadislerdeki ticaret anlayışı, para kazanmanın ticarete bir ölçüt olmadığını, esas ölçütün kazançta da Allah’tan sakınmak, takva ve dürüstlük olduğunu ortaya koymaktadır. Bu açıdan hiçbir satıcı veya alıcının dünyalık kaygılarla ahiretinden vazgeçmesi İslam inancıyla bağdaşmaz. Günümüz Müslümanlarına sadece kazanmaya dayalı bir ticaret anlayışı yerine dürüstlüğe ve erdeme dayalı bir ticaret anlayışını sorumluluk olarak yüklemektedir.

⁶⁷⁰ Müslim, “Buyu”, 19.

⁶⁷¹ Bkz. Buhârî, “Buyu”, 72, “İcare”, 11, 19.

⁶⁷² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 4/1991.

⁶⁷³ Milli Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, Müfredât Yenileme Çalışmaları: *Basın Açıklaması*, Ankara Temmuz 2007.

2.1.11. Alacaklı ve Borçlular

İnsan yaşamında sosyolojik bir gerçeklik olarak yer alan ticarete Müslümanda bulunması şart olan olmazsa olmaz sorumluluklardan biri de dürüstlük olduğunu yukarda ortaya koymaya çalıştık. Müslüman insan hayatının her alanında hesap verme, sorumluluk bilinciyle donanmak durumundadır. Bu açıdan bireysel ahlaki niteliklerin yanı sıra diğer insanlarla ilişkileri açısından da birçok ahlaki donatıya sahip olmak gerekir. Ticaret ahlakı, kişinin toplumsal konumunda varlıkların haklarına karşı sorumluluğu kapsamında büyük bir önem taşımaktadır.

Tarihin her döneminde borçlu ve alacaklı ilişkileri hep var olagelmıştır. Bu konuda günümüz ticaret hukukunda da borçlu ve alacaklı ilişkilerinin özel bir yeri vardır. Yüce kitabımız Kur’ân-ı Kerim’de ve sünnette de özel düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerden biri de, dürüstlük temelinde borçlunun borcuna sadık olarak ödeme sorumluluğudur.

İslam’ın hayatın her alanındaki prensiplerinden biri olan sevindirmek ve kolaylaştırmak⁶⁷⁴ alışverişte ve alacaklı-borçlu ilişkisinde de geçerli bir sosyal sorumluluktur. Ticari ilişkilerde bir başka prensip ise nezaket ve mütevazılıktır. Rasûlullah (sas.); “*Satarken, satın alırken, alacağını talep ederken ve borcunu öderken cömertlik ve kolaylık gösteren kimseye Allah rahmet eylesin.*”⁶⁷⁵ buyurmuştur. Hadis incitmemek üzerine kurulu bir nezaket anlayışı içerisinde ticaret ahlakını edebileştirmenin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Veren elin alan elden daha hayırlı olduğu anlayışını bütünleyen bu hadis Müslümanın Müslüman kardeşine her zaman değer verdiğini hissettirmesi açısından da ayrı bir önem taşımaktadır. Aynı zamanda borçluya kolaylık gösterme sosyal sorumluluğumuzun bulunduğunu da ortaya koymaktadır.

Kişi haklarında saygıyı ön planda tutan Peygamberimiz Müslümanlardan borcuna sadık kalarak ödeme sözlerini tutmalarının sosyal sorumlulukları olduğunu bildirmiş, borç ödeme konusunda duyarlı olmalarını istemiştir. Peygamberimiz’in (sas.) zırhını rehin vererek borçlandığını ve borcunu vadettiği zamanda ödeyerek zırhını geri

⁶⁷⁴ Buhârî, “İlim”, 12, “Edeb”, 80; Müslim, “Cihad”, 6, 7.

⁶⁷⁵ Buhârî, “Buyû”, 16.

almıştır.⁶⁷⁶ Hz. Muhammed (sas.) Yüce Allah'ın kıyamet gününde üç tür insana hasım/düşman olduğunu vurgulayarak, *“Biri benim adıma yemin eder sonra ahdini bozar, ikincisi hür bir insanı köle olarak satar ve parasını yer, üçüncüsü de bir işçiye ücretle tutar, onu çalıştırıp işi tam yaptırır da, onun ücretini vermez.”*⁶⁷⁷ buyurmuştur. Hadiste ücretlinin ücretini ödemeyenlerin davranışının en ağır cezayı gerektiren üç yanlış davranıştan biri olduğuna dikkat çekilmektedir. Bir diğer hadiste de bu konuyla ilgili olarak Allah Rasulü (sas.), *“(...) zîra insanların en hayırlısı borcunu en güzel şekilde ödeyenlerdir.”*⁶⁷⁸ buyurmuştur. Hadis Müslüman bir kimsenin emeğin hakkını alacaklıyı mağdur etmeden ödemesi hususunda sosyal sorumluluğunu ortaya koymaktadır.

Yine; Peygamberimiz (sas.) borç isteyen kişinin sorumluluğunun geri ödeme niyetiyle borç alması olduğunu, yoksa sonunun hüsrana olacağını bildirmiştir. Rasûlullah (sas.), *“Kim, ödemek arzusu ile insanların malını borç alır ise, Allah (onun borcunu) ona bedel eda eder. Kim de telef etmek niyetiyle halkın malını alırsa Allah onu telef eder.”*⁶⁷⁹ buyurmuştur. Bu hadiste ticaret işleyişinin bozulmasını önleyici yaptırım yer almakta, halis bir niyetle ticari münasebetlere yönlendirmekte art niyetli olmaktan da sakındırmaktadır.⁶⁸⁰ Bu açıdan borçlanmanın doğal bir durum, borcunu ödememenin ise insanlık dışı anormal bir durum olduğu ortaya konulmaktadır.

Peygamberimiz borcunu ödeme sorumluluğunu o kadar önemsemiştir ki; Uhud dağı kadar altını olsa üç günden fazla bekletmeyeceğini, yalnızca borcunu ödemek için bir kısmını hazır tutacağını bildirdikten sonra; *“Çok kimseler var ki onlar (sevapça) çok azdır. Ancak malı şöyle şöyle (iyilik yolunda) sarfetmiş olan müstesna... Bunlar da pek azdır.”*⁶⁸¹ buyurmuştur. Bu hadis, Buhârî’de *“Başkalarının Haklarına Karşı Sorumluluk”* olarak değerlendirilerek, borç ödeme ile ilişkili bab başlığı olmuştur. Kişi, ahlak ve sorumluluk bilinci gereği aldığı borcu geri ödemelidir. Hadiste gerçek zenginin, parası olmasa da borcu olmayan, kazancını hayır işlerinde ve muhtaç olanlara yardımda harcayarak paylaşan kimseler olduğu ortaya konulmuştur. Birçok kimse aslında mali yönünden zengin olsa da maneviyat açısından fakirdir. Zenginlerin

⁶⁷⁶ Buhârî, “Rehin” 2.

⁶⁷⁷ Buhârî, “Büyu”, 106.

⁶⁷⁸ Müslim, “Müsakaat”, 118; Buhârî, “İstikraz”, 4; “Hibe ve Fadliha”, 21.

⁶⁷⁹ Buhârî, “Cihâd” 89, “Megâzî” 86; Müslim, “Müsâkât” 124-126.

⁶⁸⁰ Adevî, *İthâfu'l-Kârî bi'htisâri Fethi'l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 5/285.

⁶⁸¹ Buhârî, “İstikraz”, 3.

kazançlarını hayırda harcamaları, borçlu kişinin de son parası olsa bile borcunu bir an önce ödemesi bireysel sorumluluğu, alacaklıya karşı da sosyal sorumluluğudur.⁶⁸²

Hiz. Muhammed (sas.)'nin borcun geri ödenmesi konusuna verdiği önem, şu hadiste de vurgulanmıştır: “Allah, ..., verilmesi gereken borcunuzu men etmeyi ve hakkınız olmayan şeyi almayı haram kıldı...”⁶⁸³ buyurmuştur. Hadiste toplumsal sorumlulukların pek çoğuna değinilmiş olup ahlaki açıdan toplumsal görevler geniş bir yelpazede hatırlatılmıştır. Burada alacaklı ve borçlu ilişkisinde oluşan sorun, borcun inkar edilerek borç veren kişinin malının zayı edilesidir. Bu hadis kandırma ve dolandırıcılığın önünü kesmekte, insanların karakterini ve ahlakını tespititte borcuna sadık olmayı toplumsal sorumluluk bağlamında bir ölçüt olarak ortaya koymaktadır.

Rasûlullah (sas.); kıyamet günü alacaklıların tüm haklarını alacaklarına dikkat çekerek; “*Hattâ boynuzsuz koyun için boynuzlu koyundan kısas alınacaktır.*”⁶⁸⁴ buyurmuştur. Bu açıdan hadis hiçbir alacaklının alacağını almadan, hiçbir borçlunun da borcunu ödmeden Allah’a (cc.) verilecek hesaptan kurtulamayacağını açıkça belirtmektedir. Bu açıdan Müslüman kişilerin hesap verme bilinciyle tüm haklarda olduğu gibi borçlanmadan dolayı oluşan hukuk gereğince alacaklının hakkını ödeme konusunda duyarlı olma sorumluluğu bulunmaktadır.

Alacaklı ve borçlu ilişkisinde yaşanabilecek durumlardan biri de borçlunun zarar etmesi veya iflası nedeniyle borcunu ödemeyememesi durumudur. Bu konuda da taraflara bazı sorumluluklar düşmektedir. Bu sorumluluklardan biri borçlunun ödeme imkanı olmaması durumunda varlıklarını satarak borcunu ödeme yükümlülüğüdür. Rasûlullah (sas.) zamanında bir adamın başına bela gelmesinden dolayı aldığı üründen zarar ederek borçlanması üzerine Peygamberimiz ona sadaka verilmesini emretmiştir. Bu kişi mali yardımlarda bulunulmasına rağmen borçlarını ödeyememiş ve iflas etmiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (sas.) “*O zâtın alacaklılarına: Bulduğunuzu alın; size bundan başka bir şey yoktur!*”⁶⁸⁵ buyurmuştur. Bu hadiste borçlanan ve borcunu ödemekte zorlanan kişiye zekat, sadaka gibi yardımlarla destekte bulunmak onu tanıyanların ve alacaklıların sosyal sorumluluğu olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda bu hadiste Peygamberimiz (sas.), borçlulara yardımı tavsiye ederek hatta zekât verilecekler

⁶⁸² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2209.

⁶⁸³ Buhârî, “*Fi’l-İstikraz*”, 19.

⁶⁸⁴ Müslim, “*Birr*”, 60.

⁶⁸⁵ Müslim, “*Müsakat*”, 18.

arasında borçluları da sayarak üretim yapan bir işletmenin iflas etmesinin önüne geçmeyi hedeflemektedir.⁶⁸⁶ Aynı zamanda alacaklıların bir diğer sosyal sorumlulukları da; var olan malının dışında borçludan başka bir hak talep etmeyip sadece mallarına haciz koyarak alacaklarını tahsil etme yoluna gitmeleridir. Bir başka ifadeyle söyleyecek olursak borçlunun kişisel haklarını kısıtlamak, ailesini rahatsız etmek gibi illegal yollara başvurarak hakkı zulme dönüştürmemek alacaklıların sosyal sorumluluklarıdır.

Sonuç olarak hadislerde; borçlanmadan uzak durma tavsiye edilmekte, borçlanılması durumunda borcun bir an önce ödenmesi, borçluya yardım etme ve ödeme kolaylığı sağlanması gibi sosyal bir sorumluluklar olarak ortaya konulmaktadır.

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında sosyal yaşam içinde aynı ülkenin vatandaşları olarak bir arada yaşamak zorunda olduğumuz toplumsal kesimlerle ilgili sosyal sorumluluklarımızı ele almaya çalıştık. Buradan sonra da farklı ülkelerin vatandaşları ve mülkiyet edinmemeleri yönüyle ortak özellik taşıyan toplumun diğer kesimlerine karşı sosyal sorumluluklarımızı ilgili başlıklar altında inceleyeceğiz. Burada şunu belirtmek isteriz ki hadislerde bildirilen sosyal sorumluluklar toplumun tüm kesimleriyle ilgilidir. Bu açıdan başlıklardaki sınıflama sadece çalışmanın tekniği gereği olup daha önceki başlıklar altında ortaya koymaya çalıştığımız sosyal sorumlulukların tamamına yakınının buradan sonraki başlıklar altında ele alınan toplumsal unsurlar için de geçerli olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

2.1.12. Muhacirler, Göçmenler

Hicret, Allah'ın dinini daha özgürce yaşayabilmek için bir ülkeden başka bir ülkeye göç etmeyi ifade ettiği gibi, kişinin küfür durumundan vazgeçerek iman ve ibadet ortamına girmesine, yine günahlarından vazgeçerek Allah'ın rızasına uygun işlere yönelmesini de ifade eden bir terim olarak da kullanılmıştır. Hicret edene verilen isim olan “Muhacir”, genellikle gayr-i müslim ülkeden İslam ülkesine göç edenler, özelde Peygamberimizle birlikte Mekke'den Medine'ye hicret edenler için kullanılan bir terimdir.⁶⁸⁷ Muhacirleri koruyup kollayan ve onlara yardım edenlere de Arapça mübalağa sigasında “Ensâr”, “yardım edenler”, denilmiştir. Müslümanlara yardım

⁶⁸⁶ Recep Özdemir, “İslam Hukukunda Borçların ve Hakların İspatına Yönelik Teminatlar”, *Mecmua, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020, 5/9, 129.

⁶⁸⁷ Ahmet ÖNKAL, “Hicret”; *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 17/458.

edenlerden olan kişilere de “Ensâri” denilmektedir.⁶⁸⁸ Kur’an-ı Kerim’de ensar ve muhacir kavramları birebir yer almaktadır.⁶⁸⁹

Günümüz toplumlarında bir ülkeye yerleşmek isteyen muhacirler ile iltica etmek isteyen sığınmacılar “Mülteci” olarak aynı statüde kabul edilmektedir. Ülkemizde de Afganistan, Irak ve Suriye gibi Müslüman ülkelerden sosyal ve siyasi nedenlerle Türkiye’ye sığınmak, göç etmek zorunda kalan Müslümanlar da mülteci statüsünde görülmektedir.⁶⁹⁰ Mültecilik, baskı ve zulüm nedeniyle ülkesini terk ederek Müslüman topraklarına göç etmiş olması açısından muhacirliğe benzese de Kur’ân-ı Kerim’de, hadislerde ve İslam hukukunda Muhacirlik, kardeşlikten dolayı göçmen/hicret eden Müslüman’a kalıcı ikamet yani vatandaşlık hakkı vererek bu hakkı gayr-i müslime (zımmiye) tanımaması yönünden mültecilikten farklıdır.⁶⁹¹ Ayrıca bir köle bile müslüman olarak İslam ülkesine gelmesi durumunda İslam hukukunda özgür kabul edilmektedir.⁶⁹² Bu açıdan çalışmamızda muhacirler ve mültecilerle ilgili sosyal sorumluklarımızı ayrı ayrı ele almanın yerinde olacağını düşünerek farklı başlıklar altında ele almaya çalıştık.

Hicret, muhacirlere gayr-i müslim ülkelerde bulunan Müslümanların azınlık olarak yaşamak yerine diğer Müslümanlarla bütünleşerek İslami kişilik ve kimliklerini korumak için güven içerisinde yaşayacakları ve güven verecekleri toplum oluşturma sorumluluğunu yükler. Müslüman bir ülkede yaşayanlara yani Ensâr’a da bir ve bütün olma konusunda yapılacak fedakârlıklar, kardeşlik anlayışla Muhacirlere sahip çıkma ve karşılaşılabilecek zor durumların üstesinden gelme sosyal sorumluluğunu yükler.⁶⁹³

Kur’ân-ı Kerim’de Rabbimiz, “*İman edip hicret edenler, Allah yolunda malıyla canıyla cihadda bulunanlar, (Muhacirleri) barındırıp yardım edenler (Ensâr), işte onlar birbirlerinin velileridir (yâr ve yakınlarıdır).*”⁶⁹⁴ buyurmuştur. Bu ayet muhacirlere

⁶⁸⁸ Hüseyin Algül, “Muhacirun-Ensâr Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, 5/5, 26.

⁶⁸⁹ Tevbe, 9/100, 117; Haşr, 59/9.

⁶⁹⁰ İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 6458 Sayılı Yabancıları Koruma Kanunu, [1.5.6458.pdf](https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat/M56458.pdf) (Erişim tarihi: 06/08/2022/20:45), Ayrıca bkz.: [Mülteci \(goc.gov.tr\)](https://www.mevzuat.gov.tr/Mevzuat/M56458.pdf) (Erişim tarihi: 06/08/2022/20:50) 2013.

⁶⁹¹ Hüseyin Baysa, İslam Hukukunda Himaye Geleneği Müvacehesinde Mültecilik Sistemi”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2016, 4, 37.

⁶⁹² Tehânevî, *Hadislerle Hanefî Fıkhi*, 9/227.

⁶⁹³ Ahmet Özel, “Hicret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 17/462.

⁶⁹⁴ Enfal, 8/72.

karşı sosyal sorumluluklarımızın temelini oluşturmaktadır ve muhacirlere yardım etme sorumluluğumuzun gerekliliğini anlatmaktadır.⁶⁹⁵

Muhacirleri karşılaştıkları baskı, zulüm ve maddi zorluklardan kaçanlar olarak değerlendirip küçük görmememiz bir diğer sosyal sorumluluğumuzun gereğidir. Bilakis büyük sıkıntıları göze alarak kişilik ve kimliklerini korumak, İslam'ı daha güzel yaşamak için ve diğer Müslümanlarla bütünleşerek güçlenip güven toplumu oluşturarak İslam'ın hedeflerini gerçekleştirmek için cihad yapan şerefli Müslüman bireyler olarak onlara yaklaşım göstermemiz önemli bir sosyal sorumluluğumuzdur.⁶⁹⁶

Hadislerde, başka ülkede kalarak ezilmek ve mağdur duruma düşmek yerine Allah yolunda hicret etmenin İslam'ın ve Müslümanların geleceği, İslam'a bağlılığın gösterilmesi açısından önemli olduğuna dikkat çekilmiş, muhacirlik ve muhacirlere yardım edenler övülmüştür. İslam'ın ilk yıllarında her çeşit zulme maruz kalan ilk Müslümanlar Peygamberimiz'in (sas.) buyruğu ile çocukluklarını yaşadıkları ata şehirlerini, yuvalarını, mal ve mülklerini bırakarak hicret etmişlerdir. Hiçbir kazanç gözetmeden inandıkları dini özgürce yaşayabilmek ve İslam'ın şanını, şerefini dünyaya yayabilmek için muhacir olmuşlar, dünyalık elde ederek geçici mutluluğu değil ahireti gözeterek sonsuz mutluluğu tercih etmişlerdir.⁶⁹⁷

Hadislerde Muhacirlerin birçoğunun daha hicret eder etmez, mal ve mülk edinmeden, Musab b. Umeyr'in şehadetinde olduğu gibi şehit düştükleri rivayet edilmiştir.⁶⁹⁸ Daha sonraları kardeşlik sorumluluğunun bilinciyle Muhacir ve Ensâr dayanışması sonucunda birlikte çalışarak ve hareket ederek, sosyal, ekonomik, askeri, ilmi, siyasi vb. her yönden güçlenen İslam toplumunun bireyleri varlıklı hale gelmişlerdir. Sosyal ve siyasi yönden büyük bir değişimi ifade etmesi yönüyle güçsüz ve mazlum durumunda olan Müslümanların hicret etme sorumluluğu⁶⁹⁹ bulunmaktadır. İslam'ın ve Müslümanların geleceği açısından Muhacirlerle dayanışma içinde olmamız bize “din kardeşliği” açısından en büyük sosyal sorumluluğu yüklemektedir. Rasûlullah (sas.)'ın “*Müslümanlar kendileri dışındakilere karşı tek bir el gibidir. -Kendi aralarında*

⁶⁹⁵ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3545.

⁶⁹⁶ Özel, “Hicret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 17/463.

⁶⁹⁷ Algül, “Muhacirun-Ensâr Üzerine Bir Araştırma”, 36, 40.

⁶⁹⁸ Buhârî, “Cenaiz”, 27; “Menakibul Ensâr”, 45; Megazi 17, 26; Rikak 16; Müslim “Cenaiz”, 44.

⁶⁹⁹ Nisa, 4/ 97.

ise- kanları ve malları eşittir.”⁷⁰⁰ buyruğu, Müslümanların muhacirlerin haklarını kendi haklarıyla bir görmeleri gerektiğinin ve birbirlerine karşı soy, cinsiyet, statü vb. hiçbir fark gözetilmeksizin kanları ve mallarının aynı değerde olduğunun farkında olarak yaşamaları gerektiğinin sosyal sorumluluğunu ortaya koyar.⁷⁰¹

Peygamberimiz Medine’ye yerleşir yerleşmez, “Muâhât” uygulaması kapsamında Ensâr ile Muhacirler arasında kardeşlik bağı kurmuştur.⁷⁰² Arapça “uhuvve” kökünden türeyen “Muahât” sözlük anlamıyla “biriyle kardeş olmak birini kardeş edinmek” anlamında kullanılan bir terimdir. Rasûlullah (sas.) yönetici olma sosyal sorumluluğunun gereği olarak kimi ailesini, kimi yuvasını, kimi malını mülkünü terk ederek Medine’ye hicret eden muhacirlerin korunması ve kollanması, psikolojilerinin daha fazla yıpranmaması ve Medineli Müslümanlarla oryantasyonlarının daha çabuk ve güçlü olarak sağlanması amacıyla Muhacirler ile Ensâr’ı kardeşlik bağıyla birbirine bağlamış ve böylece Müslümanların birbirlerine karşı sosyal sorumluluklarını “kardeşlik hukuku”yla sistemleştirmiştir.⁷⁰³ Bu durumda İslam toplumunun yönetici vb. önde gelenlerine sosyal sorumluluk yüklenmiş olmaktadır.

Kardeşlik hukukunu yerine getirmek için bireysel olarak üzerimize düşen sosyal sorumluluk Ensâr olabilmektir. Enes b. Malik, kendisine sorulan “Ensâr” unvanını nereden aldıkları sorusuna, Allah ve Resulü ile hicret edenlere yardım ettikleri için bu ismi kendilerine Allah’ın verdiğini söylemiştir.⁷⁰⁴ Enes b. Malik’in “*Birinci dereceyi kazanan muhacirler ve Ensâr ile onlara güzellekle tabi olanlar; Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır.*”⁷⁰⁵ ayetine istinaden bu cevabı verdiği izahı yapılmaktadır.⁷⁰⁶

Muhacirlere karşı “kardeşlik hukuku”nun gerekliliklerinin yerine getirilmesi için Müslümanların “îsâr” anlayışı içinde olmaları da sosyal sorumluluklarının gereğidir. Ensar muhacir kardeşliğinin sonucunda; Müslümanlar ortak gayeye yönelik, birlik ve

⁷⁰⁰ Ebu Davut, “Cihat”, 147.

⁷⁰¹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2961.

⁷⁰² Buhârî, “Menakibü’l-Ensâr”, 3.

⁷⁰³ Hüseyin Algül, “Muahat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2020, 30/306.

⁷⁰⁴ Buhârî, “Menakibü’l-Ensâr”, 2.

⁷⁰⁵ Tevbe, 9/100.

⁷⁰⁶ Adevi, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 7/454; Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3545.

beraberlik içerisinde kolektif çalışmanın önemini kavrayarak, toplumun hem ekonomik hem de sosyal yönünü koruyup kollamanın önemini öğrenmişlerdir.⁷⁰⁷

Îsâr, sosyal sorumluluğun gereği olarak Medineli ve zengin olan Sad b. Râbi, muhacir olan Abdurrahman İbn Avf'a malının yarısını vermeyi teklif etmiştir. Bu konuda “*Sâd, Abdurrahman’a, Ben mal yönünden Ensâr’ın en zenginiyim, malımı iki kısma böleyim ...ve yarısı senin olsun, dedi. ... Abdurrahman Allah ehlini ve malını sana mübarek eylesin. Ticaret yapılan çarşınız nerede? diye sordu.*”⁷⁰⁸ bilgisi rivayet edilmiştir. Bu rivayetten Müslümanın muhacir kardeşi ile paylaşma sorumluluğunu farkında olması gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Ensâr, Peygamberimiz’e başvurarak hurma bahçelerini Muhacirlerle aralarında paylaşmasını talep etmişlerdi. Peygamberimiz (sas.) bu talebi olumlu karşılamayarak böyle bir “Îsâr”ı, gereğinden fazla bir fedakârlık olarak görmüştü. Bu açıdan karşılıksız mülkiyet verilmesini onaylamamış, iş ve çalışma ortaklığı kurarak birlikte çalışma toplumsal sorumluluklarını birlikte gerçekleştirmeleri gerektiğini beyan etmiştir.⁷⁰⁹ Bu da göçmenlerin de “*gerektiğinde emeklerini ortaya koyarak, geçimlerini ve rızıklarını temin etme, her ne kadar iltica ve göç ettikleri ülkeler ve halkları kendilerine yardım etse de onları yine de mağdur etmeme ve (onlara) zarar vermemeye özen gösterme, yardımlaşma ve dayanışmayı esas alma*” gibi sosyal sorumlulukları bulundukları anlamına gelir.⁷¹⁰ Peygamber efendiğimizin tavsiyesini dikkate alan Ensâr, “*muhacirlere terbiye ve sulama işlerini sizler yükleniniz de hurma mahsülünde bizlere ortak olunuz dediler. Muhacirler peygamberden gelen emri işittik ve itaat ettik dediler.*”⁷¹¹ Enes b. Malik; Halife Velid’e, Haccac’ı şikayet etmek için gittiğinde Bahreyn arazilerinin parsellenecek dağıtım sırasında yaşanan “Îsâr” olayını hatırlatmış bu açıdan “Ensâri” olmaktan duyduğu onuru bir olay örneğinde şöyle anlatmıştır.⁷¹²

“Bahreyn arazisini parçalara ayırınca Rasûlullah (sas.) önce Ensâr’ı çağırdı. Ensâr ‘muhacir kardeşlerimize de bunun benzerini bölüp taksim etmedikçe bize bir

⁷⁰⁷ Muammer Bayraktutar, “Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber’in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2016, 4/112-113.

⁷⁰⁸ Buhârî, “Menakibü’l Ensâr”, 3.

⁷⁰⁹ Adevi, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 7/460; Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi* 8/3551.

⁷¹⁰ Bayraktutar, “Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber’in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri, 4/120

⁷¹¹ Buhârî, “Menakibü’l Ensâr”, 2.

⁷¹² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3557.

arazi parçası vermeyiniz. Vallahi olmaz (kabul etmeyiz). ’ dediler. Rasûlullah (sas.), ‘mademki (başkalarını kendinize tercih ederek) almıyorsunuz, bu mal Allah’ın dilediği bu usûl üzere Kureyş muhacirlerine de aittir’ buyurdu. Ensâr muhacirler hakkında ısrar ederek bunu Allah’ın elçisine söylüyorlardı...”⁷¹³

Burada cizye olarak alınan bir malın taksiminde Ensâr’ın ortaya koyduğu feragate ve sosyal sorumluluk örneğine şahit olmaktadır. Peygamberimiz’in (sas.) Ensâr ile istişarede bulunması, onları müjdelemesi muhacirleri gözetmekle ilgili sosyal sorumluluk davranışının şeref ve onurunu ortaya koymaktadır.⁷¹⁴

Muhacirleri bağrına basarak Peygamberimiz’e Akabe’de verdikleri sözleri sonuna kadar yerine getiren Ensâr, onun vefatından sonra da Beni Sakife’de Sad. b. Ubade’ye biat etmek üzereyken Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in görüşlerini önemseyerek yönetimi Ensar yerine Muhacirlere bırakmışlardır.⁷¹⁵

Göç etmenin ortaya çıkardığı zorluk ve sıkıntılar gibi malını paylaşmanın da ortaya çıkartacağı birtakım zorluklar vardır.⁷¹⁶ “Nitekim Hz. Peygamber’in Mekke ve Medine dönemlerinde muhtelif krizler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber kriz yönetimiyle ve uyguladığı stratejiler ile kendisi ve ashabı en az hasarla karşılaştıkları krizlerin üstesinden gelmeye muvaffak olmuşlardır.”⁷¹⁷

Müslümanların zulme uğradıkları ve işkencelere maruz kaldıkları zamanlarda çıkış yolu arayan Rasûlullah (sas.)’a Akabe’de ilk sene altı, ikinci sene oniki, üçüncü sene de yetmişiki Ensâri Müslüman kendi can ve mallarını nasıl koruyacaklarsa peygamberimizi ve arkadaşlarını da öyle koruyacaklarına söz vermişlerdi. Peygamberimiz’e akabede verilen bu söz İslam’ın temellerinin sağlama bağlanması açısından Muhacirlerle ilgili Ensâr olabilmek onuru vazgeçilemez bir toplumsal sorumluluğumuzun olduğunu göstermektedir.⁷¹⁸

Ensâr’ı ve Muhacirleri sevmek de hicrette ve yardımda bulunmayan diğer Müslümanların sosyal sorumluluklarındandır. Peygamberimiz Ensâr olmak, ensar

⁷¹³ Buhârî, “Menakıbü’l-Ensâr”, 8.

⁷¹⁴ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2951.

⁷¹⁵ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3548.

⁷¹⁶ Hüseyin Algül, “Muhacirun-Ensâr Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, 5/5, 37-38.

⁷¹⁷ Bayraktutar, “Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber’in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri”, 4/103.

⁷¹⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3643.

olmayı sevmenin Allah tarafından sevilme, Ensâr'ı küçük görmenin de Allah'ın hışmına uğramak olduğunu bildirmiştir.⁷¹⁹ Muhacirlerle ilgili, sosyal sorumlulukların yerine getirilmesi için “*Ensâr benim samimi dostlarım, onlara iyilik edin.*”⁷²⁰ emrini vermiştir. Zira Allah için hicretten sonra en büyük faziletin İslam’a ve Müslümanlara yardımda bulunmak olduğunu göstermektedir.⁷²¹ Bu emir hem Muhacirlere hem de yardım etme imkânı olmayan diğer Müslümanlara yüklenilen bir sosyal sorumluluktur.

Rasûlullah (sas.), “*Eğer Ensâr bir dere yoluna yahud bir dağ yoluna girselerdi muhakkak ben Ensâr ile onların vadisinin içine girerdim. Eğer hicret olmasaydı ben muhakkak Ensâr’dan bir kişi olurum.*”⁷²² buyurarak, Ensâr olmayı başka toplumsal kesimlere tercih ettiğini en veciz ifadelerle bildirmiştir. Peygamberimiz’in kendisine itaat edilen olmasına rağmen, Ensâr’a tabi olacağını bildirmesi, Mekke’nin fethinden sonra da Ensâr ile Medine’ye dönmesi, Muhacirler konusunda, onları kabullenme, muhacirlere yardımcı olma, sözüne sadık kalma, onlarla komşuluk, kardeşlik, arkadaşlık, akrabalık ilişkilerinde bulunma gibi konularda sosyal sorumluluklarımızı yerine getirirken Ensâr olabilmenin onurunu ve şerefini göstermektedir.⁷²³

Günümüzde diğer İslam topraklarından çeşitli nedenlerle ülkemize göç etmek zorunda kalan muhacir Müslümanlar konusunda bazı basın yayın organlarında ve halk nezdinde olumsuz yaklaşımlar sergileyenlere rastlayabilmekteyiz. Medine halkı Peygamberimiz’in (sas.) ve arkadaşlarının şehirlerine hicret etmesine darlanmamış, bilakis gönülleri huzur ve ferahlıkla dolmuştur.⁷²⁴ Hz. Peygamber’e Akabe’de söz veren Medineli Müslümanlar şehirlerine sadece Hz. Muhammed’in (sas.) değil, onunla birlikte olanların tamamının, hatta daha sonra İslam’a gönül veren müminlerin dört bir yandan kitlesel olarak Medine’ye göç edeceklerini bilerek bu sorumluluğu almışlardır.

Muhacir kardeşlerimizin ülkemizde bulunması, iş edinmeleri, yurt yuva sahibi olmaları ile hasetlik içinde olan ve onları kabullenemeyerek yüreğinde eziklik hissedenlerin davranışı⁷²⁵ sosyal sorumsuzluktur.

⁷¹⁹ Buhârî, “Menakıbu’l Ensâr”, 4.

⁷²⁰ Buhârî, “Menakıbü’l Ensâr”, 10.

⁷²¹ Nevevî, *Riyazus’s-Salihin*, 3/217.

⁷²² Buhârî, “Menakıbü’l Ensâr”, 1.

⁷²³ Adevî, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 7/457; Sofuoğlu, *Sahîhi Buhârî ve Tercemesi*, 8/3647.

⁷²⁴ Menakıbü’l Ensâr, 45.

⁷²⁵ Adevî, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, 7/453.

2.1.13. Mülteciler, Sığınmacılar

Muhacirler başlığında günümüzde mülteci teriminin mahiyetinde muhacirlere de yer verildiğinden ve İslam literatüründe ise aynı dine inanmaları bakımından göç edenler ayrı değerlendirilmektedir.

Günümüzde başta savaşlar olmak üzere büyük kitlelerin etkilendiği olayların sonucunda ülkesini terk etmek zorunda kalanların korunması amacıyla oluşturulan Mültecilik, İslam tarihindeki daha çok “eman” ve “muhacir”lik uygulamalarına benzetilmektedir. Kur’ân’da, hadislerde ve İslam hukukunda bir dine mensup olması bakımından Müslüman’a vatandaşlık hakkı ve kalıcı ikamet verilmektedir. Gayr-i müslime (zımmiye) ise “eman” nedeniyle geçici ikamet tanınarak vatandaşlık ve mülkiyet hakkı tanımaması yönünden “Mültecilik”, Muhacirlik’ten farklıdır. Baskı ve zulüm nedeniyle ülkesini terk ederek Müslüman topraklarına göç etmiş olması açısından “Mültecilik” muhacirliğe benzemektedir.⁷²⁶ Bu açıdan mültecilerle ilgili sosyal sorumluluklarımızı ayrı bir başlık altında incelemenin yerinde olacağını düşündük.

Günümüzde sığınmacı anlamında kullanılan “Mülteci” kavramı, yaşanan din, ırk, düşünce, tabiiyet, fikir vb. herhangi bir olay nedeniyle kendisinin veya yakınlarının zulme uğramaktan korktuğu için veya başka bir nedenle ülkesinin korumasından yararlanmak istemeyerek vatandaşı olduğu ülkesini terk edip koruma talebiyle başka ülkeye sığınan, ülkesine geri dönemeyen “vatansız kişiler”e verilen isimdir.⁷²⁷

Kur’ân-ı Kerim’de gayr-i Müslimlerin kendi güvenliklerini sağlamak için Müslümanlara sığınma talebiyle ilgili “istecare” kavramı kullanılmıştır.⁷²⁸ Hadislerde sığınma talebinde bulunanlar için “emn” ve “civar” kelimelerinin köklerinden türeyen sözcükler kullanılmaktadır. İslam tarihinde, kendi ülkesini terk edip İslam ülkesine veya başka ülkeye eman dileyerek girenler manasında “müste’men” veya “müste’mîn” tabiri kullanılmış, bu tabir günümüzdeki “Mülteci” tanımıyla benzerlik göstermektedir.⁷²⁹ Herhangi bir olay sonucunda İslam ülkesine gelen veya Müslüman askerlere teslim olan yabancı kimselerin korunmasıyla ilgili “eman” ve “ahid” terimleri de kullanılmıştır.⁷³⁰

⁷²⁶ Hüseyin Baysa, İslam Hukukunda Himaye Geleneği Müvacehesinde Mültecilik Sistemi”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 4, 37.

⁷²⁷ İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, *6458 Sayılı Yabancıları Koruma Kanunu*, Madde: 61 ve 62.

⁷²⁸ Tevbe, 9/6.

⁷²⁹ Ahmet Özel, “Müste’men”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 32/140.

⁷³⁰ Nebi Bozkurt, “Himaye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 18/56.

Hız. Ebubekir'in, İslam'ın ilk yıllarında Mekke'de kalabilmek için İbn-i Düğunne isimli birinin himayelik sistemine başvurduğu ancak evinin önüne mescid yaparak Kur'ân öğretmesinden rahatsız olan müşriklerin İbn-i Düğunne'ye hamilikten vazgeçmesi için baskı yaptıkları, Hız. Ebubekir de bunu duyunca, *"Senin himayeliğini iade ediyorum, bundan böyle Allah'ın himayesine sığınıyorum."*⁷³¹ dediği rivayet edilmiştir.

Peygamberimiz sığınma talebi konusunda bütün Müslümanların korudukları kişilerle ilgili sosyal sorumlulukları olduğunu bildirmiştir. Rasûlullah (sas.), *"Müslümanların emanı birdir, en aşağı derecede bulunan bir Müslüman da eman verebilir."*⁷³² ve *"Müslümanlar kendileri dışındakilere karşı tek bir el gibidir. -Kendi aralarında ise- kanları ve malları eşittir. En düşük seviyede olanları dahi onlar adına eman verebilir."*⁷³³ buyurarak, kadınların da bu hususta aynı yetkiye sahip olduklarını sünnetiyle ortaya koymuştur. Amcası Ebu Talip'in kızı Ümmü Hani'nin kocasının akrabalarından müşriklerden bazı kimselere sığınma hakkı verdiğini Peygamberimiz'e bildirmesi üzerine;⁷³⁴ Rasûlullah (sas.), *"Senin himayene aldığın kimseyi biz de himayemize almışızdır. Senin eman verdiğin kimseye biz de eman vermişizdir."*⁷³⁵ buyurarak, bu konuda Müslüman kadınlara da sosyal sorumluluk yüklemiştir.

Hız. Ömer zamanında İran ile yapılan savaşlarda Müslüman bir kölenin "korkmayın" anlamına gelen sözcükleri yazarak surların içine fırlatması sonucu teslim olanlarla ilgili korunmaları gerekip gerekmediği tartışılmıştır. Konunun Halife'ye mektupla bildirilmesi üzerine Hız. Ömer (ra.), *"Köle'de Müslümanlardan biridir ve emanı geçerlidir."* şeklinde cevap vererek bir Müslümanın sığınma talebinde bulunan bir gayr-i müslimi korumaya aldığını belirtmesinin yeterli olduğunu uygulayarak göstermiştir.⁷³⁶

Hız. Peygamberimiz köle hür, zengin fakir, kadın erkek, vatandaş yönetici ayrımı olmaksızın tüm Müslümanların bu konudaki sosyal sorumluluklarını yerine getirmede salahiyet sahibi olduklarını (yetkili olduklarını) beyan etmiştir.⁷³⁷

⁷³¹ Buhârî, Menakibü'l-Ensâr, 45.

⁷³² Buhârî, "Cizye", 10, "Feraiz", 21, "İ'tisam", 5.

⁷³³ Ebu Davut, "Cihat", 147.

⁷³⁴ Vehbe Zuhayli "Emân", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/79-81.

⁷³⁵ Buhârî, "Cizye", 9; Ebu Davut, "Cihat", 167.

⁷³⁶ Nebi Bozkurt, "Eman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/77.

⁷³⁷ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 6/2961.

Burada Müslümanların sorumlulukları iki açıdan ele alınabilir. Birincisi sığınma talebinde bulunanların açık bir hüküm/emir yoksa himayeye alınmasıyla ilgili tüm Müslümanların yetkileri ve sosyal sorumlulukları vardır. İkincisi de herhangi bir Müslümanın himayeye aldığı bir mülteciye diğer Müslümanların da aynı anlayışla davranmaları konusunda sosyal sorumlulukları bulunmaktadır.

Peygamberimiz zımmilere kapasiteleri üstünde iş yükü yükleyen, ona zulmeden/haksızlık yapan, onu razı etmeden zor veya başka yollarla ona bir şeyler yaptıran kişinin karşısına hesap günü bizzat kendisinin çıkacağını bildirmiş ve; *“Bir zımmiyi haksız yere öldüren kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusunu alamaz.”*⁷³⁸ buyurmuştur. Bu kapsamda onların Müslüman topraklarında insani ilkeler çerçevesinde özgürce yaşama, kimliklerini koruma, alışveriş yapma, güvenlik hakkı gibi birçok konularda insani ve sosyal sorumluluklarımız vardır. Ayrıca bu sorumluluklar içerisinde zımmilerin dejenerasyona uğratılmamasının yanı sıra Müslümanlarında kimliklerini korumak ve asimile olmamak gibi bir görevleri de bulunmaktadır.⁷³⁹

“Eman/korunma” isteyerek Müslümanlardan sığınma talebinde bulunanlar için Müslümanlara düşen sosyal sorumluluk, “hami'l humeyya” olmak, onları korumak ve güvenli bir şekilde yaşamalarını sağlamaktır.⁷⁴⁰ Başka devletlerin zulmünden veya baskısından kaçarak ülkeye sığınanların korunmasının bireylerce gerçekleştirilmesi çoğu zaman mümkün olmaz ve güvenlik riski doğurur. Bu açıdan sığınmacıların korunmasıyla ilgili sorumluluk daha çok yönetimle ilgilidir ve bu sorumluluk bireyler daha çok devletin görevidir. Asrı saadetten itibaren tüm İslam devletlerinde “eman” konusunda güvencesi yönetim kararı ve devlet eliyle gerçekleştirilmiştir.

Bugün sadece diğer ülkelerden vatanımıza sığınan Müslüman kardeşlerimizin sorunlarının çözümü ile ilgili değil, günümüz dünyasında göçler nedeniyle oluşan tüm kesimlerin sosyal problemlerinin kökten çözümü ayet ve hadislerde ortaya konulan sosyal sorumlulukların yerine getirilmesiyle mümkün olabilir. Zira, *“Hz. Peygamberin göç sorunun çözümüne yönelik öneri ve uygulamaları günümüz benzer sorunlarının çözümüne de katkı sunabilecek bir değer nitelik arz etmektedir. Aynı zamanda evrensel bir nitelik de taşımaktadır.”*⁷⁴¹

⁷³⁸ Buhârî, “Cizye”, 5.

⁷³⁹ Ahmet Yaman, “Zımmi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/435.

⁷⁴⁰ Tehânevî, *Hadislerle Hanefî Fıkıhı*, 11/69.

⁷⁴¹ Bayraktutar, “Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber’in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri”, 4/117, 105.

2.1.14. Esirler

Muhacir ve mülteci durumuna düşmenin nedenlerinden sadece biri askeri açıdan savaşıdır. Savaşlar insanlık tarihinin en büyük problemi olarak günümüzde de sosyal yaşamı olumsuz etkilemeye devam etmektedir ve insanların yaşamla ilgili birçok haklarını kaybetmesinde belki de en önemli etkenlerdendir.

“Esir”, savaşta tutsak edilerek özgürlüğünü kaybedenlere verilen isimdir. Şu durumda Müslümanların canlı olarak ele geçirdikleri gayr-i müslim savaşçılardır.⁷⁴² Esir kavramı Arap dilinde savaşçı unsurlar yanında muharip unsur olmayan yaşlı, kadın ve çocukları da içermektedir. İslam’ı bilmeyenlerin Müslümanlarla savaşması ve sonucunda onların Müslümanlara, Müslümanların da onlara esir düşmeleri savaşın doğal sonuçlarındanıdır.⁷⁴³ Özellikle çağımızda yaşanan savaşları ve sonuçları incelediğimizde günümüzde de sosyal bir problem olarak esirlerin önemli bir gündem oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Rasûlullah, hiçbir zaman esir almayı amaç edinmemiş, esirlerin sayısıyla övünmemiş, esirlere ahlak ilkeleri çerçevesinde adaletli davranılması hususunda ümmetine tembih ve tavsiyelerde bulunmuştur.⁷⁴⁴ Cahiliye döneminde esirlerle ilgili genel teamül onların köleleştirilmesiydi. İslam’da Müslümanın bir kimseyi elinde bir ömür boyu esir tutarak köleleştirmesini yasaklamış, esarete süreklilik savaş esirleriyle sınırlanmıştır.⁷⁴⁵ Bu sebepten “*köleleştirme misliyle mumele türünden bir uygulamaydı. İslam’da köleleştirmenin meşruluğu İslam’dan önce var olan bir durumu kabul etmek esasına dayanır.*”⁷⁴⁶ Bu açıdan İslam, kölelik ve esaretin meşruluğunu savaşların zorunlu sonuçlarını ve sosyal gerçekleri de göz ardı etmeyerek bu hususta Müslümanlara sosyal sorumluluklar yüklemiştir. Müslümanın Müslümanı esir veya köle etmesi düşünülemeyeceğinden esirlere karşı sosyal sorumluluklarımız esasında gayr-i Müslimlere karşı sosyal sorumluluklarımız kapsamındadır.

Rasûlullah (sas.)’ın Hz. Ali’ye “*Allah’a yemin ederim ki senin vasıtanla Allah’ın bir tek kişiye hidayet vermesi, senin için kırmızı develerine sahip olmaktan daha*

⁷⁴² Zuhayli, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, 8/226.

⁷⁴³ Ahmet Özel, “Esir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/382.

⁷⁴⁴ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/500.

⁷⁴⁵ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/503.

⁷⁴⁶ Zuhayli, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, 8/228.

hayırlıdır."⁷⁴⁷ buyurması, esirlerin hidayete ermeleri için bize sosyal sorumluluklar yükler. Bu sorumluluk esir aldığı kişiye İslam'ın hakikatlerini anlatma ve onların hidayete ermelerine vesile olarak Allah'ın rızasına kavuşma ve cennete girmelerine vesile olma sorumluluğudur. Bu da esirlere karşı model olma sorumluluğunu zorunlu hale getirir. Böylece esir alınan kişi sadece fiziki ve maddi esaretten değil şirkin ve küfrün kölesi olmak gibi manevi esaretten de kurtulur.⁷⁴⁸

İslam'ın esirlere ilk yaklaşımı, esir alındıktan sonra intikam hırsıyla hareket edilmeyerek insancıl muamelelerden onların uzak tutulmamasıdır. İslam tarihinde ilk esir olayı Abdullah b. Cahş komutasında yönetilen bir seriyyenin Kureyş Kervanından iki esir alınmasıdır. Mekkeli'lerin fidyelerini ödeyerek bu esirleri kurtarmak istemelerine karşı Hz. Muhammed (sas.) adı geçen seferde kafilenden ayrı düşen iki Müslümanın geri gelmedikçe onları teslim etmeyeceğini bildirmiştir. Daha sonra iki Müslümanın düşman eline geçmediği anlaşılmış ve fidyeleri karşılığında bu esirler serbest bırakılmıştır. Bedir savaşında birçok esir alınmış ve bu esirlerden Şair Ebu Azze el-Cumahî, fidye verecek mali durumu olmadığını, fakir olduğunu, beş kız çocuğunun sahipsiz ve korumasız kalacağını beyan edip ve Müslümanlar aleyhine bir daha faaliyette bulunmayacağına söz vererek Rasûlullah (sas.)'tan affını istemiştir. Peygamberimiz de Müslümanların zararına çalışanlarla işbirliği yapmamak ve İslam düşmanlarına Müslümanların aleyhinde yardım etmemek şartıyla onu arz ettiği durumu üzerine affetmiştir. Ebu Azze el-Cumahî bu sözünü tutmamış, sonraki yıl Uhud savaşına katılmış ve esir alınan tek kişi olmuştur. Ebu Azze bu kez de savaşa katılmak için zorlandığını beyan ederek affını tekrar istemiş ve Peygamberimiz, "*Müslüman bir yılın deliğinden iki kez sokulmaz.*"⁷⁴⁹ buyurmuş; Müslümanlarla "*dalga geçtim dedirtmeyeceğini*" belirterek esirin öldürülmesine hükmetmişti. Bağışlayıcılık ve merhametlilik sorumluluğunu yerine getirirken İslam'ın ve Müslümanların onuru söz konusu olduğunda ise sessiz kalmaması yine Müslümanın toplumsal sorumluluklarından biridir.⁷⁵⁰ Esirin çocuklarının mağdur olacağını beyanı üzerine Rasûlullah (sas.)'ın onu serbest bırakması da Müslümanlara esirler hususunda, ailelerinin, çocuklarının ve yakınlarının sahipsiz kalacağını anlaşılmaması üzerine esirlerin korunup gözetilmesini,

⁷⁴⁷ Buhârî, "Fedailü'l Ashab", 9; Müslim, "Fedailu's-Sahabe", 34.

⁷⁴⁸ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 4/500-501.

⁷⁴⁹ Buhârî, "Edeb", 83; Müslim, "Zühd", 63.

⁷⁵⁰ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 4/468, 8/2482.

bağışlayıcı ve merhametli olunmasını, insan hakları çerçevesince muamele edilmesini⁷⁵¹ sosyal bir sorumluluk olarak yüklemektedir.

Biz burada Hz. Muhammed (sas.)’nin iki Müslüman dönmedikçe esirler karşısında fidye kabul etmemesi tavrından hareketle, esirler hususunda gözetilmesi gereken ilk toplumsal sorumluluğun Müslümanların can ve mal güvenliğinin ve hürriyetlerinin güvence altına alınması olarak değerlendiriyoruz. Hz. Aişe annemizden nakledilen; “*Rasûlullah (sas.) ... Allah’ın yasakları çiğnenmediği sürece şahsı adına hiçbir şeyden dolayı intikam almamış, Allah’ın yasağı çiğnenmişse onun cezasını mutlaka vermiştir.*”⁷⁵² hadisi Müslümanların sosyal sorumluluklarının kapsamını belirlemektedir. Bu açıdan Hz. Peygamberimiz’in (sas.) Bedir savaşı sonrasında esirlerden fidye alması, on kişiye okuma yazma öğretmeleri veya okuma yazma öğretecek durumu ve fidye verme imkânı olmayan yedi esiri de karşılıksız salıvermesi,⁷⁵³ esirlere karşı sorumluluğumuzu ortaya koymaktadır.

Rasûlullah (sas.) esirlerle ilgili toplumsal sorumluluklardan birini de; “*Esiri özgürlüğüne kavuşturun, davet edenin davetine katılın, hastayı ziyaret edin.*”⁷⁵⁴ hadisinde esirlerin kurtarılması ve öz haklarının iade edilmesi olarak belirlemiştir. Bu hadiste esirler hususunda verilen özgürlüklerine kavuşturun emri, öncelikle İslam düşmanlarının elinde bulunan Müslüman esirler ve müslümanların kamu maslahatı içindir.⁷⁵⁵ İlk başta da belirttiğimiz gibi, Müslümanın esirler karşısındaki öncelikli sosyal sorumluluğu Müslümanların canı ve hürriyetidir. Hz. Ömer, esirleri kurtarmanın devletin zorunlu görevi olduğunu ve yapılacak bütün masrafların da hazineden karşılanması gerektiğini bildirmiştir.⁷⁵⁶ Bu konuda gayr-i müslim esirlerle ilgili de Müslümanların izzeti ve onurunun zarar görmeme ihtimalinin olmadığı durumlarda onları hürriyetlerine kavuşturmak için çaba sarfetmemiz de sosyal sorumluluğumuzdadır.

İslam düşmanlarının bertaraf edilmesi ve caydırıcı olarak esir alınması, İslâmiyet’i tanımayanların Müslümanlara esir düşmeleri de savaşların doğal sonucudur.

⁷⁵¹ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/504.

⁷⁵² Buhârî, “Menakıb”, 23; “Edeb”, 80; “Hudud 10”, Müslim, “Fezâil”, 77, 78.

⁷⁵³ Özel, “Esir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11/382-383.

⁷⁵⁴ Buhârî, “Nikah”, 72.

⁷⁵⁵ Zuhayli, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, 8/226.

⁷⁵⁶ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 4/500.

Ancak Müslümanların bu esirleri kişisel çıkarlar için değil, İslam'ın hakikatini göstererek esirlerin de Müslüman olmasını sağlamak sosyal sorumlulukları arasındadır. Ebu Hureyre, “*Siz insanlar içinden çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz*”⁷⁵⁷ ayetini tefsir ederken, Rasûlullah (sas.)’ın “*Siz insanların bazıları için insanların en hayırlılarısınız. Çünkü sizler İslam camiasına boyunlarında zincirler bulunan esir insanları getirirsiniz, nihayet bu esir İslam dinine girerler.*”⁷⁵⁸ buyurduğunu rivayet etmiştir.

Müslümanların yeryüzündeki toplumsal sorumluluklarının temelini iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma anlayışı olduğundan daha önce söz etmiştik. Sadece gücü ve otoriteyi elinde bulunduran yöneticilerle ilgili olmayan bu toplumsal sorumluluk genel olarak bütün ümmetin sosyal sorumluluğudur. Esirler hususunda da “*emr-i bi'l ma'ruf nehy-i anil münker*” anlayışının gerektirdiği sorumluluk görev olarak Müslümana yüklenmiştir.

Savaş esnasında toplumsal sorumluluklarımız bulunmaktadır. Bu açıdan muharip unsur olmayan kadın ve çocuklara saldırılmaması, onların haklarının korunması esir olarak alınmaması sorumluluklarımızdandır. Hz. Muhammed (sas.)’in gazvelerinden birinde ölü bir kadın bulunması üzerine Rasullah’ın kadın ve çocukların öldürülmesini kesinlikle yasakladığı rivayet edilmiştir.⁷⁵⁹ Hadiste savaşta öldürülen sivil bir vatandaştan bahsedilmekte ve askeri nitelik taşımayan sivil insanlara dokunulmaması gerektiği savaş esirlerine karşı sosyal sorumluluk olarak bizlere yüklenmiştir.

Esirler konusundaki sosyal sorumluluklarımız ilk önce Müslüman esirlerin can ve mal güvenliğini sağlamak ve sonra da tüm imkânlarımızı kullanarak onları esaretten kurtarmaktır. İslam, insan onurunu merkeze alan bir hukuk sistemi belirlemiş ve mensuplarından buna uymalarını istemiştir.⁷⁶⁰ Müslümanlara esir düşen gayr-i Müslimlerle ilgili toplumsal sorumluluklar ise hiçbir ayırım yapmadan onların insani ihtiyaçlarını karşılamak, merhametli, affedici olmak, intikam hırsıyla hareket etmemek, onların Müslüman olmalarına vesile olmak için çabalamak⁷⁶¹ şeklinde özetlenebilir.

⁷⁵⁷ Ali İmran 3/110

⁷⁵⁸ Buhârî, “Tefsir”, 59.

⁷⁵⁹ Müslim, “Cihad”, 24; Buhârî, “Cihad”, 146.

⁷⁶⁰ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/500.

⁷⁶¹ Özel, “Esir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11/383.

2.1.15. Köle ve Cariyeler

Özgürlüğün geçici veya kalıcı olarak yitirilmesi olarak ifade edilen kölelik ve cariyelik durumu genellikle savaşlar nedeniyle yaşanan esaretin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan nedeni ne olursa olsun esirlerle ilgili özgürlüğüne kavuşturma gibi yükümlülüklerden birçoğu köleler ve cariyeleri de kapsamaktadır. Biz bu nedenle köleler ve cariyelerle ilgili sosyal sorumlulukları esirler başlığının devamında ele almayı uygun gördük.

Köle kelimesi Türkçede genel anlamda, “kul”, “bende”, “halayık”, “esir”;kadın köleler özelinde “cariye”, “odalık” terimleriyle de eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Hadislerde, kölelere bağlanan ip vb. durumlardan hareketle, “boyunları bağlı” manasında köleler için kullanılan “Rakabe” tabiri hem erkek köle hem de kadın köle yani câriyeyi kapsar. Yaşamları konusunda irade ortaya koyma ve seçme hakkı gibi birçok konuda özgürlüklerinin olmayışına nispetle boyunları bağlı denilmiştir. Hürriyet ve mülkiyet hakkı olmayan dolayısıyla hiçbir işte tasarruf ve inisiyatif yetkisi bulunmayan, velayeti, şahitliği olmayanlar için köle tabiri kullanılmaktadır ve kölelik tarihi çok eskilere dayanmaktadır.⁷⁶² Yine günümüzde açıktan uygulanmayan bu sistemle ilgili bugün insan ticaretinin uluslararası insan hakları güvenlik konferanslarına konu olduğunu biliyoruz.

Kur’ân-ı Kerim, kölelerin haklarıyla ilgili onların insani ve asli ihtiyaçlarını gidermemizi emretmiştir.⁷⁶³ Rasûlullah (sas.), kölelere yaklaşımla ilgili, “*Onlara, 'kölem, cariyem' demeyiniz; 'Oğlum, kızım' deyiniz.*”⁷⁶⁴ buyruğu Müslümanların kölelere yaklaşımını belirleyen ilk ve temel esaslarından. Bu açıdan Müslümanların onların yurt yuva sahibi olmaları için evlendirilmesi, fakir ve yoksul bırakılmamaları gibi asli ihtiyaçlarıyla ilgili sosyal sorumluluklar bulunmaktadır.⁷⁶⁵

Savaş esirlerinin statüsü devletler arası hukuk çerçevesinde belirlenerek esirlerin değişimi karşılıklı takas sistemiyle uygulandığı için Peygamberimiz zamanı da dahil İslam’ın ilk dönemlerinde tek taraflı olarak kaldırılamamış ve bu konuda hukuk

⁷⁶² Mehmet Akif Aydın ve Muhammed Hamidullah, “Köle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, 26/246.

⁷⁶³ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/503.

⁷⁶⁴ Buhârî, “İtk”, 50-51; Müslim, “Elfaz”, 13-15.

⁷⁶⁵ Aydın ve Hamidullah, “Köle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26/247.

alanında iyileştirmeler gerçekleştirilmiştir.⁷⁶⁶ Bu açıdan o günkü şartlarda insani ilkelere yoksun olan esirler ve köleler konusunda hukuki statü belirlemiştir. Zira İslam o gün tek taraflı olarak esirlik veya kölelik mekanizmasını kaldırdığında, kendi mensuplarının esir ve köle durumunu engellemeyecekti. Çünkü Müslümanlar diğer ülkelerin ve dinlerin esir düşen ve köle olan mensuplarını özgürlüklerine kavuştururken bu durum diğer ülkelerdeki mensuplarını esaret ve kölelikten kurtarmayacaktı. Bu konuda oldukça duyarlı bir anlayış ortaya koyan İslam, köleliği asla tasvip etmemiş ve onların bir an önce azat edilmesini teşvik etmiş, bunu sosyal bir sorumluluk olarak önermiştir.⁷⁶⁷

İslam'da hayatın temel prensibi ve asıl olan şey özgürlüktür. Rasûlullah (sas.)'ın risalet göreviyle müşerref olmadan önce kendisine eşi Hz. Hatice'nin hediye ettiği Zeyd'i özgür ilan etmesi, onu evlatlığı olarak görmesi insana ve özgürlüğüne verdiği önemi gösterir. Çocuklarının Hz. Muhammed'in (sas.) himayesinde olduğunu öğrenen Zey'din anne ve babası onu köle zannederek kurtarmaya gelmişler ve Peygamberimize Zeyd'in özgürlüğü için isteyeceği fidyeyi ödemeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Rasûlullah, onların bu teklifine Zeyd'in hür olduğunu ve çocuklarının isterse onlarla gidebileceğini söylemesine rağmen Zeyd, Rasûlullah (sas.)'ın yanından ayrılmamış ve onu öz anne ve babasına tercih etmiştir.⁷⁶⁸ Ammar b. Yâsir'in verdiği bilgiye göre Peygamberimiz hicret ettiğinde, yanında tamamı özgür ve Müslüman olmuş ikisi Hz. Ebu Bekir'e (ra.) ait beş köle, iki kadın, bir de Hz. Ebu Bekir'in (ra.) bulunduğu⁷⁶⁹ rivayet edilmiştir. Bunlar da; hür Müslümanların, başta din kardeşleri olmak üzere insanların hür olmaları için gereken önemi, çabayı göstermeleri hususunda onlara sosyal sorumluluk yüklendiğini göstermesi açısından önemli bir örnektir.

Peygamberimiz Müslümanlara önce kendi kölelerini özgürleştirmeleri, köleleri yoksa da mali durumu iyi olanlardan başkalarının kölelerini satın alarak onları özgürlüklerine kavuşturmayı sosyal sorumluluk olarak emretmiştir.

İslam'ın ortaya çıktığı ilk günden itibaren köle olarak nitelenen mazlumlara koruyup kolladığını göstermesi,⁷⁷⁰ sosyal sorumluluk anlayışının sonucudur. Rasûlullah

⁷⁶⁶ DİB, *Hadislerle İslam*, 4/500.

⁷⁶⁷ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 6/546-547.

⁷⁶⁸ Aydın ve Hamidullah, "Köle", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 26/248.

⁷⁶⁹ Buhârî, "Fadaili Ashabı'n Nebî", 5.

⁷⁷⁰ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 7/3420.

(sas.); “Kim Müslüman bir köleyi azat ederse o kölenin her organına karşılık Allah (cc.) da onun bir organını cehennemden azat eder.”⁷⁷¹ buyurmuştur. Bu hadiste kölelerle ilgili esas toplumsal sorumluluğumuzun onları azat etmeye öncelik vermemiz olduğu sonucunu çıkarıyoruz.⁷⁷² Köleleri özgürlüğüne kavuşturmanın cennete gitme, cehennemden kurtuluş yollarının en faziletliyelerinden biri olduğunu Rasûlullah (sas.)’tan öğrenen varlıklı arkadaşları köle azat etmek için yarışa girmişlerdir. Hatta Abdurrahman b. Avf’ın bedellerini topluca ödeyerek bir günde binlerce köleyi azat ettiği gelen rivayetler arasındadır.⁷⁷³

Peygamberimiz öncülüğünde Müslümanlar Taif muhasarasına girdiklerinde; Rasûlullah (sas.); Müslümanlara katılan ve teslim olan hür insanların esir edilmeyerek yine özgür kalacaklarını ve kölelerinde özgürlüklerine kavuşturulacaklarını ilan etmiştir. Birçok köle bu anlayış üzerine Müslümanlara katılmış ve hayatı boyunca özgür olarak yaşamıştır.⁷⁷⁴

İslam’da köle azat etmekle ilgili sosyal sorumluluk tartışmasız kabul edilmiş ve köle azadı müstehap sayılmıştır.⁷⁷⁵ İslam âlimleri arasında görüş ayrılığı bu sosyal sorumluluk yerine getirilirken önceliğin kadın, erkek vb. hangi köleye verileceği hususunda olmuştur. Bu konuda da önceliğin Müslüman bir kölenin özgürleştirilmesi, daha sonra özgürlük bedeli yüksek olandan başlanılmasının daha faziletli olduğu görüşü ağır basmıştır. Birçok işte olduğu gibi köle azadında da Müslüman’ın kolayca kaçmadan imkânlarını zorlayarak ve işe ihlâslı bir şekilde koşularak Müslüman köleleri özgürlüğüne kavuşturma⁷⁷⁶ gibi önemli bir sorumluluğu vardır.

Peygamberimiz (sas.) bizlerin de Allah’ın köleleri olduğumuzu hatırlatarak bizim de kölelere Allah’ın bize davrandığı rahmet, merhamet, lütuf, ikram ve ihsan anlayışı içinde davranmamızı istemiştir. Rasûlullah (sas.) köle ve cariyelerin akrabalarıyla bağlarının koparılmasını ve sosyal hayattan uzaklaştırılmasını yasaklamış,⁷⁷⁷ onların ihtiyaçlarının en güzel şekilde karşılanmasını emretmiş, onu

⁷⁷¹ Buhârî, “Keffarat”, 6. Müslim, “İtk”, 23.

⁷⁷² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2346.

⁷⁷³ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 6/125.

⁷⁷⁴ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 1/124-126.

⁷⁷⁵ Tehânevî, *Hadislerle Hanefî Fıkhı*, 9/225-226.

⁷⁷⁶ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 6/125-126.

⁷⁷⁷ Ebu Davud, “Cihad”, 123.

giydirmeye, eğitime ve ona güzel şekilde iyilikte bulunana Allah'ın iki kat ecir vereceğini bildirmiştir.⁷⁷⁸

Yine Kur'ân-ı Kerim'de; “*Sabah akşam Rablerinin rızasını dileyerek ona yalvaranları huzurundan kovma*”⁷⁷⁹ ayeti; farklı statüleri nedeniyle ayrıcalık isteyen, köle ve yoksullardan ayrı muamele görmek şartıyla İslam dinine girebileceklerini bildiren müşriklerin ileri gelenlerine cevap olarak nazil olmuştur. Bu ayet, belki Müslüman olurlar anlayışıyla müşrik ve kâfirlere tolerans verilmesi düşüncesini yok etmiş, köle ve güçsüzlerle ilgili Peygamberimiz'in (sas.) tavrını netleştirilmiştir.⁷⁸⁰

Allah bu ayet ile tüm ruhuyla İslam'ı benimsemiş olan, güçsüz, kimsesiz, yoksul, fakir ve köle kullarının incitilmesine müsaade etmemiş, Resulünü uyarmıştır. Peygamberimiz bu arkadaşlarının “*Merhabâ, kendileri yüzünden Rabbimin beni azarladığı insanlar, diye gönüllerini alırdı. Allah Rasûlü onlarla oturmayı sever, onlardan biri kalkıp gitmedikçe yerinden ayrılmazdı.*”⁷⁸¹ Mukarrimoğullarının yedi kardeşten en küçükleri olan çocuğunun bir kölesini tokatlaması üzerine Rasûlullah (sas.); “*Her kim kölesine tokat atar veya onu döverse keffâreti o köleyi âzâd etmesidir.*”⁷⁸² buyurmuştur. İbn-i Ömer'den gelen rivayete göre Rasûlullah (sas.), yapmadığı bir suçtan dolayı kölenin cezalandırılması durumunda, sahibinin o köleyi özgür bırakarak hatasının bedelini ödeyebileceğini bildirmiştir.⁷⁸³

Rasûlullah (sas.)'ın kölelerin haksız muameleyle incitilmesinin bedelini, onların özgür bırakılması olarak belirlemesi, hiçbir haklarının olmadığı o zamanlarda köleliği yok etmek için İslam'ın kurduğu insancıl sisteme örnek teşkil etmektedir. Ayrıca nitelikli bir insanın sahipsiz ve güçsüz birine şiddet uygulaması tasvip edilemez. İslam insan hayvan gibi canlıların korunması gibi bir sorumluluğu insana yüklerken, karıncayı bile gereksiz yere incitmemeyi ilke saymıştır. Bu durumda resmi olarak kölelik ve cariye sistemlerinin bulunmadığı günümüzde Müslümanın sosyal sorumluluğu, emri altında çalışanlarına hakkaniyet çerçevesinde insani davranışlarda bulunmak, onları haksız yere incitmemek, azarlamamaktır.⁷⁸⁴

⁷⁷⁸ Buhârî, “İtk”, 14; 16.

⁷⁷⁹ Enam 6/52.

⁷⁸⁰ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 2/260.

⁷⁸¹ Müslim, “Fezâilu's-Sahabe” 46.

⁷⁸² Müslim, “Eyman”, 29.

⁷⁸³ Müslim, “Eyman”, 30.

⁷⁸⁴ Nevevî, *Riyâzu's-Sâlihîn*, 6/1896.

Kölelerin de hür insanlar gibi temel haklara sahip oldukları hadislerde sosyal sorumluluk olarak ortaya konulmuştur. Peygamberimiz; *“Her kim memlûküne zina isnadında bulunursa, ona kıyamet gününde had vurulacaktır. Meğer ki, dediği gibi ola!”*⁷⁸⁵ buyurmuştur. Güçsüzlere karşı, iftira, kaba kuvvet kullanma, gibi işlenecek suçların bedeli hür ve güçlü kişilere karşı işlenilen suçlardan daha ağırdır.⁷⁸⁶

İslam Müslüman kölelerin din kardeşlerimiz olduğu hükmüyle sorumluluklarımızı hukuki düzenlemeler yaparak belirlemiştir. Peygamberimiz’in (sas.)Müslümanların kendi içlerinde cinsiyet ve statü ayrımı olmaksızın aynı değerde olduklarını beyan etmesinden⁷⁸⁷ hareketle, Müslüman bir kölenin İranlılara korkmamaları gerektiğine dair ok ile mesaj göndererek düşmanlara verdiği güvenin geçerli olup olmadığı sorulduğunda Halife Hz. Ömer (ra.), *“Köle de Müslümanlardan biridir ve emanı geçerlidir.”* şeklinde cevap vermiştir. Buradan hareketle hür bir Müslümanın iradesi ile köle Müslümanın iradesinin aynı değerde olduğu⁷⁸⁸, sosyal sorumlulukların getirdiği yükümlülükte ayrıcalığın olmadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Ebu Zer (ra.)’yı zenci kölesini aşağıladığı için kendisinde cahiliyeden izler kaldığını belirterek azarlayan Rasûlullah (sas.)’ın; *“Onlar sizin dîn kardeşlerinizdir. Allah onları sizin elleriniz altına vermiştir. Şimdi onlara kendi yediğinizden yedin! Kendi giydiğinizden giydirin! Onlara yapamayacakları şeyleri yüklemeyin! Şayet yüklerseniz onlara yardım edin!”*⁷⁸⁹ emri diğer kardeşlerimizle hukukumuz nasılsa kölelere karşı da aynı esaslarda sosyal sorumluluklarımızın olduğunu göstermektedir.

Peygamberimiz o günkü şartlarda kölelik kapsamında evlerde hizmetçi olarak çalıştırılanlarla ilgili de evde onlara saygıdeğer davranılmasını sosyal sorumluluk olarak Müslümanlara emretmiştir. Rasûlullah (sas.); *“Sizden birinize hizmetçisi yemeğini getirdiğinde, şayet onu yanına oturtmazsa, kendisine bir iki lokma (veya bir iki çiğnem) versin. Çünkü yemeği o yapmıştır.”*⁷⁹⁰ buyurmuştur. Hadis o dönemlerde bir meta muamelesi gören kölelerin veya hizmetçilerin insanlık onurunu ve haklarını korumayı⁷⁹¹ Müslümana sosyal sorumluluk olarak yüklemiştir.

⁷⁸⁵ Müslim, “Eyman”, 37.

⁷⁸⁶ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 6/131-132.

⁷⁸⁷ Buhârî, “Cizye”, 9.

⁷⁸⁸ Bozkurt, “Emân”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 11/77.

⁷⁸⁹ Buhârî, “İtk”, 15; Müslim, “Eyman”, 38.

⁷⁹⁰ Buhârî, “İtk”, 18; Müslim, “Eyman”, 42.

⁷⁹¹ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 6/131-132.

Sonuç olarak, günümüzde cahiliyye anlayışına sahip bazı zihniyetler kendileri gibi olmayan, sosyal statüleri veya yoksullukları nedeniyle bir kısım insanlara köle muamelesi yapmaktadırlar. Ayrıca bugün bazı insanlar çeşitli nedenlere bağlı olarak köle muamelesi görebilmekte geçici bir süre özgürlükleri kısıtlanabilmektedir. İnsanlar; ilk önce bireysel sorumlulukları kapsamında yönettikleri memurları, çalıştırdıkları işçi ve hizmetçileri gibi üzerinde söz söyleme hakkı bulunduklarının kişilik haklarına saygılı davranmakla sorumludurlar. Kanaatimizce esas sosyal sorumluluk ise işsizlik, borçlanma veya diğer sebeplerle başka yerlerde karın tokluğuna çalışma durumunda bulunan insanların ekonomik ve sosyal durumlarını iyileştirmek ve onların ekonomik özgürlüklerine kavuşmaları için bütün imkânlarımızı ortaya koyma ve insani ilkeleri gözetme sorumluluğudur.

2.1.16. Gayr-i Müslimler

Emanet sorumluluğu⁷⁹² içinde insanın yaratılış gayesini kendisine kulluk olarak belirleyen⁷⁹³ Allah; inancı iman ve küfür olarak iki kısma ayırırken, insanları da müminler ve mümin olmayanlar şeklinde yine iki ana gruba ayırmaktadır. Bu anlayış sonucu İslam, başka hiçbir şekilde soy, dil, cinsiyet, sosyal statü açısından insanlar arasında ayırım yapmamaktadır. Hatta yabancı bir ülkeden sığınma talep ederek, Müslüman bir ülkenin korumasına girenler için emin olmaları bakımından “Müste’men” de denilmiştir.⁷⁹⁴ Bu da göstermektedir ki insan hakları bakımından İslam medeniyeti gayr-i müslimlere garantör olmuştur.

Müslümanlarla birlikte yaşayan ve İslam ülkesinin vatandaşları olan başka dinden insanlar için terim olarak “zımmî” ve “ehl-i zimme” tabirleri de kullanılmıştır.”⁷⁹⁵ Sonuçta gayr-i müslim tabiri ister İslam ülkesinde yaşasın ister yaşamasın İslam dinine inanmayan, yani Müslüman olmayan bütün kesimler için kullanılan bir tabirdir.

Kur’ân-ı Kerim ve hadislerde Müslümanların gayr-i müslimlerle (zımmîlerle) ilişkilerine ve onlara karşı bireysel ve sosyal sorumluluklarına ayrıca yer verilmiştir.

⁷⁹²Ahzab 33/72.

⁷⁹³ Zariyat 51/56.

⁷⁹⁴ Özel, “Müste’men”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 32/140.

⁷⁹⁵ Mustafa Fayda, “Zımmî”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/428.

Ayetlerde gayr-i müslimlere inancından dolayı baskı yapılması yasaklanmış,⁷⁹⁶ hatta onların ibadethanelerinin de mamur tutulması sosyal bir sorumluluk olarak Müslümanlara yüklenmiştir.⁷⁹⁷

İslam, insani değerlere saygı kapsamında Müslümanlara, bir arada yaşamak durumunda olduğu gayr-i müslimlerin de insani haklarının korunması sorumluluğunu yüklemiştir. Peygamberimiz (sas.) zimmilere kapasiteleri üstünde iş yükü yükleyen, ona zulmeden/haksızlık yapan, onu razı etmeden zor veya başka yollarla ondan bir şeyler isteyen kişinin karşısına hesap günü bizzat kendisinin çıkacağını bildirmiş ve; *“Bir zimmiyi haksız yere öldüren kırk yıllık mesafeden duyulan cennet kokusunu alamaz.”*⁷⁹⁸ buyurmuştur. Bu kapsamda onların Müslüman topraklarında insani ilkeler çerçevesinde özgürce yaşama, kimliklerini koruma, vatandaşlık hakkı gibi birçok haklarına karşı insani ve hukuki sorumluluklarımız vardır.

İslam, dünyanın farklı yerlerinde bulunan gayr-i müslimlere karşı da Müslümanlara, yardım taleplerine cevap vermek, onları zulümden kurtarmak ve onların hidayete ermelerine vesile olmak gibi sosyal sorumluluklar yüklemektedir. Müslümanlara yüklenilen en önemli sosyal sorumluluklardan biri de Zimmilerin bir an önce iman ederek hidayet bulmaları için üzerlerine düşen tebliğ ve örnek olma görevlerini yerine getirmeleridir.⁷⁹⁹ Peygamberimiz’in (sas.) barış zamanlarında, *“Hidayete tabi olanlara selam olsun. Bundan sonra ben seni İslam’a, Müslümanlığa davet ediyorum.”*⁸⁰⁰ hitaplarının yer aldığı davet mektupları göndermesi de İslam’ın Müslümana yüklediği esas sorumluluğun gayr-i müslimleri İslam’a davet etmek olduğunu ortaya koyar. Aynı zamanda yolda kalana zekât ve sadaka verirken Müslüman ve gayr-i müslim ayrımı yapmayarak Müslümanlara “müellefe-i kulüb” anlayışı içerisinde diğer din mensuplarının İslam’a ısıdırılması için de sosyal sorumluluklar yükler.⁸⁰¹

Peygamberimiz’in (sas.) savaşa gönderdiği komutanlara, *“Düşmanlarla karşılaştığında onlara üç tercih hakkı tanı. Bunlardan birini kabul ederlerse sen de*

⁷⁹⁶ Bakara, 2/256, Kehf, 18/29, Yunus, 10/99.

⁷⁹⁷ Hac 22/40.

⁷⁹⁸ Buhârî, “Cizye”, 5.

⁷⁹⁹ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 2/194-196, 4/475.

⁸⁰⁰ Buhârî, “Kitabu’t Tefsir”, 56.

⁸⁰¹ Cengiz Kallek, “Müellefe-i Kulüb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2020, 31/473.

kabul et ve onlara dokunma. Onları önce Müslüman/teslim olmaya çağır. Kabul etmezlerse cizye iste.”⁸⁰² talimatını vermesi ve Müslüman komutanların düşmanları önce Müslüman olmaya davet etmeleri, tükenene kadar bütün barış yollarına başvurmaları sosyal sorumluluklarımız arasındadır. Yasal hale gelmeden Müslümanların savaşamayacakları ilkesinden hareketle aslında savaş ve sonrasında da Müslümanların sosyal sorumluluklarından biri de gayr-i müslimlerin yaşamlarının güvence altına alınmasıdır.⁸⁰³

İslam Müslüman halkın oluşturduğu sosyal yapıda diğer din mensuplarının can ve mal güvenliği, inanç hürriyeti gibi konuları toplumsal sorumlulukların gereği olarak değerlendirmiştir. Peygamberimiz hicret eder etmez Medine’de Müslümanların özelinde ümmet anlayışıyla müşrik, Yahudi ve Müslümanlardan oluşan bir toplum tasavvuru oluşturmuş, her kesimin hak ve sorumluluklarını ortaya koyan “Medine Sözleşmesi” ile güvene ve saygıya dayalı yönetim modelini örneklemiştir. Hatta Ensâr ve Muhacir kardeşliği gerçekleşirken halen Müslüman olmayan Evs ve Hazreç kabilelerinin bazı mensupları sonradan Müslüman olmuşlardır.⁸⁰⁴

Alacaklı ve borçlular başlığında bahsettiğimiz sosyal sorumluluklar, Müslümanların gayr-i müslimlerle alışverişlerini de kapsar. Bir Müslüman, Sıla-i Rahim sorumluluğu gereği din kardeşi olsun ya da olmasın bir yakınına gayr-i müslim akrabasıyla görüşmekten men edemez. Bu konuda Hz. Ebubekir’in (ra.) kızı, Peygamberimiz’in (sas.) baldızı Esma’nın kendisi ziyarete gelen ve müşrik olan annesiyle görüşüp görüşemeyeceğini sorması üzerine Peygamberimiz onun annesiyle görüşmesinde sakınca görmemiştir.⁸⁰⁵

Yine Peygamberimiz’in (sas.) gayr-i müslim yöneticilerden hediyeler kabul etmesi, Ömer (ra.)’nın kendisine verdiği ipekli bir elbiseyi müşrik olan kardeşine göndermesi⁸⁰⁶ Müslümanların gayr-i müslim akrabalarıyla da sıla-i rahim yapmalarının sosyal sorumluluk olduğunu ortaya koymaktadır.

Yukarıda ayrı başlık altında aldığımız komşulara karşı sosyal sorumluluklarımızın tamamı gayr-i müslim komşularımız için de geçerlidir. Yine

⁸⁰² Buhârî, “Cihad”, 102; Müslim, “Cihad”, 2, 12.”

⁸⁰³ Fayda, “Zımmi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44/434.

⁸⁰⁴ Fayda, “Zımmi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 44/428.

⁸⁰⁵ Buhârî, “Edeb”, 7, 8.

⁸⁰⁶ Buhârî, “Edeb”, 9.

Peygamberimiz, daha önce de söz ettiğimiz gibi gayr-i müslim tanıdıklarının hastalarını ziyaret etmiş, cenazelerine katılmış, taziyede bulunmuş, davetlerine icabet etmiştir. Bu da göstermektedir ki sosyal hayatta Müslümanların insani ilişkilerle ilgili birbirlerine karşı olan sorumlulukları gayr-i müslimlerle ilişkilerini de kapsamaktadır.

Peygamberimiz (sas.) Müslümanlara verdiği değer yanında, birlikte yaşadığı gayr-i müslimlere de değer vermemizin insanlık gereği olarak sosyal sorumluluğumuz olduğunu bildirmiştir. Yanından geçen bir cenaze için ayağa kalktığı anda, onun Yahudi bir gayr-i müslim olduğu bilgisi verince; *“O da bir nefis/yaşayıp ölen bir insan değil mi?”*⁸⁰⁷ cevabını vermiştir. Bu hadis, aslında Peygamberimiz’in (sas.) örneklediği saygı; ölü olması hasebiyle cenazeye değil, yaratılıp yaşaması ve ölmesi yönüyle insanlara hayat veren Allah’ı hatırlatması ve onun yarattığına karşıdır. Peygamberimiz’e yanlarından kafir cenazesi geçtiğinde nasıl davranacaklarını soranlara Peygamberimiz, Müslüman, Yahudi, Hristiyan cenazelerinin tamamına ayağa kalkmayı emretmiş, esas saygının ruhları alan Allah’a olduğunu beyan etmiştir.⁸⁰⁸

Cenaze karşısında ortaya konulacak davranış aynı zamanda cenaze yakınlarına da olumlu yansıyacak böylece cenaze yakınları ile iletişim kanalları açık tutulmuş olacaktır. Yukardaki hadis kapsamında gayr-i müslimlere insani ilkeler kapsamında onlara saygılı olduğumuzu göstermemiz sosyal sorumluluklarımızdandır.

Peygamberimiz bazen müminler dururken iman yönünden zayıf veya gayr-i müslimlere ganimetin devlete kalan beşte birlik kısmından lüzum gördüğünde gerekli miktarda ihsanda bulunmuştur.⁸⁰⁹ Peygamberimiz (sas.), öncekilere göre oldukça fazla olan Huneyn Savaşı ganimetlerini taksim ederken gayr-i müslimlere ve yeni Müslüman olmuş kabile liderlerine hazine payından “Müellefe’i Kulüb” kapsamında pay vermişti. Rasûlullah’ın (sas.) bu uygulaması İslam’ın özünü tam kavrayamayan bazıları tarafından adaletsizlik olarak görülmüştü. Durum Peygamberimiz’e iletildiğinde, o da yüzü kıpkırmızı olduğu halde; *“Allah ve Resulü de adaletli olmazsa hiç kimse adaletli olmaz.”*⁸¹⁰ buyurmuş ve Hz. Musa’nın da bazı suçlamalar karşısında sabırlı davrandığını hatırlatmıştır. Peygamberimiz’in (sas.) burada sosyal sorumluluk anlamında güttüğü

⁸⁰⁷ Buhârî, “Cenaiz”, 49; Müslim, “Cenaiz”, 81.

⁸⁰⁸ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 3/1238.

⁸⁰⁹ Nevevî, *Riyâzu’s-Sâlihîn*, 1/253-254.

⁸¹⁰ Buhârî, “Edeb”, 53; Müslim, “Zekât”, 145.

yüce amaç, ⁸¹¹ bir kişi dahi olsa kulun küfrün hegemonyasından kurtularak İslam'ın özgürlüğüne kavuşmasıdır.

Hevazin savaşı sonrasında Peygamberimiz'in (sas.) Ensâr grubunun itirazlarına Kureyşli müşriklere ganimetten pay vermesinin asıl amacının gayr-i müslimlerin hidayet bulmaları olduğu gerekçesiyle açıklayan Rasûlullah (sas.); *“Ben Kureyş'ten bazı kimselere dünyalık veriyorum ki bunlar küfür ve şirk zamanına yakın olan insanlardır. Ben onların gönüllerini İslam'a alıştırmak amacıyla veriyorum...”*⁸¹² buyurmuştur. Buradan hareketle Müslümanların imkânları nispetinde kalplerini ısıdırmak amaçlı gayr-i müslimlere hibe, bağış, yardım gibi iyilik ve ihsanda bulunmayla⁸¹³ ilgili sosyal sorumlulukları bulunmakta olduğu sonucunu çıkartabiliriz.

Gayr-i müslimler hususunda sorumluluklarımızdan biri de onlara işimiz her ne olursa olsun dinimizi anlatma ve öğretme görevidir. Peygamberimiz'e İslam'ı sormaya gelen yabancı birisi olduğu haber verilir verilmez, hutbesini yarıda keserek bir tabure getirtmiş, onunla karşılıklı oturup gelen kişinin sorularını cevaplamıştır. Olayı bizzat yaşayan kişi *“Rasûlullah (sas.) bu sandalyenin üzerine oturarak, Allah'ın kendisine öğretmiş olduğu bilgilerden bana da öğretmeye başladı. Sonra tekrar hutbesine dönerek, onu sonuna kadar tamamladı.”*⁸¹⁴ bilgisini vermiştir.

Peygamberimiz'in (sas.) Yahudi halkının davranışlarını değerlendirip yargılarken Tevrat'a başvurması,⁸¹⁵ İslam'ın toplumsal hayatla ilgili Kur'ân ayetlerini hayata geçirmeye hayatını adan Rasûlullah (sas.)'ın süsve-i haseneleri yani en güzel ve örnek ahlakından biridir.⁸¹⁶ Müslümanların, hal ve hareketlerini, onların yaşam tarzlarını değerlendirirken, gayrimüslimlerin, özellikle ehli kitabın kutsallarını dikkate almak, onlara inançları çerçevesinde saygılı davranmaları sosyal sorumluluklarındandır.

Gayri müslimlere karşı bir diğer sorumluluğumuz onların her zaman iyiliğini ve hayrını istemektir. Mekke'de Müslüman olan Tufeyl ibn Amr, Devs kabilesini İslam'a davet etmişti. Peygamberimiz'i (sas.) ziyaretinde İslam'a davetini kabul etmeyen Devs

⁸¹¹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 9/4030-4031.

⁸¹² Buhârî, “Megazi”, 58.

⁸¹³ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 9/4030.

⁸¹⁴ Müslim, “Cuma”, 60.

⁸¹⁵ Buhârî, “Tefsir”, 58.

⁸¹⁶ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 9/4262.

halkı için beddua etmesini istediğinde Rasûlullah (sas.), “*Allahım, Devs halkına hidayet eyle de onları İslam toplumumuza getir.*”⁸¹⁷ şeklinde dua buyurmuştu.

İslam dini bir toplumu tüm unsurlarıyla kapsayan ve toplumu zedeleyici davranışlarda bulunmayanları özel olarak koruyup kollayan, bir sistem oluşturmaktadır.⁸¹⁸ İslam, Müslümanlara dost ve düşmanlarını etrafıca tanıtarak, uluslararası ilişkilerinin niteliğini de belirler, barışta ve savaşta, uygulayacakları tüm yollar ve sorumluluklar ayet ve hadislerde açıkça ortaya konulmuştur.⁸¹⁹

Müslümanlar kendi toplumlarında, sosyal ilişkilerini gerçekleştirirken diğer insanları dinleri yüzünden dışlamadan, alışveriş, akrabalık, misafirlik, komşuluk vb. tüm sosyal ilişkilerini gerçekleştirme ve bu imkânları onlara sağlamakla sorumludurlar. Güven verecek bir iletişim ve ihsan ile gayr-i müslimlerin güvenini kazanarak gönüllerini İslam’a ısındırıp hidayete ermeleri için her imkânı kullanmak Müslümanın bu husustaki esas sosyal sorumluluğudur.

2.2. DİĞER CANLILAR

İnsan sadece kendi hemcinsleriyle bir arada yaşaması açısından sosyal bir varlık olarak değil, aynı zamanda çevresindeki diğer canlılarla birlikte yaşamasından dolayı da sosyal bir varlık olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan diğer canlılara karşı da sosyal sorumlulukları bulunmaktadır.

Müslüman her zaman ihsan içinde olmak durumundadır. İhsan görmediği halde görüyormuş gibi Allah’a kulluk anlamına geldiği gibi, “*Allah’ın size ihsanda bulunduğu gibi siz de ihsanda bulunun*”⁸²⁰ ayetinden hareketle ihsan karşılık beklemeksizin yaptığın işi iyi, güzel ve estetik yapmak anlamına gelmektedir. Bu diğer canlılara karşı da sorumluluklarımız arasındadır. Rasûlullah (sas.)’ın “*Şüphesiz Allah her şeyde iyiliği farz kılmıştır. O halde siz öldürdüğünüz vakit, öldürmeyi iyi yapın. Kestiğiniz zaman da kesmeyi iyi becerin. Her biriniz bıçağını bilesin. Ve kestiği hayvana rahat versin!*”⁸²¹ emri hayvanlara karşı merhamet sorumluluğumuz

⁸¹⁷ Buhârî, “Cihad ve Siyer”, 99.

⁸¹⁸ Mümtetine 60/7-9.

⁸¹⁹ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 5/2409.

⁸²⁰ Kasas 28/77.

⁸²¹ Müslim, “Sayd”, 57.

ile ilgili bir buyruğudur.⁸²² Dolayısı ile Müslümanın her düşüncesi ve hareketi iyilik içermek durumundadır. İnsan sadece insanlarla bir arada yaşayan sosyal bir varlık değil aynı zamanda diğer canlılarla da yaşam süren bir varlıktır. Bu gerçeği dile getiren Rasûlullah (sas.) avlanma konusu da dahil olmak üzere Yüce Allah’a ibadetimiz olan kurban keserken veya et ihtiyacımızı karşılarken hayvanları incitmememizi, onlara merhametle olmamızı⁸²³ bize sosyal sorumluluk olarak yüklemiştir.

Hadislerden ayrıca sosyal bir sorumluluk olarak hiçbir varlığı yaratılış amacı dışında kullanmamız, doğasına uygun şekilde kullanmamız⁸²⁴ gerektiği sonucunu çıkartabiliriz. Bu konuda Hişam b. Zeyd’den, “*Dedem Enes b. Mâlik ile birlikte hakem b. Eyyub'un evine girdim. Bir de ne göreyim, birtakım adamlar bir tavuğu (hedef) dikmiş, ona ok atıyorlar. Bunun üzerine Enes: “Resûlullah (sas.) hayvanların hapsedilerek öldürülmesini yasak etti.*”⁸²⁵ dediği nakledilmiştir.

Yine bir hayvanın doğal yaşamını koruma sorumluluğumuz bulunmaktadır. Bu konuda Rasûlullah (sas.), “*Bir kadın ölünceye kadar hapsettiği bir kedi yüzünden azâb edildi ve bu sebeple cehenneme girdi. Hayvanı hapsettiğinde ona bir şey yedirmemiş, içirmemiş, yerdeki haşereleleri yemesine bile izin ve imkân vermemişti.*”⁸²⁶ Bu hadiste, bir hayvanın kafes vb. kapalı bir mekânda tutularak kendi doğal yaşamından alıkonulması, cezalandırma vb. amaçla keyfi inisiyatif kullanılarak aç bırakılması, bağlanarak hedef yapılması nehyedilmiştir. Dolayısıyla hayvana işkence edilmesi ve öldürülmesinin yasaklandığı hadiste bildirilmiş⁸²⁷ olup onun beslenme vb. ihtiyaçlarını karşılama hususunda sorumlu olduğumuz ifade edilmiştir.

Diğer canlılarla ilgili avlanma esnasında hayvanlara eziyet veren av silahı kullanmamak, onların işkence çekmeyecek şekilde avlanması sorumluluklarımız arasındadır. Peygamberimiz’in (sas.) bu konuda ümmetini sapan ve taş ile avlanmaktan nehyettiği bildirilmiştir. Abdullah b. Mugaffel, arkadaşlarından bir adamın ufak taş attığını gördüğünde Peygamberimiz’in (sas.) hayvanlara taş atılmasından

⁸²² DİB, *Hadislerle İslam*, 3/108.

⁸²³ Münziri, *Muhtasar Sahihi Müslim Tercemesi*, 4/534.

⁸²⁴ DİB, *Hadislerle İslam*, 3/108.

⁸²⁵ Buhârî, “Zebah ve Sayd”, 25; Müslim, “Sayd”, 58.

⁸²⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 54; Müslim, “Selâm”, 151, 152, “Birr”, 133, 134.

⁸²⁷ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 10/5592.

hoşlanmadığını, taş atarak onlara zarar vermeyi yasakladığını bildirmiştir. Bunun üzerine o kişinin hayvanlara taş atmaya devam ettiğini görmesi üzerine, “*Ben sana Rasûlullah (sas.)’ın taş atmaktan hoşlanmadığını -yahut taş atmaktan nehyettiğini- haber veriyorum, sonra senin taş attığını görüyorum. Seninle şu ve şu müddet zarfında bir tek kelime konuşmam.*”⁸²⁸ dediği nakledilmiştir. Sapanla vurulan hayvanın zarar görmesi ve yaralanarak acı çekmesi, ölme ihtimalinden daha yüksektir. Taş ile öldürülen hayvanın haram olması -ölmeden kanı akıtılırsa müstesna- ayette geçen “*ellerinizle yakaladığınız ve mızraklarınızla vurduğunuz*”⁸²⁹ ayetinden hareketledir. Bu davranışı terk etmeyen birine Abdullah İbn Mugaffel’in iletisini keseceğini beyan etmesi konuya verilen önem gereği diğer canlılara karşı sorumluluğumuzu ortaya koymaktadır.⁸³⁰ Hayvanların sahipsiz bırakılarak terk edilmesi, bir yere kilitlenerek ölüme mahkum edilmesi gibi şeyler dinimizce yasaklanmış olup, özellikle evcil hayvanların korunmaları noktasında sahiplerine düşen sosyal sorumluluklar hadislerde konu edinilmiştir.⁸³¹ Bu anlamda bir insanın nerede bulunursa bulunsun diğer canlıları rahatsız etmemesi ve doğanın insicamını bozmaması gerekmektedir. Zira her taş atışta taşın düştüğü yerdeki canlılar rahatsız olacak ya da insan olmasa bile bir başka bitkiye veya filize zarar verecektir. Bu hadisler insanın doğal çevredeki yaratılış döngüsüne değer vermesi gerektiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hiz. Peygamberimiz’in (sas.) hadislerinde canlılar hususundaki bu duyarlılık en üstün medeniyet tasavvurunun ortaya koyduğu ahlaki düsturlar olup, günümüzdeki hayvanları koruma derneklerinin bile henüz yakalayamadığı bir toplumsal sorumluluk anlayışıdır.⁸³² Allah Teâlâ, her varlığı bir amaç için yaratmıştır. Av hayvanlarının yaratılışı ile evcil hayvanların yaratılışı arasında fitraten elbette fark vardır. Ayrıca hedef seçilecek bir hayvanın hedef mevziinde kalabilmesi için bağlanması ve hareket kabiliyetinin engellenmesi gerekir. Korku içgüdüsel olarak hayvanlarda da var olan bir fitri özelliktir. Av hayvanı ya vurulur ya da kaçır. Oysa hedefe konulan bir canlının kaçmama kânı yoktur. Bu açıdan bir hayvana sürekli korku yaşatmak da caniliğin bir başka boyutudur. Yaratandan ötürü yaratılan ise insan için değerli olmak zorundadır.

⁸²⁸ Müslim, “Sayd”, 54; Buhârî “Zebaih ve Sayd”, 5.

⁸²⁹ Maide 5/94

⁸³⁰ Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 10/5561.

⁸³¹ Müslim “Kitabu’l Hayat ve Gayriha”, 150.

⁸³² Sofuoğlu, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, 10/5594.

Allah Rasulü'nün (sas.) hayvan sağlığının korunması noktasında da Müslümanlara sosyal sorumluluklarını özellikle hatırlatan buyrukları vardır. Rasûlullah (sas.)'ın İbn-i Şihab'dan rivayet edildiğine göre, “*Hasta develerin sahibi, develerini sağlıklı develerin yanına getirmesin.*”⁸³³ buyurduğunu rivayet etmiştir. Bilgi eksikliği nedeniyle bazı hastalıkların bulaşması ve yayılmasını uğur ve uğursuzluk inancına bağlayan insanları, bilimsel tedbir almalarının sosyal sorumlulukları olduğunu hatırlatması ve hastalıkların bulaştırılmaması için gerekli tedbirlerin alınması sorumluluğun sadece insanlarla ilgili olmayıp, diğer canlıları da kapsadığını göstermesi açısından hadis önem arz etmektedir.

Peygamber (sas.)'in yanından yüzüne damga vurulmuş bir merkeb geçmiş; “*Buna damga vurana Allah lanet eylesin.*” buyurmuştur.⁸³⁴ Yüce Rabbimiz, varlıkları lütuf olarak estetik ve güzel yaratmıştır. Allah'ın yarattığı bir varlığın yaratılış şeklini değiştirmek, onun güzelliğini bozmak, haksız yere canını yakarak onda kalıcı iz ve işaret bırakarak onu kusurlu durumuna düşürmek yasaklanmıştır. Bu hadisin Müslim'in Sahihinde giyim ve süslenme konusunda bahsedilmesi, bizde insanların yaratılışlarını değiştirecek şekilde⁸³⁵ plastik cerrahi veya dövme yaptırmaları konusundaki sınırlılıkları ortaya koyması açısından hadisin ele alınabileceği kanaatini doğurmuştur.

Sahipsiz, sokak hayvanlarının veya telef olmak üzere olan diğer hayvanların korunup kollanması ve onların bakımlarının yapılması da diğer canlılara karşı toplumsal sorumluluklarımızdandır. Rasûlullah (sas.), bir adamın yolda giderken kuyuya inerek su içtikten sonra, susuzluktan telef olmak üzere olan bir köpeği de birkaç kez kuyuya inerek ayakkabısı (mesti) ile sulaması üzerine kişinin affedildiğini haber vermiştir. Bundan dolayı gerçekten Allah tarafından ödüllendirilip ödüllendirilmeyeceklerini soran sahabelere, “*Her bir yaş karaciğer hakkında ecir vardır.*”⁸³⁶ buyurmuştur. Hadisi şerifte ayrıca susuz bir hayvana içirilen su ile karaciğer arasında bağ kurulması, yaşayan bütün canlılara karşı sosyal sorumluluklarımızın olduğunu ortaya koyar. Haksız yere herhangi bir cana kıymayı yasaklayan dinimizin gereği olarak Allah'a ibadet için kurban kesmek zamanında bile titiz olarak hayvana değer verilmesi, diğer canlılara merhametli davranılması ve onların korunması gerekmektedir.

⁸³³ Müslim, “Selam”, 33; Buhârî, “Tıb”, 53.

⁸³⁴ Müslim, “Libas”, 107.

⁸³⁵ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 9/375.

⁸³⁶ Müslim, “Selam”, 153; Buhârî, “Mezâlim”, 23.

Yine bir Müslümanın beslediği evcil hayvanlarını aç bırakmaması, onlara bakıp beslemesi onun diğer canlılara karşı sorumluluğudur. Rasûlullah (sas.)’ın koyunları dağ başlarına, bol yağmur alan yeşil vadilere götürmesini tavsiye ettiği bildirilmiştir.⁸³⁷ Peygamberimiz (sas.) eşi Hz. Aişe’yi uyarırken hayvanlara sert ve katı davranmanın insanın huyunu olumsuz yönde etkilediğine⁸³⁸ dikkat çekmesinden hareketle hayvanlara güzel ve yumuşak davranmanın da sorumluluklarımız arasında bulunduğu sonucunu çıkartabiliriz. Yine insanların yaşam alanlarına giren vahşi hayvanların öldürülmesinde sakınca olmadığını bildirmesi⁸³⁹ de, yaşam alanına girmeyen diğer canlılara zarar verilmesi durumunda sorumlu olduğumuz manasına gelir.

Geçmiş zamanlarda yaşayan bir peygamberin ağaç altındayken karıncanın onu ısırması üzerine karınca evini yakarak zarar verdiği haberini veren Rasûlullah (sas.), Rabbimizin o peygamberini vahiy göndererek onu uyardığını⁸⁴⁰ bize iletmiştir. Bu hadis Peygamberimiz’in (sas.) diğer canlıların yaşam alanlarına karşı kişilerin sorumluluğunu anlatmaktadır.

Kaybolmuş bir hayvanı bulan kişinin onu bir an önce ilan ederek sahibine ulaştırması kişinin hem diğer canlılara hem de sosyal olarak diğer insanlara karşı sorumluluğunun bir sonucudur. Rasûlullah (sas.); “*Her kim kayıp bir hayvanı evine kaparsa onu ilân etmedikçe kendisi kayıptır.*”⁸⁴¹ buyurmuştur.

Hadiste, kayıp bir hayvanın bir kişi tarafından evinde saklanması durumunda, bunu yaşadığı topluluğa ilan etmemesi halinde kendisinin “kayıp” olacağı buyrulmaktadır. Burada kişinin kayıp olma hali, gerçek bir kaybı değil, imanda, ahlaktaki bir kaybı simgelemektedir. Kaybolan hayvanın zarar görmesini engellemek amacıyla alıkonulması durumunda hayvanın bulunduğu dair duyuru yapma yükümlülüğü vardır.⁸⁴² Aynı zamanda Allah nezdinde ve Müslüman toplum nezdinde kişinin yok hükmünde sayıldığı anlamına gelmektedir. Bu hadis, söz konusu hayvanın bir başkasına ait olabileceği ihtimali ve dolayısıyla bir başkasının hakkının

⁸³⁷ Buhârî, “Bedi’l-Halk”, 15, “İman”, 12

⁸³⁸ Müslim, “Birr”, 77, 78.

⁸³⁹ Buhârî, “Bedi’l-Halk”, 15.

⁸⁴⁰ Müslim, “Hayevân”, 148.

⁸⁴¹ Müslim, “Lukata”, 12.

⁸⁴² Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 8/128.

çığnenebileceği ihtimalini ortadan kaldırmaya dönük toplumsal sorumluluğumuzu hatırlatmaktadır.

Diğer canlılar ve onlarla ilgili tasarruf konusunda sahip olma ve aitlik şartı toplumsal sorumluluklarımız arasındadır. Bize ait olmayan bir canlıyı kullanma hakkımız yoktur. Bu hususta Allah Rasûlü, bir kimsenin sahibinin izni olmadan bir hayvandan faydalanılmasını yasaklamış; *“bir kimse kilerine gelinerek hazinesinin kırılmasını veya zahiresinin aşırılmasını hoş görür mü?”*⁸⁴³ buyurmuştur. Peygamberimiz (sas.) bir kimsenin izinsiz olarak kendi malını başkalarının kullanmasına müsaade etmeyeceğini hatırlatarak bunu kişisel hakların gasp edilmesi olarak değerlendirmiştir.⁸⁴⁴ Bu hadis aynı zamanda haksız kazanç sağlamanın yollarını kapatan uyarılar da içeren bir hadistir.

Bu başlık altında ele almaya çalıştığımız diğer canlılara karşı sorumluluklarımız konusu bitkileri de kapsamaktadır. Yüce Rabbimiz, yeryüzünde bozgunculuk çıkaranların “ekini ve nesli” yok etmeyi karakter edindiklerine⁸⁴⁵ dikkat çekmiştir. Peygamberimiz (sas.) gerek savaşlarda gerekse günlük yaşam alanlarında tarla, bahçe, bitkileri ve ürünleri korumayı tavsiye etmiştir. Peygamberimiz’in, insanın elindeki fidanı kıyamet koparken bile dikmesini emretmesi⁸⁴⁶ bu konudaki sorumluluğun yerine getirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz hayvanların korunup gözetilmesi, bakım ve beslenmeleriyle ilgili sorumluluklar; bitkiler için de geçerlidir. Rasûlullah (sas.) bu hususta; *“Müslüman kişi bir ağaç diker veya ekin eker de ondan insan, hayvan veya kuş yerse kıyamete kadar o kimseye sadakadır.”*⁸⁴⁷ Bu kapsamda doğal çevrenin korunması, temiz tutulması, bitkilerin sulanması, bakımlarının yapılması vb. hem bitkilerle ilgili hem de insanlar ve hayvanlarla ilgili sosyal sorumluluklarımızdır.

Özetleyecek olursak sosyal ortamda yaşamak, diğer canlıların varlıklarına ve yaşam alanlarına saygı duymayı ve onların haklarını gözetme sorumluluğu gerektirir. Hadis kaynaklarında hayvanların bakımı ve korunması ile ilgili hadislerin “bırr/iyilik” başlığı ve “bedî’l-halk/yaratılışın başlangıcı” başlığı altında toplanmış olması diğer

⁸⁴³ Müslim, “Lukata”, 13.

⁸⁴⁴ Nevevî, *Sahih-i Müslim Şerhi*, 8/130.

⁸⁴⁵ Bakara, 2/204-206.

⁸⁴⁶ Zebidî, *Sahihi Buhârî Muhtasarı ve Tecridi Sarih Tercemesi*, 7/124.

⁸⁴⁷ Müslim, “Müsakat”, 10.

canlılara karşı İslam'ın yaklaşımı konusundaki sorumluluk anlayışının göstergesidir. Günümüzde diğer canlılara karşı sorumsuzluk örneğiyle ilgili haberler sıkça yayımlanmaktadır. Sahipsiz ve başıboş sokak hayvanlarının bakımı, nesli tükenen hayvanların korunması ve yanlış avlanmalarla mücadele gibi birçok alanda hayvan haklarıyla ilgili yasalar çıkarılmakta, yetkili mercilerce çeşitli tedbirler alınmakta, koruma dernekleri kurulmaktadır. Canın özel oluşu ve dokunulmazlığı bu başlık altında bir kez daha ortaya konulmuş, çevreye ve diğer canlılara karşı toplumsal sorumluluklarımıza yer verilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Sorumluluk, Allah (cc.) tarafından insana yaşam sürecinde; kendisi, toplumu, diğer insanlar ve Rabbiyle ilgili yüklenilen kulluk görevlerinin genel adıdır. Allah (cc.) dünyada halife olarak görevlendirdiği insanı başıboş bırakmamıştır. Fitrî tüm ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde donatılan insanın, İslam'ın sisteminde sosyal sorumluluğunun bulunmadığı hiçbir yaşam alanı yoktur. Asıl hedefi, yaşadığı güven toplumunu oluşturarak nitelikli ve mutlu bir hayat sürmek olan insana, etrafındaki varlıklar hususunda bazı yetkiler ve sorumluluklar vermiştir.

İnsanın en temel sorumluluğu kendisine verilen nimetleri ve yaşam alanındaki varlıkları kulluk görevini yerine getirirken doğru değerlendirmektir. Bu yüzden İslam, bireysellikten çok toplumsal alanda yoğunlaşan insan hayatının her alanını kuşatan ve ona yol gösterici vahiylerle kılavuzluk etmiştir. Bu kılavuzluk sadece teorik olarak insanlara sorumluluklarını hatırlatmakla kalmayıp, hiç kuşkusuz ki Peygamberimiz'in (sas.) şahsında modellenmiştir. Rasûlullah (sas.) kendisine verilen "Üsve-i Hasene/En güzel örnek" olma vasfı ile yirmi üç yıl gibi kısa bir sürede, inançlarının var olduğu tüm sosyal alanları dizaynederek tüm çağlara ışık tutacak sorumluluk uygulamalarını insana göstermiş ve nitelikli yaşam modelini/sünnetin iinsanlığa miras bırakmıştır.

İslam'ın sorumluluk anlayışını ele alırken sadece ayetlere bakmakla yetinmek günümüze kadar gelmiş ve olgunlaşmış İslam medeniyetinin öksüz ve yetim bırakılması, günümüz insanlığına İslam anlayışının eksik yansıtılması anlamına gelmektedir. Bu açıdan insanı sosyal bir varlık olarak ele alırken insanı insan yapan fitratın ve fitrat dini olan İslam'ın kaynaklarından hadisleri ve tarihsel uygulamaları da değerlendirmek sorumluluk alanında ortaya konulabilecek en doğru hareketlerden biridir. Buradan hareketle araştırmamızı "Sahihayn Özelinde Hadislerde Toplumsal Sorumluluk" başlığıyla isimlendirdik. Hadis alanının ve toplumsal sahanın genişliği göz önüne alındığında Peygamberimiz'in (sas.) sosyal sorumluluk anlayışını içeren hadislerin tamamını incelemenin çalışmamızın kapsamı açısından mümkün olmaması nedeniyle sadece Buhârî ve Müslim'in (Sahihayn'ın) rivayetlerindeki sosyal sorumlulukları ele almaya çalıştık.

İslam'ın neredeyse bütün ibadetlerinin ve tüm ahlaki düsturlarının temelinde sosyal sorumluluk anlayışı vardır. İnsanı yaratan İlâhi İrade insana yaşam modeli olarak

İslam'ı sunmuş ve sosyal bir varlık olarak hayatını sistemize etmiştir. İslam insan yaşamının tüm alanlarını kuşatan bir yapı arz eder ve insanın yaşam sürecini “fitrat” adını verdiği evrensel hayat ilkeleri ile donatır. Bu açıdan İslam'ın mihenk taşları olan her ayet ve hadis en az bir yönüyle de olsa sosyal sorumluluk ihtiva etmektedir. Çünkü İslam, bireyi ve toplumu birlikte önemser ve mutluluklarını birlikte hedefler. İdealize ettiği mutlu yaşamın, fitrata uygun yaşayan bireyler vasıtasıyla inşa edilecek güven toplumuyla mümkün olacağını bildirir. Bazen bu hedefin gerçekleşebilmesi için mizaçlar, insani ilişkiler ve toplumsal unsurların farklı olmasından ötürü zorlayıcı süreçler yaşanabilmesi ihtimalini de dikkate alarak tam donanımlı bir insan modeli oluşturur. Bu model insan, sosyal sorumluluklarının farkında olarak gayreti ve nitelikli eylemleri ile yaşanan zorlukların üstesinden gelerek hedeflenen güven toplumunu inşa edebilecek ve toplumsal huzurun yaşanmasına katkı sağlayacaktır. Bu da ancak sorumlulukların bireyler tarafından doğru anlaşılması ve içselleştirilmesi ile mümkündür.

Dinimizin ortaya koyduğu Allah'a kul olma anlayışı ile sosyal sorumluluk anlayışı birbirini tamamlar niteliktedir. Bundan dolayıdır ki fitrat dini olan İslam'ın insana yüklediği sorumluluklar onun hayatını kolaylaştırıcı, paylaştırıcı, yardımsever, dayanışmacı ve güven verici bir toplum anlayışı üzerine programlanmıştır. Bu da Peygamberimiz'in (sas.) hadislerinde sosyal sorumluluk konularına sık rastlamamızın nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve sorumlulukların tespiti ve uygulanması açısından hadislerin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır.

Günümüzün en temel sosyal problemlerinden biri de, gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin toplumsal sorunları kökten çözmek için sadece kendisini merkeze alan, özgüveni yüksek, egoist insanlarına sosyal sorumluluk bilinci kazandırmak ve üstün ahlaki niteliklerle donatmak amacıyla verdikleri eğitimlerin başarısız olmasıdır. Bizce bunun en önemli nedeni bu ülkelerin hayatlarında İslam'ın olmayışı nedeniyle oluşan boşluktur. Bu ülkelerin sosyal problemlerin çözümü konusunda sosyal sorumluluk bilinci kazandırmadaki başarısızlıklarını; insan, kadın, çocuk, hasta, yaşlı vb. hakları, toplum hizmeti, değerler eğitimi gibi sosyal sorumluluk projeleri ve eğitim öğretim programları geliştirerek kapatmaya çalıştıklarını görmekteyiz.

Ülkemizde de sosyal sorumluluklar konusunda farkındalık oluşturmak için “toplum hizmeti” ve “değerler eğitimi” çalışmaları adı altında sosyal sorumluluk programları geliştirilmekte ve öğretim programları aracılığıyla bu programlar başta İmam Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakülteleri olmak üzere birlikte tüm örgün ve hayat boyu eğitim kurumlarında, sivil kuruluşlarda uygulanmaktadır.

İslam’da sosyal sorumluluğun güven toplumu inşasında ayrı bir değeri olduğundan, sorumlulukların bireysel ve toplumsal yönü bulunmaktadır. Çalışmamızda birbirini tamamlamaları açısından her iki yönü de dikkate almaya gayret ettik. Birinci bölümde sorumlulukla ilgili kavramsal çerçeveyi ortaya koymaya çalıştık ve sosyal sorumluluk kavramını insan ve toplum merkezli ele alarak, İslam medeniyetindeki kurumsal nitelik taşıyan sosyal sorumluluk mekanizmalarını tanıtmaya çalıştık.

Rasûlullah (sas.), toplumsal alanlarda emr-i bi’l maruf nehy-i ani’l münker/iyiliği emretme kötülüğü engelleme ve salih amel kapsamında sosyal sorumluluk anlayışı ortaya koymuştur. Bu sorumluluklar; iyilik (birr), zekât, sadaka, adalet, saygı, sevgi, merhamet, yardımlaşma (teavün), dayanışma, infak, îsâr, in’am, ikrâm, hediyeleşme bilinci üzerine kurulmuştur. Bu sorumluluk anlayışı, Müslüman veya gay-ri müslim akrabalar, fakir ve yoksullar, komşular, kûsler, hastalar, engelliler, dul, yetim ve kimsesizler, misafirler, tüccarlar, mülteci ve muhacirler, kişilerin yönetiminde ve sorumluluğu altında bulunanlar gibi her bireyin içinde yaşadığı toplumda ilişki içerisinde bulunduğu kesimlerin dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamayı amaçlamaktadır.

Sonuçta, Peygamberimiz’in (sas.) hadislerinin günümüze örneklik eden yönü her zaman bulunmaktadır. Hz. Muhammed’in (sas.) asırlar öncesinden ortaya koyduğu sosyal sorumluluk anlayışı günümüzün tüm bireysel ve sosyal problemlerini kökten çözebilecek niteliktedir. Bugün yapılması gereken; ayet ve hadisler günümüzde yeniden yorumlanıp Peygamberimiz’in (sas.) anlayışında yer alan bireysel ve sosyal sorumluluk ilkelerinin sistemleştirilerek ideal bir yaşam tarzı olarak topluma sunulmalı ve sosyal sorumluluklar konusunda insanların bilinçlendirilmelidir. Sosyal sorumluluklarının bilincinde olan insanların yaşadığı toplumun sorunları kaynağından çözüleceğinden toplum kısa sürede gelişerek bugün tüm dünyanın ihtiyaç duyduğu güvenli ve huzurlu toplum modeli inşa edilecektir.

KAYNAKÇA

- AÇIKEL, Yusuf, “Hadisler Bağlamında Engellilere Yönelik Manevi Bakım”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 23, S. 79, Erzurum 2019.
- “Bireysel ve Sosyal Hayatta Hadis II”, *Hadis II*, Edt. : Ahmet Yıldırım ve Selim Demirci, Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019.
- ADEVÎ, Ebu Suhayb Ahmet, *İthâfu’l-Kârî bi’htisâri Fethi’l-Bârî, Sahîh-i Buhârî Şerhi*, çev. Komisyon, Karınca ve Polen Yayınları, İstanbul 2016.
- AHMED b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- AKSEKİ, Ahmet Hamdi, *İslam Dini: İtaat İbadet Ahlak*, 27. Baskı, DİB Yayınları, Ankara 1976.
- AKTAN, Hamza, “Emanet”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/83-84.
- AKTEPE, İshak Emin ve DEREÇİ, Mustafa, “İslam Hukukunda Akit Teorisi ve Katılım Bankacılığında Akitler”, *Yaşayan ve Gelişen Katılım Bankacılığı*, TKKB, İstanbul 2019.
- AKYÜZ, Vecdi, “Akraba”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1989, 2/285-287.
- ALGÜL, Hüseyin, “Muhacirun-Ensâr Üzerine Bir Araştırma”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, S.5, Bursa 1993.
-“Muahat”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2020, 30/306-307.
- APAYDIN, Yunus, “Karz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, Ankara 2001, 24/520.
- ARSLAN, Ali, “Hz. Peygamberin Örneğinde Güven ve Sadakata Dayalı Toplumsal Ahlak”, *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.1, Zonguldak 2017, 1-17.
- ATTÂS, Nakîb el, İslam’da Mutluluğun Anlamı ve Tecrübesi, çev. Şaban Ali Düzgün, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 2011, 219-238.
- AYBAKAN, Bilal, “Teberru”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, 40/215-216.
- AYDIN, Mehmet Akif ve HAMİDULLAH, Muhammed, “Köle”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2002, 26/246-248.

- BAĞCI, Musa, *İlk Üç Asır Hadis Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- BAKTIR, Mustafa, “Suffe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2009, 37/469-470,
- BARDAKOĞLU, Ali, “Hilafet”, *İslam’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İFAV, İstanbul 2006, 2/793.
- BAŞARAN, Selman; SÖNMEZ, M. Ali, *Hadis Usulü ve Tarihi*, Emin Yayınları, 3. Baskı, Bursa 2010.
- BAYRAKTUTAR, Muammer, “Hz. Peygamberin Örneği Bağlamında Olaylar Karşısındaki Azim ve Kararlılığı”, *EKEV Akademi Dergisi*, Y.16, S.50, Erzincan 2012, 71-85.
- “Kriz Yönetimi Açısından Hz. Peygamber'in Göç Sorununa Yaklaşımı Ve Güncel Değeri”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, 2016, 4/99-122
- “Hz. Peygamberin Ahlakında Kadınlara Muamele ve Kadın Tasavvuru”, *Kadın ve Aile Üzerine Araştırmalar*, ed. Emine Ögük, İlahiyât Yayınları, Ankara 2018, 85-117.
- BAYRAMOĞLU, Sümeyra, *Sosyal Sorumluluk Bağlamında Karz-ı Hasen*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Samsun 2020, 23-25.
- BAYSA, Hüseyin, İslam Hukukunda Himaye Geleneği Müvacehesinde Mültecilik Sistemi”, *İlahiyat Akademi Dergisi*, S.4, Gaziantep 2016, 37-45
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, İpek Yayınları, İstanbul, 1998.
- BOZKURT, Nebi, “Himaye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 18/56-57.
- “Eman”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/79-81.
- BUHARİ, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Camiu’s-Sahih*, haz. Bedreddin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- CAN, Ali “Kur’ân ve Sünnet Işığında Komşuluğun Yeri”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kahramanmaraş 2013, 203-244.
- CANBULAT, Mehmet, “İnfak”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 3. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- CEZERÎ, İbnü’l Esir, *Camiu’l-Usul*, Terc. ve Şerh: S. Kemal Sandıkçı ve Muhsin Koçak, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2008.

- CÜRCÂNÎ, Ali b. Muhammed eş-Şerif, *Kitabü't-Ta'rifat*, Matbaatü'l Hayriye, Mısır 1889.
- ÇAĞRICI, Mustafa, *Anahatlarıyla İslam Ahlakı*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2000.
- “Cömertlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, 8/72-73.
- “Yardımlaşma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 43/332-334.
- ÇAKAN, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İslami İlimler Araştırma Vakfı Yayınları, İstanbul 1982.
- ÇANTAY, Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1974, 1024.
- ÇELİK, Hüseyin, “Kur'an Nazarında İnsan-Emanet İlişkisi (Ahzab Suresi 72-73. Ayetleri Bağlamında Bir Tahlil)”, *Cumhuriyet Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, C.15, S. 2, 2011, 79-99.
- ÇELİK, Mehmet Vehbi, *Hulasatü'l-Beyan fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Kurtulmuş Basımevi, İstanbul 1947.
- DEMİR, Osman, “Küskünlük”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2019, Ek2/142-143.
- “Tesanüd”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/526-527.
- DIHLEVÎ, Şah Veliyullah, *Hucetullahi'l Baliğa/İslam Düşünce Rehberi*, çev. Mehmet Erdoğan, Yeni Şafak Yayınları Kültür Armağanı, İstanbul 2003.
- DİB Komisyon, *İslam İlmihali*, TDV Yayınları, Ankara 2010.
- DİB Komisyon, *Hadislerle İslam*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015.
- DOĞRUEL, Hayri, *Kur'ân'da Sorumluluk*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1993.
- DÖLEK, Adem, “Hadisler Işığında Akrabalarla İletişim Kurmak, Sosyal Yardımlaşmada Akrabalık Hakkını Gözetmek (Sıla-i Rahim)”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.14, S.2, Sivas 2010, 33-36.
- DUMAN, Ali, “Sadaka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2008, 35/383-384.

- EBU DAVUD, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî, *Sünen-ü Ebi Davud*, haz. Bedreddin Çetiner, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- ERDOĞAN TOSUN, Gülgün, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet ve Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001.
- ERKAL, Mehmet, “Zekât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/197.
- ERSAN, Abdülkerim, *Bireysel ve Toplumsal Sorumluluk Açısından Hepiniz Çobansınız Hadisi (Tahriç ve Değerlendirme)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- ESED, Muhammed, *Kur’ân Mesajı*, çev. Ahmet Ertürk ve Cahit Koytak, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.
- FAYDA, Mustafa, “Zımmi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/428-432.
- FAZLURRAHMAN, *Ana Konularıyla Kur’ân*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2008.
- FERAHİDÎ, Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu’l-Ayn*, Daru Mektebeti Hilal, Beyrut 2003.
- FÎRUZABADÎ, Ebu’t-Tahir Mecnüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, “Birr”, *el-Kâmûsü’l-Muḥîṭ*, 3. Baskı, Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1993.
- FUKEYR, Ahmet b. Muhammed, “Hadisleri Anlamada Bütüncül Yaklaşım”, çev. Muammer Bayraktutar, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, Tokat 2013, 287-338.
- GAZALÎ, Muhammed, *Nebevî Sünnet*, çev. Ali Özek, Ekin Yayınları, İstanbul 2016.
- GAZALÎ, Hüccetü’l-İslâm Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *İhyâ-i Ulûmi’d-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayıncılık, İstanbul 1975.
- GEZER, Arif, “Hz. Peygamberin Hastalıklara Karşı Tutumu”, *Van Yüzüncüyıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Salgın Hastalık Özel Sayısı, Van 2020, 625-640.
- GÖRMEZ, Mehmet, “Kur’ân-ı Kerim’in Işığında Söz ve Davranış Estetiği”, *Web Sayfası*, KUR’ÂN-I KERİM’İN IŞIĞINDA SÖZ VE DAVRANIŞ ESTETİĞİ - Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ (mehmetgormez. com), (Erişim Tarihi: 05/08/2022/19:15).

- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 42/475-479.
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- GÖLCÜK, Şerafettin, TOPRAK, Süleyman, *Kelam*, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Konya 1988.
- HABERGETİREN, Ömer Faruk, “İslam Hukukunda Gözetilmesi Zorunlu Maslahatlar Çerçevesinde İnsan Onuru”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.8, Karabük 2019, 150-169.
- HAMİDULLAH, Muhammed, *İslam Peygamberi Hayatı ve Eseri*, çev. M. Said Mutlu, İrfan Yayınevi, İstanbul 1972.
- İBN ABİDİN, *Reddü'l Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar/İbni Abidin Terceme ve Şerhi*, Terc ve Şerh: Ahmed Davudoğlu, Şamil Yayınevi, İstanbul 1988.
- İBNİ HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed b., *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Kültür Armağanı, Ankara 2004.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvî, *Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd., Daru'r-Risaleti1-Âlemiyye, Dimeşk 2009/1430.
- *Süneni İbn-iMace Tercemesi ve Şerhi*, Terc. ve Şerh.: Haydar Hatipoğlu, Kahraman Neşriyat, İstanbul 1982.
- İBN MANZUR, Ebu'l Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisanü'l-Arab*, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1990.
- *Lisanü'l-Arab*, 4. Baskı, Daru's-Sadr, Beyrut 2005.
- İBN SÂD, Ebu Abdullah Muhammed b., *et-Tabakatu'l-Kübra*, Daru Sadır, Beyrut, 1968.
- İBNİ SÎNA, *Kitabu's Şifa/Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005.
- İÇİŞLERİ BAKANLIĞI, Göç İdaresi Başkanlığı, *6458 Sayılı Yabancıları Koruma Kanunu*, 1.5. 6458.pdf (mevzuat.gov.tr); (Erişim tarihi: 06/08/2022/20:45), Madde: 61 ve 62; *Mülteci* (goc.gov.tr) (Erişim tarihi: 06/08/2022/20:50), 2013.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2003, 28/333.
- İSFEHANİ, Râgıb, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü/Müfredât-u Elfâzi'l-Kur'ân*, çev. Yusuf Türker, Pınar Yayınları, İstanbul 2007, 429.

- KALLEK, Cengiz, Müellefe-i Kulüb”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2020, 31/473-475.
- KARADAVİ, Yusuf el-, *Sünneti Anlamada Yöntem*, çev. Bünyamin Erul, Nida Yayınları, İstanbul 2017.
- KARAGÖZ, İsmail Karagöz, “Mazlum”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2007.
- KAYA, Mahmut, “Beytü’l Hikme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1992, 6/89.
- KAZICI, Ziya ve AYHAN, Halis, “Talim ve Terbiye”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2010, 39/515-523.
- KAZICI, Ziya, “Ahilik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1988, 1/540.
- KIRBAŞOĞLU, Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016.
- KİRMAN, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2004.
- KÖSE, Saffet, “Kur’ân-ı Kerim’e Göre Ferde Mesûliyet Yükleyen ve Bunu Düşüren Faktörler”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, İSAV, İstanbul 2006.
- KUDAT, Şeref el-, *Yeni Bir Yöntemle Hadis İlimleri ve Usulü*, çev. Halil İbrahim Doğan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.
- KUTLUER, İlhan, “İlim”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2000, 22/110.
- KUTUB, Seyyid, *Fi Zilal’il Kur’ân*, çev. Bekir Karlığa, İsmail Hakkı Şengüler, Mehmet Emin Saraç, Hikmet Yayınevi, İstanbul 1979.
- MEVDUDİ, Ebu’l Ala el-, *Meseleler ve Çözümleri*, çev. Yusuf Karaca, 3. Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1990
- MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Müfredat Yenileme Çalışmaları”, *Basın Açıklaması*, [18160003 basin aciklamasi-program. pdf \(meb.gov.tr\)](https://www.meb.gov.tr/18160003-basin-aciklamasi-program.pdf) (Erişim Tarihi: 07/08/2022/18:15) Ankara 2007
- [Meslek Etiği ve Değerler Eğitimi \(meb.gov.tr\)](https://www.meb.gov.tr/meslek-etigi-ve-degerler-egitimi) (Erişim Tarihi: 07/08/2022/19:06).

- MİR, Mustansır, *Kur'ân'î Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, çev. Murat Çiftkaya, İnkılap Yayınları, İstanbul 1996.
- MUHAMMED FUAD, Abdulkaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehrest li-Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Daru'l Hadis, Kahire 1991.
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- MÜNZİRÎ, Hafız el- *Muhtasar Sahih'i Müslim Tercemesi*, çev. Halil Günaydın, Eser Neşriyat, İstanbul 1984.
- MÜSLİM, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac, *el-Camiu's-Sahih*, Tahk. M. Fuad Abdulkaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- NEVEVÎ, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b.Şeref b.Mürî en, *Müslim Şerhi El-Minhac Sahih-i Müslim*, çev. Beşir Eryarsoy, Karınca ve Polen Yayınları, İstanbul 2020.
- *Riyazü's Salihin ve Tercemesi*, çev. Kıvamüddin Burslan, Hasan Hüsnü Erdem, DİB Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1976.
- *Riyazü's-Salihin/Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*, çev. M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfi Çakan, Raşit Küçük, Erkam Yayınları, İstanbul 2014-2015.
- OCAK, Metin, *Kur'ân'da İhsan ve Muhsin Kavramları*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1999.
- OKUMUŞ, Mesut, “Kur'ân'da Birr Kavramı Üzerine Semantik Bir Analiz”, *Dini Araştırmalar*, S.14, Ankara 2002, 97-115.
- ÖNDER, Mustafa ve DÖLEK, Adem, “Hepiniz Yöneticisiniz Hadisi Bağlamında Hz. Peygamberin Sorumluluk Eğitimi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl:13, S.40, Erzincan 2009, 407-426.
- ÖNEN, Hacı, “Kur'ân'da Lisan Kavramı ve Lisanın Kökeni”, *Araştırma Makalesi, Journal of Social Science (Jasss)/Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 65, İstanbul 2018, 293-303.
- ÖNKAL, Ahmet, “Hicret”; *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 17/458-462.
- ÖZAY, Hilal, *İslam Hukuku Açısından Bedensel Engellilik*, TDV Yayınları, Ankara 2012.
- ÖZDEMİR, Recep, “İslam Hukukunda Borçların ve Hakların İspatına Yönelik Teminatlar”, *Mecmua, Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S. 9, Adıyaman 2020, 126-138.

- ÖZEL, Ahmet, “Hicret”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1998, 17/462-466.
- “Müste’men”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 32/140-143.
- “Esir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/382-383.
- PAÇACI, İbrahim, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, ed. İsmail Karagöz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2007.
- PAZARBAŞI, Erdoğan, “Mesuliyetin Kur’ân’dan Dayanağı”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, Edt. Bedrettin Çetiner, İslami Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, 51-52.
- PUSMAZ, Durak, “Kur’ân’da İsar Kavramı”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.25, İstanbul 2011.
- R.G.53378 “Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun.” Ankara 07. 07.2005, S.25868.
- SÂBUNÎ, Muhammed Ali, *Nebevî Sünnet*, çev. Muammer Bayraktutar, Yasin Yayınevi, İstanbul 2012.
- SALİH, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, 9. Baskı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2016.
- SIRIM, Veli, “İslam İktisadında Yatırımların Finansmanında Karz-ı Hasen Uygulaması”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek Sayı, Iğdır 2019, 125-164.
- SİNANOĞLU, Mustafa, “Teklif”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/385-387.
- SOFUOĞLU, Mehmed, *Sahihi Buhârî ve Tercemesi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1987.
- *Sahih-i Müslim ve Tercemesi*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1969.
- SOYSALDI, Mehmet, “Kur’ân İklimi-İslam’da Sadaka Vermenin Adabı”, *Kur’ân İklimi Dergisi*, Nevşehir 2021, 400-405.
- SÜLÜN, Murat, “Kur’ân’da Mesuliyetin Kavramsal Çerçevesi”, *Kur’ân-ı Kerim’de Mesuliyet*, İSAV, Edt. Bedrettin Çetiner, İstanbul 2006.
- ŞEKER, Mehmet, *İslam’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, DİB Yayınları, Ankara, 2003.

- TEHANEVÎ, Eşref Ali b. Abdilhak et-, *Hadislerle Hanefî Fıkhi*, çev. Hüseyin Kayapınar ve İbrahim Tüfekçi, Misvak Neşriyat, İstanbul 2010.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-ü Tirmizî*, thk. M. Fuad Abdulbaki, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- TURGUT, Mücahit, “İslam Hukukuna Göre İhtiyaç Fazlası Malların Biriktirilmesi”, *İslam Tetkikleri Dergisi/Journal of Islamic Review* 11, *Araştırma Makalesi*, C.1, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2021, 351-353.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Amel”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, 3/13-16.
- VARLIK, Nükhet, “Taun”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2011, 40/175-176.
- VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ, Ana Sayfa - T.C. Vakıflar Genel Müdürlüğü (vgm.gov.tr) (Erişim Tarihi: 17/09/2022).
- YAMAN, Ahmet, “Zımmi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/434-438.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, “Zulüm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2013, 44/510-511.
- YAVUZ, Yunus Vehbi, “Fitre”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, 13/160.
- YAZIR, Elmalılı MuhammedHamdi, *Hak Dini Kur’ân Dili*, Sad: İsmail Karaçam vd., Azim Yayınları, İstanbul 1992.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 2012, 42/479-486.
- YILDIRIM, Harun, *Sahihi Buhârî Terceme ve Şerhi*, Sağlam Yayınevi, İstanbul 2009-2010.
- ZEBÎDÎ, Zeynü’-din Ahmed b. Ahmed b. Abdi’l-Latîf, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Ahmed Naim, Kâmil Miras, DİB Yayınları, Ankara, 1978.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, çev. Komisyon, Risale Basın Yayın, İstanbul 1992-1994.
- “Eman”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, 11/79-81

ÖZGEÇMİŞ

